

TOSHKENT
DAVLAT
YURIDIK
UNIVERSITETI

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

DARSLIK

yuridik texnikumlar uchun

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI**

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

(yuridik texnikumlar uchun darslik)

TOSHKENT – 2021

UO‘K: 34 (075)(575.1)

KBK: 67ya72

D 14

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan darslik sifatida nashrga tavsiya etilgan (O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 2019-yil 20-iyuldagi 654-son buyrug‘i).

Davlat va huquq nazariyasi / Mas’ul muharrir y.f.d., professor H. Boboyev. Darslik. – Toshkent: TDYU, 2021. – 232 b.

Mualliflar:

y.f.d., professor **M. Axmedshayeva;**

y.f.n., professor **M. Najimov;**

y.f.n., professor **Sh. Saydullayev;**

y.f.n., professor v.b. **M. Utemuratov;**

y.f.n., dotsent **O. Xusanboyev.**

Mas’ul muharrir:

H. Boboyev,

yuridik fanlari doktori, professor;

Taqrizchilar:

I. Tulteyev,

yuridik fanlar doktori, professor;

F. Hayitboyev,

yuridik fanlar nomzodi, dotsent.

“Davlat va huquq nazariyasi” fani bo‘yicha tayyorlangan mazkur darslikda mavzular va ularning mazmuniga oid javoblar, jadvallar, muammoli savollar hamda tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yxati o‘z ifodasini topgan.

Darslik O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi yuridik texnikum o‘quvchilari hamda davlat va huquq masalalariga qiziquvchi kitobxonlar uchun mo‘ljallangan.

ISBN: 978-9943-6912-3-0

© Toshkent davlat yuridik universiteti, 2021.

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
1-mavzu. Davlat va huquq nazariyasining predmeti va metodlari	6
2-mavzu. Davlat va huquqning kelib chiqishi	18
3-mavzu. Davlat tushunchasi, belgilari, mohiyati va tiplari	35
4-mavzu. Davlat funksiyalari	44
5-mavzu. Davlat shakllari	67
6-mavzu. Davlat mexanizmi.....	79
7-mavzu. Ijtimoiy munosabatlar va huquq.....	88
8-mavzu. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat	100
9-mavzu. Huquq normalari.....	113
10-mavzu. Huquq shakllari (manbalari).....	122
11-mavzu. Huquq ijodkorligi	138
12-mavzu. Huquq tizimi va huquqiy tizim.....	152
13-mavzu. Huquqiy munosabatlar	165
14-mavzu. Huquqni amalga oshirish.....	177
15-mavzu. Huquq normalarini sharhlash	186
16-mavzu. Huquqiy xulq-atvor. Huquqbuzarlik va yuridik javobgarlik	195
17-mavzu. Huquqiy tartibga solish mexanizmi	203
18-mavzu. Qonuniylik va huquqiy tartibot.....	214
19-mavzu. Davlat va huquqning rivojlanish istiqbollari.	218
ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	226

KIRISH

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida o'ziga xos o'rin tutadi. Bu fan barcha yuridik fanlar uchun fundamental ahamiyatga ega bo'lib, u o'zida davlat va huquq rivojiga oid eng muhim va umumiy qonuniyatlar, asosiy tushuncha, atama va qoidalarni jamlaydi. Shu bois ushbu fan yuzasidan o'quv adabiyotlari, xususan, darsliklar va o'quv qo'llanmalarini tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son farmoni bilan tasdiqlangan 2017 – 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida huquqiy ta'limni rivojlantirish masalalariga katta e'tibor qaratilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3666-son qarorida ham huquqiy fanlar bo'yicha yangi avlod adabiyotlarini tayyorlash masalasi dolzarb ahamiyatga molik ekanligi ta'kidlangan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son farmoni bilan tasdiqlangan "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish konsepsiyasi"da huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning asosiy vazifalaridan biri sifatida "...yosh avlod ongiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalari hamda odob-axloq normalarini chuqur singdirib borish..." zarurligi ko'rsatilgan.

Qayd etish joizki, mamlakatimizda demokratik yangilanishlar jarayoni ketayotgan hozirgi davrda davlat va huquq hodisalarini o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Zotan, jamiyatimizda ro'y berayotgan yangilanish jarayonlari bizni davlat va huquq hodisalariga yangicha, zamonaviy nuqtayi nazardan qarash va ularni qayta idrok etish hamda baholashga yo'naltiradi. Bu holat davlat va huquq nazariyasi fani oldiga ham yangi vazifalarni qo'ygan.

Bunda davlat va huquq nazariyasi nafaqat davlat va huquq haqidagi jahon va milliy yuridik fanning eng yangi yutuqlarini

o'zida ifodalashi, balki mavjud ijtimoiy-siyosiy voqelikka mos ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishi taqozo etiladi.

Ushbu vazifalardan kelib chiqqan holda tayyorlangan mazkur darslikda quyidagi mavzular o'z ifodasini topgan: Davlat va huquq nazariyasining predmeti va metodlari; Davlat va huquqning kelib chiqishi; Davlat tushunchasi, belgilari, mohiyati va tiplari; Davlat funksiyalari; Davlat shakllari; Davlat mexanizmi; Ijtimoiy munosabatlar va huquq; Huquqiy ong va huquqiy madaniyat; Huquq normalari; Huquq shakl (manba)lari; Huquq ijodkorligi; Huquq tizimi va huquqiy tizim; Huquqiy munosabatlar; Huquqni amalga oshirish; Huquq normalarini sharhlash; Huquqiy xulq-atvor, huquqbuzarlik va yuridik javobgarlik; Huquqiy tartibga solish mexanizmi; Qonuniylik va huquqiy tartibot; Davlat va huquqning rivojlanish istiqbollari.

Darslikda yuqorida qayd etib o'tilgan mavzulardagi muhim davlat-huquqiy kategoriya va tushunchalar bugungi kunda davlat va jamiyat hayotining turli sohalarida olib borilayotgan tub islohotlar asosida bayon etilgan.

Davlat va huquq nazariyasi fani o'z mohiyatiga ko'ra, umumnazariy xususiyatga ega bo'lgan fundamental yuridik fan hisoblanib, u yurisprudensiya uchun umumilmiy mazmunga ega, shu bilan birga, mazkur fan boshqa yuridik fanlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu fan bo'lajak huquqshunoslarni davlat va huquqqa oid eng muhim nazariy bilimlar bilan qurollantiribgina qolmay, balki ularning huquqiy ongi va madaniyati darajasini ham yuksaltirishga xizmat qiladi.

Davlat va huquq nazariyasi fani o'quvchilarga hozirgi davr ijtimoiy-siyosiy voqeligi uchun zarur bo'lgan bilimlarni berar ekan, shu orqali u muhim ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy funksiyalarni ham bajaradi. Ushbu darslik nafaqat texnikum o'quvchilari, balki davlat va huquq hamda uning bugungi kundagi rivoji masalalari bilan qiziquvchilar uchun ham foydali bo'lishi mumkin.

1-MAVZU. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASINING PREDMETI VA METODLARI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat va huquq nazariyasi fanining predmeti va uning o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Davlat va huquq nazariyasi fanining boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi.
3. Davlat va huquq nazariyasining yuridik fanlar tizimidagi o‘rni.
4. Davlat va huquq nazariyasi fanining metodlari.
5. Davlat va huquq nazariyasi fanining funksiyalari.
6. O‘quv moduli sifatida davlat va huquq nazariyasining tuzilishi.
7. Davlat va huquq nazariyasi fanining bo‘lg‘usi huquqshunoslarni tayyorlashdagi ahamiyati.
8. Jamiyat hayotini demokratik yangilashda davlat va huquq nazariyasi fanining roli.

1.1. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ma’lumki, muayyan fanni o‘rganishni boshlashda, avvalo, uning predmeti va o‘rganiladigan obyektini aniqlash zarur. Davlat va huquq nazariyasi shaxs faoliyat doirasini ifodalab beruvchi fan sifatida o‘z oldiga davlat va huquq hodisalari, ularning jamiyatdagi o‘rni haqidagi fikrlarning obyektivligi borasidagi bilimlarni ishlab chiqish va uni nazariy jihatdan ma’lum bir tizimga solish vazifasini ko‘zlaydi.

Davlat va huquq nazariyasi huquqshunoslik fanlari tizimida markaziy o‘ringa ega. U yuridik fanlarning metodologik poydevorini tashkil etib, davlat va huquqning nazariy muammolarini o‘rganadi.

“Nazariya” so‘zi “ko‘rib chiqmoq”, “tadqiq etmoq”, “tahlil qilmoq” degan ma’nolarni anglatadi. “*Nazariya*” – keng ma’noda voqea-hodisalarning o‘zaro aloqasi va qonuniyatlari

haqida yaxlit tasavvur hosil qiluvchi ilmiy bilim shaklidir. Tor ma'noda esa u yoki bu sohadagi bilimning asosiy g'oyalari, tushunchalari va qonunlari tizimidir¹.

Davlat va huquq nazariyasi – bu davlat-huquqiy hodisalarning vujudga kelishi, rivojlanishi va amal qilishini o'rganuvchi umumnazariy qonuniyatlar haqidagi bilimlar tizimidir.

Shu nuqtayi nazardan, davlat va huquq nazariyasining predmetini quyidagicha izohlash mumkin:

Davlat va huquq nazariyasining predmeti – *davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi, harakatda bo'lishi (faoliyat ko'rsatishi) va istiqboli to'g'risidagi eng umumiy qonuniyatlar.*

Uning predmetiga faqat amaldagi davlat, huquq munosabatlari, jarayonlari, hodisalarning eng umumiy jihatlarigina emas, balki ular haqidagi tasavvurlar ham kiradi.

Davlat va huquq nazariyasi fani davlat va huquq haqidagi qarashlar, g'oyalar, fikrlar va bilimlar tizimi bo'lib, u davlat-huquq hodisalariga tegishli bo'lgan umumiy qonuniyatlarni o'rganadi, davlat va huquqni yaxlit institut sifatida ko'rib chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi fanining o'ziga xos xususiyatlari:

– *davlat va huquq nazariyasi – ijtimoiy fan. Uning o'rganadigan sohasi muhim ijtimoiy hodisalar bo'lmish davlat va huquqdir;*

– *davlat va huquq nazariyasi – nazariy fan. U davlat va huquq taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini ochib beradi;*

– *davlat va huquq nazariyasi – falsafiy xususiyatga ega bo'lgan fan;*

– *davlat va huquq nazariyasi – metodologik fan, yurisprudensiyaning barcha sohalarini huquqiy metodologiya bilan qurollantiradi;*

¹ Одилокorieв Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Т.: Адолат, 2018. – Б.13.

– davlat va huquq nazariyasi – amaliyotga yo‘naltirilgan fan. Yuridik amaliyotdagi bo‘shliqlar, muammolar, ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etish usullarini ishlab chiqadi, davlat va huquq rivojining yo‘nalishlarini belgilab beradi;

– davlat va huquq nazariyasi – o‘quv-tarbiyaviy ahamiyatga molik fan.

Davlat va huquq nazariyasi fanida asosiy rol ni umumiy tushunchalar bajaradi. Ushbu tushunchalar kategoriyalar deb yuritilib, bular qatoriga “davlat”, “davlat mohiyati”, “davlat shakli”, “davlatning tipi”, “davlatning funksiyalari”, “davlat mexanizmi”, “huquq”, “huquqning mohiyati”, “huquq shakli”, “huquqiy munosabatlar”, “huquq tizimi”, “huquq normasi”, “huquqiy ong”, “huquqiy madaniyat” kabilarni kiritish mumkin.

Davlat va huquq hodisalari o‘zaro mustahkam aloqada bo‘lib, ular bir-birini ifoda etadi. Shuning uchun ham davlat va huquq nazariyasining barcha institutlari birgalikda o‘rganiladi va ular uzviy bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Ta’kidlash joizki, davlat va huquq hodisalari alohida-alohida soha bo‘lmasdan, balki u yagona fan hisoblanadi va nisbatan mustaqil bo‘lgan ikkita qismga, ya’ni **davlat nazariyasi va huquq nazariyasiga** ajratiladi.

Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquqning barcha jihatlarini o‘rganishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ymaydi, u ushbu hodisalarning umumiy va asosiy qonuniyatlarini o‘rganadi.

Davlat va huquq nazariyasi – davlat va huquqda o‘z ifodasini topgan jamiyat rivojining obyektiv qonunlari va ularning ijtimoiy-siyosiy maqsadlarini tushuntiradi, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish va huquqiy munosabatlar rivojlanish yo‘nalishlarining butun bir mexanizmini ko‘rsatib beradi.

1.2. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING BOSHQA IJTIMOIIY FANLAR BILAN ALOQASI

Ijtimoiy fanlarning markazida jamiyat, shaxs, uning huquq va erkinligi turadi. Ijtimoiy hayot asosida davlat va huquq to‘g‘risidagi, uning jamiyat hayotidagi roli va o‘rni haqidagi

masalalar yotadi. Ushbu masalalarni barcha ijtimoiy fanlar muayyan darajada o'rganadi. Shu bois davlat va huquq nazariyasining falsafa, iqtisodiyot nazariyasi, sotsiologiya, politologiya va boshqa fanlar bilan mustahkam bog'liqligini ko'rish mumkin. Davlat va huquq nazariyasi o'z predmetini tadqiq etish jarayonida boshqa ijtimoiy fanlarning metodologiyasi va ular tomonidan yaratilgan turli ma'lumotlar hamda nazariyalarga tayanadi.

Falsafa fani bilan bog'liqligi. Falsafa tabiat va jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. U jamiyat, shaxs, davlat va huquq masalalariga *ijtimoiy hodisa sifatida yondashadi* va ularni umumiy tarzda ko'rib chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi esa falsafa qonuniyatlariga tayangan holda jamiyatda davlat va huquqning vujudga kelishi hamda rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganadi. Ushbu fanlar birbirini takrorlamaydi, balki to'ldiradi. Falsafa davlat va huquq hodisalarini bilishning asosidir. Davlat va huquq nazariyasi esa falsafani ushbu hodisalarga oid muayyan qonuniyatlar bilan boyitadi.

Davlat va huquq nazariyasi falsafa fani bilan chuqur va mustahkam aloqadadir. Falsafiy dunyoqarash davlat va huquq nazariyasini kengroq o'rganishga yordam beradi. Dialektik nuqtayi nazardan dunyoni anglash davlat va huquqning ichki qarama-qarshiliklarini to'g'ri tushunish va baholashga yo'l ochadi hamda ijtimoiy jarayonlarga ta'sir etishga yordam beradi.

Sotsiologiya fani bilan bog'liqligi. Sotsiologiya fani *jamiyatni yaxlit, uyushgan tizim sifatida tadqiq etadi*. U jamiyat a'zolarining huquqqa, huquqiy amaliyotga, davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga bo'lgan munosabati hamda ularning davlat va huquq hodisalarining bugungi holati va istiqboliga oid qarashlari va istaklarini o'rganuvchi fandir. Mazkur fan davlat va huquq nazariyasi fani uchun tegishli ma'lumot va xulosalarni beradi. O'z navbatida, davlat va huquq nazariyasi fani ushbu ma'lumot va xulosalarni umumlashtiradi hamda muayyan nazariy-ilmiiy taklif va tavsiyalarni shakllantiradi.

Siyosatshunoslik fani bilan bog'liqligi. Siyosatshunoslik fani jamiyat siyosiy tizimi, siyosiy institutlar, siyosiy partiyalar, davlat hokimiyati, jamoat tashkilotlari va ularning faoliyati,

davlat va shaxsning siyosiy-huquqiy munosabatlarini o'rganadi. *Har ikkala fanning ham o'rganish obyekti jamiyatni boshqarish bilan bog'liq masalalar hisoblanadi.*

Iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligi. Mazkur fanlar jamiyatning iqtisodiy tizimi, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlari, moliya, kredit, tadbirkorlik va boshqa shu kabi masalalarni o'rgansa, davlat va huquq nazariyasi fani jamiyat siyosiy tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lgan davlat va huquq hodisalariga o'zining asosiy predmeti sifatida qaraydi. Ushbu fanlarning o'zaro ta'siri va aloqasi davlat va huquqning iqtisodiyotga qanchalik bog'liq ekanligini o'rganish va aniqlashga xizmat qiladi.

1.3. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASINING YURIDIK FANLAR TIZIMIDAGI O'RNI

Davlat va huquq nazariyasi barcha yuridik fanlar bilan uzviy bog'liq va u bevosita o'z predmeti bilan ulardan ajralib turadi.

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida umumiy, fundamental va metodologik fan sifatida e'tirof etiladi. Davlat va huquq nazariyasining boshqa huquqiy fanlar bilan aloqasi aynan shundan kelib chiqadi. Davlat va huquq nazariyasi maxsus va amaliy huquqiy fanlarning aniq materiallariga tayanadi, ularni nazariy jihatdan umumlashtiradi. Umumiy va fundamental fan sifatida huquqshunoslikning asosiy tushuncha va qoidalarini ishlab chiqadi, masalan, jamiyat, davlat, huquq, davlat mexanizmi, davlat organi, demokratiya, qonunchilik, huquqiy ong, huquqiy tartibot, huquqbuzarlik, yuridik javobgarlik, huquqiy munosabatlar va boshqalar shular jumlasidandir.

U **metodologik** fan sifatida boshqa yuridik fanlar uchun xususiy yuridik metodlar va rahbariy prinsiplarni ishlab chiqadi.

Ta'kidlash joizki, davlat va huquq to'g'risidagi asosiy va umumnazariy bilimlarni egallamasdan turib boshqa yuridik fanlar muammolarini o'rganish murakkabdir. Tarmoq va maxsus yuridik fanlar davlat va huquq nazariyasining xulosalariga asoslanadi. Demak, davlat va huquq nazariyasi boshqa barcha yuridik fanlar bilan o'zaro bog'liq, ya'ni ular bir-birini boyitib, to'ldirib boradi.

Har bir huquqshunoslik fani davlat va huquq masalasiga o'ziga xos yondashadi, ularning har biri o'z predmetiga ega.

Yuridik fanlar quyidagicha tasniflanadi:

1) *tarixiy-nazariy yuridik fanlar (Davlat va huquq nazariyasi, Davlat va huquq tarixi, Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixi, Huquq falsafasi, Huquq sotsiologiyasi va boshqalar);*

2) *sohaviy (yoki maxsus, tarmoq) yuridik fanlar (Konstitutsiyaviy huquq, Fuqarolik huquqi, Mehnat huquqi, Ma'muriy huquq, Moliya huquqi, Soliq huquqi, Yer huquqi, Jinoyat huquqi, Jinoyat-protsessual huquqi, Fuqarolik protsessual huquqi va boshqalar);*

3) *amaliy yuridik fanlar (Kriminalistika, Sud buxgalteriyasi, Sud meditsinasi, Sud psixiatriyasi);*

4) *xalqaro huquqiy fanlar (Xalqaro huquq, Xalqaro xususiy huquq, Xalqaro jinoyat huquqi va boshqalar).*

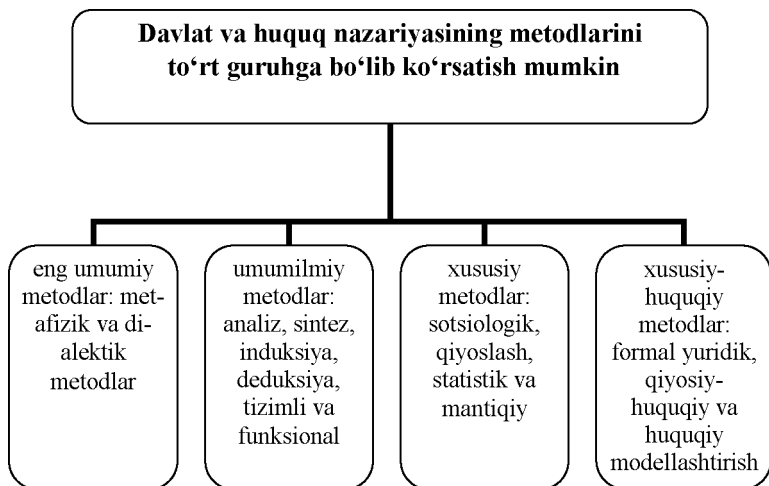
Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida **umumiy, fundamental va metodologik** fan sifatida namoyon bo'ladi.

Davlat va huquq nazariyasi bilan Davlat va huquq tarixi fani bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning har ikkalasi ham davlat va huquq haqida bahs yuritadi. Davlat va huquq nazariyasi boshqa yuridik fanlar bilan ham xuddi shunday ikki yoqlama aloqadadir.

Demak, davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida markaziy, umumlashtiruvchi ahamiyatga ega bo'lishi bilan birga barcha yuridik fanlar yutuqlarini umumlashtiradi va ularning o'zaro boyishiga yordam beradi.

1.4. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING METODLARI

Davlat va huquq nazariyasi fanining metodlari davlat va huquq hodisalarini o'rganish usullari hisoblanadi. Ular davlat va huquqning turli sohaları hamda jihatlarini ochib berishga ko'maklashadi. Shuningdek, davlat va huquq to'g'risidagi bilimlarni o'rganish, to'plash, umumlashtirish va muayyan tizimga keltirishga yordam beradi.

Davlat va huquq nazariyasining metodlari uning predmeti bilan chambarchas bog'liqdir. Agarda fanning predmeti u nimani o'rganadi degan savolga javob bersa, metodlari esa fanning qanday o'rganilishi haqidagi savolga javob beradi.

Fanning usuli asosida uning predmeti yotadi, chunki nazariyasiz usul predmetsiz qoladi, fan esa mazmun va mohiyatsiz hisoblanadi. Nazariya va metod bir paytda yuzaga kelgan. Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq hodisalarini o'rganish uchun o'zining xususiy metodlarini ishlab chiqadi, lekin shu bilan birga ijtimoiy va tabiiy fanlarning umumiy usullarini ham qo'llaydi.

Falsafiy yoki eng umumiy metodlarga metafizik va dialektik metodlarni kiritish mumkin.

Shuningdek, davlat va huquq haqidagi hodisalarni o'rganishda tarixiy usul ham qo'llaniladi. Chunki fan davlat va huquqning ildizini bilish uchun tarixiy an'analarni bilishi zarur bo'ladi.

Davlat va huquqni o'rganishning yana bir usuli tizimli usul hisoblanadi. Davlat va huquq mohiyati va tuzilishiga ko'ra murakkab tizimli hodisadir.

Yuqoridagi usullarning barchasi *umumilmiy* usullar jumlasiga kiradi.

Davlat va huquq nazariyasi xususiy ilmiy metodlardan ham foydalanadi. Bu metodlarga quyidagilar kiradi: formal-mantiqiy;

formal-yuridik; qiyoslash; davlat va huquqni modellashtirish; sotsial-eksperiment va boshqalar.

Formal-mantiqiy usul – davlat va huquq obyektining mohiyati, asosiy mazmunini nazariy shaklda, mavhumlik va mantiqiy qonuniyatlarga asosan o‘rganadi.

Formal-yuridik usul – huquq normalari va huquqning ichki tuzilishini o‘rganadi, huquqning shakllari va manbalarini tahlil qiladi. Umuman, bu usul davlat va huquqning tabiatidan kelib chiqqan holda davlat va huquqning fenomenini ochib berish va ma’lum tizimga solishga yordam beradi.

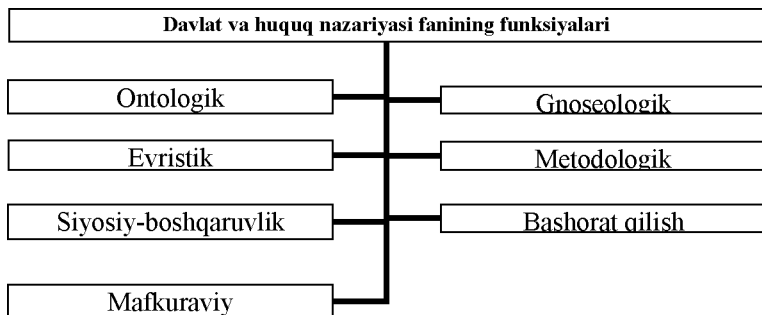
Qiyoslash usuli orqali davlat va huquq haqidagi hodisa hamda qarashlar (fikrlar) qiyoslab o‘rganiladi.

Davlat va huquqni modellashtirish usulining mohiyati shundaki, turli davlat va huquq hodisalari o‘rtasida ma’lum bir o‘xshashlik mavjudligi bois ulardan birining xususiy belgilari (modeli)ni o‘rgangan holda boshqalari haqida yetarlicha fikr yuritish mumkin.

Sotsial-eksperiment usuli – davlat va huquqqa doir biror norma qo‘llanishining maqsadga muvofiqligini tajriba (eksperiment) yo‘li bilan muayyan hududlarda sinab ko‘rish.

1.5. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING FUNKSIYALARI

Davlat va huquq nazariyasi fundamental fan sifatida bir qator funksiyalarni bajaradi.

Ontologik funksiya. Ontologiya – bu ijtimoiy hayot haqidagi qarashlar. Bunda uning prinsiplari, tuzilishi va qonuniyatlari o'rganiladi. Davlat va huquq nazariyasi ushbu funktsiyani bajara turib, davlat va huquq qanday va nima uchun yuzaga keldi, bugungi kunda ushbu hodisalar qanday qonuniyatlarni asosida namoyon bo'lmoqda va kelajakda ularning rivojlanish tendensiyalari qanday kechadi degan savollarga javob beradi.

Gnoseologik funksiya. Ushbu funksiya bilishning tabiati va uning real muhitga munosabatini o'rganishga qaratilgan.

Evristik funksiya. Evristika – bu haqiqat va yangiliklarni izlab topish san'ati. Ushbu funksiya yordamida davlat va huquq hodisalarini o'rganibgina qolmasdan, balki uning bugungi kundagi rivojlanish qonuniyatlariga oid yangi bilimlarni ham ochish mumkin.

Metodologik funksiya. Yurisprudensiya uchun fundamental fan hisoblanadigan davlat va huquq nazariyasi sohaviy yuridik fanlarga nisbatan metodologik funktsiyasini bajaradi. Bunda ushbu fanlarni zaruriy tushuncha va kategoriyalar bilan qurollantiradi, ularning o'rganish obyekti va predmeti doirasini chegaralab beradi.

Siyosiy-boshqaruvlik funktsiyasi. Davlat va huquq nazariyasi davlat ichki va tashqi siyosatining ilmiy asosini shakllantirish hamda davlat boshqaruvining ilmiyligini ta'minlash, davlat qurilishidagi ko'pgina muammolarni yechishga oid taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Ma'rifat funksiya. Davlat va huquq nazariyasi ushbu funksiya orqali ijtimoiy hayotga, kishilarning xulqiga nafaqat davlat va huquq orqali, balki to'g'ridan to'g'ri ta'sir o'tkazadi, huquq subyektlarining huquqiy ongi va madaniyatini shakllantirishda hamda ijtimoiy hayotni tartibga solishda g'oyaviy omil sifatida yuzaga chiqadi.

Bashorat funktsiyasi. Davlat va huquq sohasining kelajakdagi holatini ilmiy o'rganish va bashoratlash muhim ahamiyatga ega. Chunki buning natijasida davlat va huquqning istiqboliga oid ilmiy ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

1.6. O'QUV MODULI SIFATIDA DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASINING TUZILISHI

Davlat va huquqqa oid hodisalar, jarayonlar xilma-xil va ko'p qirralidir. Biroq ularning barchasiga xos bo'lgan umumiy, muhim, doimiy, uzviy bog'lanishda bo'lgan tomonlari va jihatlari ham mavjuddir. Ana shu jihat va tomonlarni bilish mavjud voqelik to'g'risida yaxlit tasavvurlarni keltirib chiqaradi, ushbu voqelikning umumiy qonuniyatlarini ochish va shu asosda uni boshqarish imkoniyatini yaratadi.

Davlat va huquq nazariyasining predmetiga an'anaviy ravishda fanning umumiy tavsifi (predmet va metod, ijtimoiy va yuridik fanlar tizimidagi o'rni, davlat va huquqning kelib chiqishi, o'zgarishi) bilan bog'liq masalalar kiradi.

Quyidagilar umumiy **davlat nazariyasiga** taalluqli masalalar hisoblanadi:

- davlat va uning belgilari, mohiyati, tiplari;
- davlat shakllari (boshqaruv shakli, davlat tuzilishi, siyosiy rejim);
- davlatning funksiyalari;
- davlat mexanizmi.

Umumiy **huquq nazariyasiga** taalluqli masalalar juda keng bo'lib, bularga:

- ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish tizimida huquqning o'rnini;
- huquq prinsiplari, shakllari, manbalari va ijtimoiy mohiyati;
- huquqiy ong va huquqiy madaniyat;
- huquq normalari tushunchasi, belgilari, tuzilishi va turlari;
- normativ-huquqiy hujjatlar;
- huquqiy tizim va huquq tizimi;
- huquqiy munosabatlar;
- huquq ijodkorligi, huquqni amalga oshirish va shu kabilar kiradi.

Bir guruh **mustaqil** o'rganiladigan masalalarga:

- huquqiy xulq-atvor va huquqbuzarlik, uning tushunchasi, turlari va tarkibi;
- yuridik javobgarlikning (tushunchasi, belgilari, turlari va boshqalar) asosiy jihatlariga tavsif berilgan.

1.7. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING BO‘LG‘USI HUQUQSHUNOSLARNI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI

Davlat va huquq nazariyasi fanini o‘qitishdan maqsad talabalarda davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi, harakatda bo‘lishi (faoliyat ko‘rsatishi) va istiqboli to‘g‘risidagi eng umumiy qonuniyatlar yuzasidan tushunchalarni shakllantirishdir.

Davlat va huquq nazariyasi fanining vazifalari talabalarda davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi bilan bog‘liq umumnazariy bilimlarni shakllantirishdan, ijtimoiy muammolarni shaxs va jamiyat manfaatlaridan kelib chiqqan holda davlat-huquqiy nuqtayi nazardan turib hal etish uquvini vujudga keltirishdan iborat.

Bu boradagi ta‘lim tizimining asosiy maqsadi davlatning huquqiy hayotida ijodiy faol qatnasha oladigan, yuqori malaka va chuqur bilimga hamda **normativ-huquqiy hujjatlarni sharhlash va qo‘llash qobiliyatiga ega bo‘lgan** mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan.

Bunda tor doiradagi bilim o‘rinli bo‘lmaydi, bu nafaqat yuristning intellektual qobiliyatini susaytiribgina qolmasdan, balki uning professional faoliyati xarakteriga ham to‘g‘ri kelmaydi. Huquqshunos mutaxassislardan turli xil yuridik ishlarni bajarishlarida qonunlar va ularni qo‘llash tartiblarini yaxshi bilishlari talab qilinadi. Shu bilan birga, bo‘lajak huquqshunoslar uchun huquq va qonun ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ustun ekanligi, inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari himoyasi doimo yuqori darajada bo‘lishi lozimligini ham to‘la anglashda mazkur fan muhim ahamiyat kasb etadi.

1.8. JAMIYAT HAYOTINI DEMOKRATIK YANGILASHDA DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING ROLI

Mamlakatimizda ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha jabhalarini isloh qilish jarayonida yangi zamonaviy g‘oyalar va

yangicha yondashuvlar shakllanmoqda. Ayniqsa, mamlakatimizda olib borilayotgan demokratik huquqiy islohotlar, o'zgarishlar, yondashuvlar davlat va huquq tushunchalari, mohiyati, vazifasini yangicha talqin qilishni taqozo etmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev haqli ravishda ta'kidlab o'tganidek, "Biz mamlakat hayotiga doir har bir qarorni xalqimiz bilan maslahatlashib, bevosita muloqot asosida qabul qilmoqdamiz. **"Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak"** degan g'oya bu borada faoliyatimiz mezoniga aylanmoqda"¹.

Shu jihatdan olganda, mamlakatimizda davlatchilikning huquqiy asoslari rivojlanib borishi, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, fuqarolarning huquq va erkinliklari, huquqiy ta'lim, shu jumladan, yuridik ta'lim ham rivoj topib borishi bilan davlat va huquq nazariyasi hamda boshqa yuridik fanlarning ijtimoiy fanlar tizimidagi ahamiyati ortib boradi. Bu ijtimoiy taraqqiyotning muhim talabidir.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat va huquq nazariyasi fanini o'rganishda umumiy, umumiy-ilmiy, xususiy-ilmiy va maxsus-yuridik metodlarning ahamiyatini ko'rsatib bering.

2. Davlat va huquq nazariyasi funksiyalarini muhokama qilish orqali fanning nazariy va amaliy ahamiyatini izohlang.

3. Davlat va huquq nazariyasining yuridik fanlar tizimida umumiy, fundamental va metodologik fan sifatidagi o'rnini atroflicha yoritib bering.

4. Davlat va huquq nazariyasining amaliyotga yo'naltirilgan fan sifatidagi xususiyatlarini atroflicha muhokama qiling.

5. Davlat va huquq nazariyasi fanining maqsad va vazifalarini muhokama qiling.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // president.uz/uz/lists/view/1371

2-MAVZU. DAVLAT VA HUQUQNING KELIB CHIQISHI

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari:

1. Jamiyat tushunchasi.
2. Jamiyat mavjud boʻlishi shakllarining xilma-xilligi.
3. Jamiyat rivojlanishiga taʼsir etuvchi omillar.
4. Davlatgacha boʻlgan jamiyatlarda ijtimoiy normalar va ijtimoiy hokimiyat.
5. Davlat – jamiyat mavjud boʻlishining bir shakli sifatida.
6. Davlat va huquqning vujudga kelishi toʻgʻrisidagi nazar-riyalar.
7. Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida jamiyat, davlat va huquq masalalari.

2.1. JAMIYAT TUSHUNCHASI

Davlat va huquq hodisalari jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi mahsuli hisoblanadi. Davlat va huquq jamiyat ichida yuzaga keladi va rivojlanadi. Shu bois davlat va huquq hodisalarini oʻrganishda jamiyat va uning rivojlanish bosqichlari, turli hududlarda namoyon boʻlish shakllari, uning rivojiga taʼsir qiluvchi omillar, jamiyat siyosiy tizimi bilan bogʻliq masalalarni oʻrganish muhim ahamiyatga ega.

Jamiyat soʻzining lugʻaviy maʼnosini tahlil qiladigan boʻlsak, u “jam boʻlish”, “uyushish” kabi tushunchalarni anglatadi. Oʻz navbatida, jamiyat tushunchasiga tor va keng maʼnoda yondashish mumkin. Tor maʼnoda jamiyat bu kishilarning maʼlum bir maqsad yoʻlida birlashgan uyushmasidir. Masalan, oila, siyosiy partiyalar, mehnat jamoalari, ijodiy uyushmalar va boshqalar.

Jamiyat – bu tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichida vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlar mahsuli.

Jamiyat – bu kishilar oʻrtasidagi oʻzaro turli xil (iqtisodiy, oilaviy, maʼnaviy, jamoaviy, diniy va boshqa) munosabatlar va

aloqalarning murakkab tizimi. O'zbek tilining izohli lug'atida jamiyatga quyidagicha ta'rif beriladi, ya'ni jamiyat – bu tarixiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida moddiy boyliklar yaratishning muayyan usullari va muayyan ishlab chiqarish munosabatlari bilan xarakterlanadigan ijtimoiy munosabatlar majmuidir. Har qanday jamiyat o'ziga xos bir butun ijtimoiy tizim bo'lib, u muayyan darajada ijtimoiy munosabatlarning uyushganligi, tartibga solinganligi bilan farqlanadi. Jamiyat uchun boshqaruv (ijtimoiy hokimiyat) va kishilar xulq-atvorini umumiy qoidalar yordamida tartibga solish (ijtimoiy normalar)ning muayyan tizimi xos ekanligini aytib o'tish mumkin.

Jamiyatda, avvalambor, biologik qonunlar emas, balki ijtimoiy qonunlar harakatda bo'ladi¹.

Aytish lozimki, jamiyatning o'zi individlarning oddiy majmuasi emas. Jamiyat – bu moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bog'liq kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqalar va munosabatlarning mahsuli, murakkab ijtimoiy tizimdir.

Jamiyatga ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy munosabatlar mahsuli sifatida qarash quyidagilarni tushunishga yordam beradi:

birinchidan, unga tarixiy-huquqiy nuqtayi nazardan yondashish turli xil ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarni ajratib ko'rsatishga;

ikkinchidan, ijtimoiy hayotning o'ziga xos (iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy) tomonlarini aniqlashga;

uchinchidan, ijtimoiy munosabat subyektlari (shaxs, oila, millat, davlat va boshqalar)ni aniq ifodalashga.

Jamiyatning muhim jihati shundan iboratki, u insonlarning o'zaro aloqalar tizimini ifodalaydi.

Inson jamiyat bilan o'zaro aloqada bo'la turib rivojlanadi, o'zining ijtimoiy mohiyatiga ega bo'lgan xususiyatlarini rivojlantiradi (kengaytiradi, o'stiradi) hamda jamiyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi.

¹ Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 283.

2.2. JAMIYAT MAVJUD BO'LISHI SHAKLLARINING XILMA-XILLIGI

Ijtimoiy va siyosiy institutlar obyektiv zaruriyatdan kelib chiqqan holda biologik, ijtimoiy, siyosiy va boshqa sabablarga ko'ra shakllanadi. Jamiyat ijtimoiy-siyosiy institutlardan tashkil topadi va shunga mos ravishda turli ijtimoiy yoki siyosiy vazifani bajaruvchi tashkilotlar, organlar, muassasalar, birlashmalar shakllanadi.

Jamiyatning birinchi tabiiy bo'g'inini tashkil etuvchi institut bu oiladir. Oila tabiat qonunlariga ko'ra yuzaga keladi va qon-qarindoshchilik asosida uyushgan kishilardan tashkil topadi. Urug' esa bir nechta oilaning qon-qarindoshchilik asosida birlashishi va mulkni idora qilishi, umumiy, qarindoshchilik qoidalari asosida shakllanadi. Bir necha urug'larning qo'shilishi oqibatida qabila, keyinchalik umumiy til, urf-odat kabi birlik asosida millat kelib chiqqan.

Siyosiy institutlarning eng dastlabkisi davlat hisoblanadi. Davlat bilan bir vaqtda huquq ham yuzaga kelgan. Jamiyat taraqqiyoti natijasida davlat bilan birga nodavlat tashkilotlar: kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, turli-tuman ijtimoiy birlashmalar shakllanib borgan.

Kishilik jamiyatining ajralmas qismi va muhim elementi ijtimoiy hokimiyat hisoblanadi. Hokimiyat jamiyatga hayot baxsh etib turuvchi, tizimga solib turuvchi elementdir. Hokimiyat – bu ikki yoki undan ko'p subyektlar o'rtasida bo'ysunuvga asoslangan munosabatlar tizimidir. Hokimiyat jamiyatda shakllangani bois ijtimoiy hokimiyat deb ham yuritiladi. Ijtimoiy hokimiyatning subyektlari sifatida oilada ota hokimiyati, urug'da oqsoqol, qabilada sardorlar hokimiyati haqida aytib o'tish mumkin.

Jamiyat shaxslarsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Kishilar jamiyatning tuzilishi va uning rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Jamiyat kishilarning bir-birlari bilan jamoa sifatida yashashga bo'lgan tabiiy ehtiyojlari asosida yuzaga kelgan. Jamiyat o'zining vujudga kelgandan boshlab bugungi kunga qadar rivojlanishida murakkab, turli shakllar va tarixiy bosqichlardan

o'tgan. Uning yetuklik darajasi, ichki tuzilishi (ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tizimi) o'zgarib borgan.

Ibtidoiy jamoa uzoq davr mobaynida urug'chilik ko'rinishida bo'lgan va rivojlanishining mazkur bosqichida u ijtimoiy yoki boshqa qatlamlarga bo'linmagan. Asta-sekin jamiyat tuzilishi murakkablasha borgan sari, ya'ni iqtisodiy munosabatlarning o'zgarishi bilan o'zlarining manfaatlari, qiziqishlari va xususiyatlariga ega bo'lgan ijtimoiy birlashmalar, guruhlar shakllana boshlagan.

Jamiyatni ijtimoiy, siyosiy institutlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Kishilar – ijtimoiy mavjudot bo'lib, ular ehtiyoj, manfaat

va maqsadlariga ko'ra birikmasdan yashay yoki mehnat qila olmaydi. Bugungi kundagi jamiyat o'ta murakkab ko'rinishda bo'lib, ularning ko'pchiligi muayyan bir davlat asosida kishilarni birlashtirgan.

2.3. JAMIYAT RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Ishlab chiqarish kuchlarining rivoji, mulkiy va ijtimoiy tengsizlik, shubhasiz, ibtidoiy jamoa tuzumining inqirozi va urug'-qabilachilik hokimiyatining davlatga aylanishida birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan. Biroq davlatning vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlari faqat shu omillar bilangina cheklanmaydi. Urug'chilik jamoasining alohida oilalarga bo'linib ketishi, aholining hududiy joylashuvga o'ta borishi, urushlarning tez-tez sodir bo'lib turishi, qabilalar harbiy tashkilotlarining kuchayishi, din ta'sirini ham ular qatoriga kiritish lozim.

Jamiyat doimo rivojlanishda bo'ladigan tizimdir. Jamiyatning rivojlanishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Adabiyotlarda ushbu omillarni subyektiv va obyektivga ajratish keng tarqalgan. Obyektiv omillar kishilarning ongli faoliyati va irodasiga bevosita bog'liq bo'lmaydi, subyektiv omillar esa kishilar va turli ijtimoiy guruhlarining irodasi, manfaat va qiziqishlaridan kelib chiqadi.

Obyektiv omillar sifatida tabiatni, unda kechadigan jarayonlarni, aholining qaysi hududda yoki iqlim sharoitida yashashini ko'rsatib o'tish mumkin. Ilk jamiyatlar va sivilizatsiyalar yirik suv havzalari bo'yida yuzaga kelgan (Misr, Katta Xorazm va boshqalar), shuningdek, dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi ham aynan hududiy va iqlim omili bilan bevosita bog'liq.

Shu bilan birga, tabiiy omillar jamiyat hayotida texnologik jarayonlar yuzaga kelishiga ham sabab bo'ladi. Tabiat resurslaridan foydalanishning murakkabligi va tabiiy muhitning o'zgarib borishi, o'z navbatida, xo'jalik yuritishning yangi shakllari yuzaga kelishi va madaniyatning yuksalishiga olib kelgan. Ko'pchilik olimlar ayrim xalqlarda davlatning kelib chiqishini ommaviy tarzda suv inshootlarini barpo etish bilan bog'lagan holda izohlaydi.

Subyektiv omillar sifatida xalq, ijtimoiy guruhlar va tarixiy shaxslarning ongli faoliyatini ko'rsatib o'tish mumkin. Muayyan bir siyosiy partiya va kuchlarning hokimiyat tepasiga kelishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan rivojlanishi yoki tanazzulga uchrashiga sabab bo'ladi. Masalan, fashistlarning Germaniyada hokimiyat tepasiga kelishi nafaqat ushbu mamlakat, balki dunyo hamjamiyati uchun ham juda katta talafotlarni keltirib chiqardi. Aksincha, progressiv kuchlarning hokimiyat tepasiga kelishi jamiyat rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

O'z navbatida, muayyan shaxslar ham jamiyat tanazzulida, ham rivojlanishida muhim rol o'ynashi mumkin. Masalan, Yuliy Sezar, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, Napoleon va boshqalarning faoliyati nafaqat o'z mamlakatlariga, balki dunyo miqyosida ham tarixning keyingi rivojlanishiga ta'sir o'tkazgan.

Shuningdek, keng xalq ommasi ham jamiyat rivojida muhim rol o'ynashi mumkin. Turli xil qo'zg'olonlar, xalqning boshqa ko'rinishdagi chiqishlari jamiyat hayotida muayyan o'zgarishlarning ro'y berishiga olib keladi. Masalan, Buyuk fransuz inqilobi va boshqalar.

2.4. DAVLATGACHA BO'LGAN JAMIYATLARDA IJTIMOIY NORMALAR VA IJTIMOIY HOKIMIYAT

Jamiyat shakllanishi davomida uni boshqarish ehtiyoji ham vujudga kelgan. Jamiyatning har bir a'zosi o'z manfaatlariga ega bo'ladiki, ularni kelishtirmasdan, muvofiqlashtirmasdan turib, jamiyat mavjud bo'la olmagan, bunda aynan manfaatlar muhim regulyator sifatida namoyon bo'lgan. Ijtimoiy aloqalarning tadrijiy rivojlanishini hamda jamiyatda barqaror hayot tarzini ta'minlash uchun ushbu manfaatlarni umumiy farovonlik yo'lida uyg'unlashtirish talab etiladi. Bunday uyg'unlashtirishga esa ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalarni shakllantirish hamda ushbu qoidalarining bajarilishini ta'minlovchi ijtimoiy hokimiyatni joriy etish orqaligina erishiladi.

Ibtidoiy jamoa tuzumida shakllangan ijtimoiy normalarning xususiyati shundaki, ular oila, urug' va qabilaning ijtimoiy-iqtisodiy birligini ifodalash va ta'minlash bilan birga, kishilarning kundalik hayot tarziga ham chuqur singib ketgan.

Tabiatdagi jonzorlar biologik, tabiat qonunlari asosida hayot kechiradi. Jamiyat a'zolari esa tabiiy va biologik qonunlar bilan bir qatorda ongli faoliyatlari natijasida muayyan qoidalarini yaratganliklari bois shaxs sifatida shakllanganlar. Jamiyat shakllanishining dastlabki bosqichida diniy marosimlar va udumlar kabi ijtimoiy normalar ham muhim ahamiyat kasb etgan. Ibtidoiy jamiyatdagi ijtimoiy qoidalar odamlarga atrof tabiiy muhitdan xavotirlanish va qo'rqishdan xoli bo'lish va uni ishlab chiqarish faoliyatiga yo'naltirishga imkon bergan. Bu esa jamiyatda barqaror munosabatlarni o'rnatishda muhim omil bo'lgan.

Ijtimoiy normalar o'zlashtiruvchi xo'jalikning mavjud bo'lishi va urug' davom etishini ta'minlagan, ozuqani topishning muayyan usullarini tartibga solgan va oila-nikoh munosabatlarini mustahkamlagan. Adabiyotlarda ushbu normalar mononormalar deb ataladi. Ular jamiyatdagi insonlarning asosiy manfaati – yashash uchun kurashishini ifoda etgan. Ushbu manfaat tabiat kuchlariga, turli xavf-xatarga qarshi turish uchun jamiyatdagi kuchlarni birlashtirgan.

Jamiyat shakllanishining dastlabki davrida amalda bo'lgan ijtimoiy normalar quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1) mazmunan sodda va murakkab bo'lmagan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solgan. Masalan, urug'doshlar ichida kimga olovni uzatish vazifasining yuklatilishi masalasi yoki ov natijasida qo'lga kiritilgan o'ljani qanday taqsimlash ijtimoiy normalar asosida hal qilingan;

2) ijtimoiy normalar, asosan, odatlar ko'rinishida bo'lgan (ya'ni uzoq vaqt davomida ko'p marotaba qo'llash natijasida odatga aylangan tarixiy shakllangan xulq-atvor qoidalari);

3) hali yozuv shakllanmaganligi bois yurish-turish qoidalari kishilar xulq-atvorida va ongida mavjud bo'lgan;

4) jamiyat a'zolari tomonidan amal qilinishi ishontirish va majburlash (urug'dan quvish) choralari bilan ta'minlangan;

5) qoidalar man etish tavsifi (tabu tizimi)ga ega bo'lgan, normalarning mazmunida huquq va majburiyatlar qat'iy belgilanmagan va boshqalar.

Ijtimoiy normalar bilan jamiyat hayotini tartibga solish insoniyat hayotida eng muhim yutuqlardan biri hisoblanadi. Ularning barcha uchun qat'iy qilib o'rnatilganligi va unga amal qilishning ta'minlanishi jamiyatni tartibga keltiradi. Qoidalar qanchalik hayotiy, adolatli bo'lsa va ularning amalga oshirilishi ta'minlansa, bunday jamiyatda ijtimoiy tartib yuksak darajada bo'ladi. Aksincha, qoidalarga rioya etilmasa, normalar buzilsa, jamiyat hayotida tartibsizlik yuz beradi. Tartibsizlik jamiyatni oxir-oqibatda halokatga olib kelishi mumkin.

Ibtidoiy jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy hokimiyat oilaviy munosabatlarga asoslangan, chunki jamiyat tashkil topishining negizini urug' (urug' jamoasi), ya'ni haqiqiy yoki taxminiy qon-qarindoshlikka, shuningdek, umumiy mulk va mehnatga asoslangan kishilar jamoasi tashkil etgan. Har bir urug' alohida xo'jalik yuritishi, ishlab chiqarish vositalarining egasi bo'lishi, umumiy mehnat jarayonining tashkilotchisi sifatida namoyon bo'lgan. Urug'lar yanada yirik bo'lgan tuzilmalar – fratriya, qabila, qabilalar ittifoqini tashkil qilgan. Hokimiyat butun jamoa (urug' yig'inlari), shuningdek, ibtidoiy jamiyat hayotining muhim masalalarini hal qiluvchi urug' vakillari (oqsoqollar, oqsoqollar yig'ini, harbiy boshliqlar, kohinlar) tomonidan ham amalga oshirilgan.

Ijtimoiy hokimiyat va boshqaruv jihatidan ibtidoiy jamiyatning quyidagi xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- ibtidoiy jamoa tuzumida kishilarning urug' yoki qabilaga mansubligi ularning qon-qarindoshligiga qarab aniqlangan;

- ijtimoiy hokimiyat to'laligicha jamiyatning o'ziga tegishli bo'lgan, bunda urug' uchun eng muhim bo'lgan masalalar yuzasidan boshqaruv qarorlari urug' a'zolarining umumiy yig'inida qabul qilingan. Boshqaruv ishlarida urug'ning barcha katta yoshli a'zolari – erkaklar ham, ayollar ham teng ishtirok etganlar;

- ibtidoiy jamoa tuzumida davlatga xos bo'lgan xususiyatlar (hokimiyat tuzilmalari, armiya, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va boshqa muassasalar) mavjud bo'lmagan. Ijtimoiy boshqaruv urug' oqsoqollari, sarkardalar, umumiy yig'in doirasida amalga oshirilgan;

- ijtimoiy faoliyat ustidan joriy rahbarlikni jamoa tomondan saylangan urug' oqsoqoli amalga oshirgan. Favqulodda muhim ishlarni hal qilish uchun oqsoqollar kengashi chaqirilgan. Oqsoqollar hokimiyati urug'ning keksa a'zolarining mutlaq obro'si, chuqur hurmat-e'tibori, tajribasi va aql-zakovatiga asoslangan;

- urf-odatlar ibtidoiy jamoa hayotiy faoliyatining qat'iy tartibga bo'ysunishini ta'minlagan. Urf-odatlar avloddan-avlodga o'tib borgan. Urf-odatlarga taqiq (tabu), axloq, afsona, marosimlar kirgan;

- ijtimoiy normalarga amal qilish, asosan, ko'nikmalar va ixtiyoriylik asosida bo'lib, uni buzgan shaxslarga jamoatchilik ta'siri va boshqa turdagi jazolar qo'llanilgan (masalan, urug'-qabiladan haydash).

Urug'chilik tuzumida o'z-o'zini boshqarishning quyidagi tuzilmalari mavjud bo'lgan:

Oqsoqollar kengashi. U boshqaruvning asosiy masalalari va muayyan ziddiyatli holatlarni hal etgan.

Harbiy boshliqlar. Ular urug'ning yosh a'zolari o'rtasida harbiy tayyorgarlikni tashkil qilgan hamda urush vaqtlarida ular ustidan qo'mondonlikni amalga oshirgan.

Umumiy (urug') yig'in. Unda urug'ning voyaga yetgan barcha ayol va erkak a'zolari teng ravishda ishtirok etgan. Urug' yig'inida dohiylar va harbiy boshliqlar saylangan hamda urug'

hayotining eng muhim masalalari hal etilgan. Urugʻ yigʻinida, shuningdek, urush va sulh masalalari, ommaviy koʻchish va ziddiyatlarni hal etishga qaratilgan qarorlar qabul qilingan.

Kohinlar. Ular turli xil diniy rasm-rusumlar va marosimlarni oʻtkazish tartiblari hamda diniy tushdagi qoidalarni shakllantirgan. Shuningdek, diniy sudlovni amalga oshirgan.

2.5. DAVLAT – JAMIYAT MAVJUD BOʻLISHINING MUHIM SHAKLI SIFATIDA

Davlatning shakllanishi jarayoni qancha muddat boʻlishidan qatʼi nazar, barcha hollarda bu obyektiv jarayon boʻlib, eng avvalo, u jamiyatning ichki rivojlanishi, uning turli ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy, madaniy-tarixiy, etnik, ruhiy, axloqiy-diniy, ekologik-geografik va boshqa shart-sharoitlar bilan belgilanadi. Ushbu jarayonning muayyan sabablarga koʻra qayd etilgan omillar doirasi oʻzgargan, biroq doimo bu sharoitlarning muayyan jamlanishi va omillardan birining yetakchi rol oʻynashi bilan kechgan.

Davlat jamiyat rivojining muayyan bosqichida undan ajralib chiqqan. Oʻz navbatida, “jamiyat” va “davlat” tushunchalari aynan bir tushunchalar emas va ularni, albatta, farqlash lozim. Jamiyat tushunchasi davlat tushunchasidan kengroq, negaki jamiyatda davlatdan boshqa tashkilotlar, yaʼni siyosiy partiyalar, siyosiy harakatlar va boshqa jamoat birlashmalari mavjud boʻladi. Davlat jamiyatning faqat siyosiy qismi, uning bir elementidir.

Jamiyat bilan davlatning tarixiy davrlari ham farqlanadi. Jamiyat davlatga nisbatan ancha oldin shakllangan va oʻz rivojining boy tarixiga ega. Davlat vujudga kelishi bilan uning jamiyat bilan oʻzaro taʼsirining murakkab va ziddiyatli tarixi boshlanadi.

Jamiyatni tashkil etish shakli va boshqaruvchi tizim sifatida davlat koʻpchilik fuqarolar manfaati yoʻlida muayyan funksiyalarni bajarish, ular oʻrtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarni hal qilish, manfaatlarini muvofiqlashtirish, inqirozli vaziyatlarni hal qilish xususiyatiga ega.

Davlatning jamiyat mavjud boʻlishining bir shakli sifatidagi oʻrnini belgilashda quyidagi jihatlarga eʼtibor qaratish lozim:

davlat jamiyat bilan bir vaqtda yuzaga kelgan emas;

davlat ijtimoiy rivojlanishning mahsuli sifatida vujudga kelgan;

davlat tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichida shakllangan;

davlatning yuzaga kelishiga bir qator omillar, xususan, geografik, diniy, ruhiy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar sabab bo'lgan.

2.6. DAVLAT VA HUQUQNING VUJUDGA KELISHI TO'G'RISIDAGI NAZARIYALAR

Adabiyotlarda davlatning kelib chiqish sabablari to'g'risida turli nazariyalar ilgari suriladi. Bu boradagi fikrlarning xilma-xilligi quyidagilar bilan izohlanadi:

birinchidan, davlatning kelib chiqish jarayoniga ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy, tabiiy-iqlimiy, axloqiy-diniy, milliy-tarixiy, ma'naviy-madaniy, ruhiy, ekologik va boshqa omillar ta'sir etgan;

ikkinchidan, mazkur masala yuzasidan tadqiqotlar olib borgan olimlar turli tarixiy davrlarda yashagan va tabiiyki, insoniyat tomonidan to'plangan turli hajmdagi bilimlardan foydalangan;

uchinchidan, davlatning vujudga kelish jarayonini tushuntirishda olimlar o'z qarashlarining isboti sifatida ko'pincha dunyoning o'zlariga ma'lum bo'lgan hududlarnigina misol tariqasida keltirgan. Masalan, german qabilalarida davlatning kelib chiqishida harbiy omil muhim bo'lsa, Sharq xalqlarida esa davlat ko'proq suv inshootlarini barpo etish jarayonida shakllangan;

to'rtinchidan, boshqa fanlar yutuqlaridan ruhlangan mutafakkirlar ko'pincha bu natijalarni ijtimoiy fanlarga qo'llashga uringan, xususan, u yoki bu fan yutuqlariga asoslanib, davlatning vujudga kelish jarayoniga boshqacha qaray boshlagan va shu bilan jamiyat rivojlanishiga boshqa omillarning ta'sir ko'rsatishini e'tibordan chetda qoldirgan;

beshinchidan, nazariyalar mualliflarining qarashlariga ularning falsafiy va g'oyaviy yondashuvlari ham muayyan darajada ta'sir qilganligini aytib o'tish joiz.

Demak, muayyan nazariya orqali barcha xalqlarda davlatning yuzaga kelishini izohlash mumkin emas.

O'z navbatida, davlat kelib chiqishining "osiyocha" va "yevropacha" yo'llari mavjudligini ko'rsatib o'tish mumkin.

"Osiyocha" yo'l. Osiyoda dastlabki davlatlar bundan besh ming yillar oldin Nil, Hind, Ganga, Yanszi, Yevfrat kabi yirik daryolarning havzalarida yuzaga kelgan.

Ushbu hududlarda davlat vujudga kelishining asosiy omillari sifatida quyidagilar e'tirof etiladi:

- sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi natijasida yirik irrigatsion tarmoqlarni tashkil etish yuzasidan ommaviy ishlarni yo'lga qo'yishning zarurati;

- mazkur ishlarga aholining keng miqyosda jalb etilishi;

- irrigatsion ishlarga jalb etilgan kishilar ustidan yagona va markazlashgan rahbarlikni amalga oshirishning zarurati va boshqalar.

"Yevropacha" yo'l. Yevropada davlatlarning vujudga kelishida asosiy omil bo'lgan xususiy mulkning shakllanishi jamiyatda mulkiy tengsizlik va shu asosda turli xil tabaqalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Shu bilan birga, turli xalqlarda davlatning vujudga kelishida yuqoridagi omillar bilan bir qatorda boshqa omillar ham muhim o'rin tutgan. Davlatlarning kelib chiqishi quyida ko'rsatib o'tiladigan turli xil nazariyalar doirasida tadqiq etiladi.

Teologik nazariya. Teologik (diniy) nazariya (yunoncha theos – xudo, logos – tushuncha, ta’limot) xudo to’g’risidagi ta’limotni anglatadi. Diniy ta’limotlar davlat va huquqning vujudga kelishi to’g’risidagi ilk ta’limotlardir. Davlatchilik va huquq shakllanishi bilan uni diniy, ilohiy tarzda tushunish yuzaga kelgan.

Avreliy Avgustin (354 – 430), Al-Mavardi (974 – 1058), Ibn Rushd (1126 – 1198), Foma Akvinskiy (1225 – 1274), Ibn Xaldun (1332 – 1406) kabi mutafakkirlar hamda yahudiylar, xristianlik va islom dini vakillari tomonidan davlat va huquqning kelib chiqishi diniy asosda tushuntiriladi¹. Ushbu nazariya vakillarining fikricha, butun olam, shu jumladan, davlat va huquqning kelib chiqishi ham xudoning irodasi bilan bog’liq. Podsho va din vakillari xudoning irodasini ifodalovchilardir. Shuning uchun ham fuqarolar ularning amriga so’zsiz bo’ysunishlari lozim.

Ushbu nazariya XII–XIII asrlarda yuqori mavqega ega bo’ldi. Bu davrda G’arbiy Yevropada esa “ikki qilich” nazariyasi keng ommalashgan. Unga ko’ra cherkov bitta qilichni o’zida saqlagan bo’lsa, ikkinchi qilichdan foydalanish huquqini hukmdorlarga jamiyatdagi masalalarni hal qilish uchun taqdim etadi. Shu bois Yevropa davlatlari monarxlar hokimiyati qonuniy bo’lishi uchun katolik cherkovi boshlig’i Rim papasidan yorliq olishlari lozim bo’lgan. Shu bilan diniy tashkilot bo’lgan cherkovning dunyoviy davlat ustidan ustunligi ta’minlangan.

Patriarxal nazariya. Mazkur nazariya asoschilari Aristotel, Aflotun va Konfutsiy hisoblanadi. Lekin ushbu nazariya XVII–XVIII asrlarda Genri Men, Mixaylovskiy kabi olimlarning asarlari orqali keng tarqaldi. Mazkur nazariya namoyandalarining fikricha, davlat oilaning rivojlanishi asosida vujudga kelgan. Ibtidoiy oilaga ota boshchilik qilib, keyinchalik davlat vujudga keladi va ota hokimiyati merosiy bo’ladi. Aflotun o’zining “Davlat” deb nomlangan mashhur asarida oiladan o’sib chiqqan yuksak adolatli davlatni tasvirlaydi. Unda podsho

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. – Б. 44.

hokimiyati otaning o'z oila a'zolari ustidan hukmronligiga o'xshatiladi.

Patriarxal nazariya g'oyalari XVII asrda ingliz olimi Filmerning "Patriarx" asarida rivojlantirildi. U mazkur asarida hokimiyatning xudodan olingani, keyin uning to'ng'ich o'g'li – Patriarxga, undan keyingina o'z avlodlari – qirollarga berilganini isbotlaydi. Mazkur nazariyada davlat katta oila sifatida tavsiflanadi. Hukmdorning hokimiyatiga millat otasining hokimiyati sifatida qaraladi. Hukmdor xuddi oila boshlig'i kabi jamiyat a'zolari haqida qayg'urishi, o'z navbatida, oila a'zolari otaga qanday bo'ysungan bo'lsa, davlat boshlig'iga ham shunday sodiq va itoatkor bo'lishlari lozim.

Ijtimoiy shartnoma nazariyasi. Mazkur nazariya XVII – XVIII asrlardan boshlab keng tarqalgan bo'lsa-da, u dastlab ushbu nazariya vakillarining (J. Lokk, T. Gobbs, B. Spinoza, A. Radishcheyev, J. Russo, G. Grotsiy) fikricha, davlat hokimiyati kishilarning o'zaro birlashib ixtiyoriy shartlashganliklarining ifodasidir. Bunda davlat va jamiyat o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlar tizimi vujudga kelib, o'z navbatida, ularda shartnoma majburiyatlarini bajarmaganliklari uchun javobgarlik tug'iladi. Ushbu nazariya tabiiy huquq nazariyasi negizida vujudga kelgan. Rim huquqshunoslari fuqarolar huquqlari va xalqlar huquqlari bilan birga tabiiy huquqni ham ajratib ko'rsatgan.

Mazkur nazariyaning mazmuni inson huquqlari ular tug'ilganidan yuzaga keladi degan g'oyani o'z ichiga qamrab oladi. Bugungi kunda tabiiy huquqlar har qanday davlat uchun umummajburiy norma sifatida e'tirof etiladi va ularning bu boradagi majburiyatlari xalqaro huquq normalari bilan belgilab qo'yilgan. Ijtimoiy shartnoma nazariyasining ko'pgina g'oyalari demokratik davlatlarning konstitutsiyalarida o'z ifodasini topgan. Shu ma'noda davlatning asosiy qonuni hisoblanadigan konstitutsiyalarni muayyan darajada ijtimoiy shartnoma deb ta'riflash mumkin.

Materialistik (sinfiy) nazariya. Ushbu nazariyaning asosiy qoidalari F. Engels ("Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi" asari), K. Marksning asarlari, masalan, "Kapital"da ifodalangan. Ularning fikricha, davlat, eng avvalo, iqtisodiy

munosabatlarning rivojlanishi, bir-biriga qarama-qarshi sinflarning yuzaga kelishi natijasida vujudga kelgan. Bunda davlat iqtisodiy va siyosiy jihatdan hukmron bo'lgan tabaqalarning quyi tabaqalarni bostirib turish vositasi sifatida maydonga chiqadi. Mazkur nazariyaga ko'ra murosasiz sinfiy qarama-qarshiliklar faqat muayyan tarixiy sharoitlardagina davlat vujudga kelishi sababi sifatida hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Shuningdek, umumiy ishlarni ado etish, jamiyatni boshqarishni takomillashtirish, mehnat taqsimotining bir shakli sifatida ushbu boshqaruvni ixtisoslashtirish zarurati davlatning vujudga kelishi sabablari sifatida keltirib o'tiladi.

Zo'ravonlik nazariyasi. Mazkur nazariya vakillari (Ye. Dyuring, L. Gumplovich, K. Kautskiy (XIX asr) davlatning vujudga kelishiga harbiy-siyosiy omillar sabab bo'lgan deb hisoblaydi. Ya'ni zo'ravonlik nazariyasining asosida davlat va huquq kelib chiqishining bosh sababi – bosqinchilik, zo'ravonlik va bir qabilani ikkinchi qabila tomonidan zulmga duchor etish degan g'oya yotadi. Bunda davlat bosib olingan hududlar (xalqlar)ni boshqarish uchun zo'rlov apparati vazifasini o'taydi. Ta'kidlash joizki, Yevropadagi ayrim xalqlar, xususan, german qabilalari va vengerlarda davlatning kelib chiqishida aynan harbiy-siyosiy omillar muhim rol o'ynagan.

Psixologik (ruhiy) nazariya. Mazkur nazariya XIX asrlarda yuzaga kelgan bo'lib, uning asosiy g'oyalari G. Tard, L. Petrajitskiy va boshqalarning asarlarida o'z ifodasini topgan. Ularning fikricha, kishilarning ruhiyati jamiyat, shu jumladan, axloq, huquq, davlatning rivojlanishini belgilab beruvchi asosiy omildir.

Psixologik nazariya vakillari jamiyat va davlatni insonlarning ruhiy uyushmasi sifatida ham talqin etadilar. Unga ko'ra, huquqning negizi bo'lib individual ong hisoblanadi. Ularning fikricha, davlat hokimiyati biror-bir kishining irodasi emas, balki fuqarolarning davlatga bog'liqligi to'g'risidagi ruhiy tasavvurlaridan kelib chiquvchi kuchdir.

Irrigatsion nazariya. Ushbu nazariyaning asosiy namoyandasi nemis olimi K. Vittfogel hisoblanadi. Uning fikricha, davlat Sharq xalqlarida yirik irrigatsion inshootlarni barpo etish zarurati asosida kelib chiqqan. Mesopatamiya, Misr, Hindiston

kabi mamlakatlarda yirik irrigatsion qurilish ishlarini tashkil etish uchun kuchli, markazlashgan boshqaruv apparati tashkil etilgan. Mazkur nazariya vakillarining fikricha, geografik va iqlim omillari ham davlatning kelib chiqishiga ta'sir o'tkazadi. Shu bois noqulay bo'lgan shart-sharoitlarda qishloq xo'jaligini tashkil etish muammolarini hal etish Sharqdagi ayrim hududlarda davlatning kelib chiqish jarayonini tezlashtirgan.

2.7. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYASIDA JAMIYAT, DAVLAT VA HUQUQ MASALALARI

Konstitutsiya mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish sharoitida shaxs – jamiyat – davlat tizimida o'zaro uyg'unlik va mutanosiblikka erishishni ta'minlashga xizmat qiladi. Unda shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlarning asosiy prinsiplari, davlat hokimiyatining tuzilishi, subyektlari, hokimiyatni amalga oshirish mexanizmi belgilangan hamda jamiyat, inson va fuqaroning davlat tomonidan qo'riqlanadigan huquqlari mustahkamlangan.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi mamlakatimizda yashayotgan xalqning irodasini aks ettiradi. Konstitutsiya, avvalambor, umuminsoniy qadriyatlar va xalqaro huquqning ustunligi prinsipiga amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi olti bo'limdan iborat bo'lib, unda inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari (ikkinchi bo'lim), jamiyat va shaxs (uchinchi bo'lim), ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi (to'rtinchi bo'lim), davlat hokimiyatining tashkil etilishi (beshinchi bo'lim) bilan bog'liq qoidalar o'z ifodasini topgan. Ularda jamiyat, davlat va huquqqa oid asosiy konstitutsiyaviy tamoyillar belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyaning muqaddimasida uning asosiy maqsadi "insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etish" ekanligi alohida ta'kidlanadi. Suveren, demokratik huquqiy davlat shaxs hamda jamiyat huquq va erkinliklarining himoyachisidir. Shu

ma'noda, Konstitutsiya fuqaro, jamiyat va davlat o'rtasidagi o'ziga xos ijtimoiy shartnoma sifatida namoyon bo'ladi. Konstitutsiyaga binoan davlat fuqarolarga shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida keng huquq va erkinliklar beradi hamda ularning amalga oshirilishini kafolatlaydi. Shu bilan birga, uning 19-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etish yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas. Konstitutsiyaning 44-moddasiga binoan har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi. Davlat fuqarolarga huquq va erkinliklar berish bilan birga, ularning zimmasiga muayyan mas'uliyat ham yuklaydi. Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga hamda Konstitutsiyada ko'zda tutilgan boshqa burchlarni og'ishmay bajarishga majburdirlar.

Har qanday davlatda inson va jamiyat, shaxs va jamoa o'zaro aloqador bo'lib, shaxs jamoaning bir a'zosi hisoblanadi. Shaxsning ham, jamoaning ham o'z manfaatlari bo'ladi. Konstitutsiyamiz ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarining uyg'unligini kafolatlaydi. Shu bilan birga, shaxsiy manfaatlar ijtimoiy manfaatlarga ziyon keltirmasligi lozimligini qonunlashtirib beradi. Aynan Konstitutsiyaning 20-moddasi fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart deb belgilaydi. Demak, har bir fuqaro Konstitutsiyada mustahkamlangan huquq va erkinliklardan foydalanar ekan, boshqa shaxslarning manfaatlari bilan ham hisoblashmog'i lozim. Ushbu prinsip Konstitutsiyaning boshqa moddalarida ham belgilangan. Masalan, 48-moddaga ko'ra fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar.

Konstitutsiyada mustahkamlab qo'yilgan shaxsiy huquq va erkinliklar, siyosiy huquqlar va demokratik erkinliklar, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar fuqarolik jamiyatida inson shaxsining moddiy, ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy jihatlardan shakllanishi va rivojlanishi, o'zidagi barcha qobiliyat va iste'dodni to'la ro'yobga chiqarishi, Vatanimiz, xalqimiz va millatimizning fidoyi, jasur kishisi, komil inson bo'lishiga keng imkoniyat ochib beradi. Konstitutsiyamizda shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining uyg'unligi o'z aksini topib, bunda, avvalo, shaxs, so'ngra jamiyat va undan keyin davlat manfaatlari himoya qilinishi nazarda tutiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat va huquqning kelib chiqishi to'g'risidagi nazariyalarning xilma-xilligini asoslang. Ularning o'xshash va o'zaro farqli jihatlarini atroflicha muhokama qiling.

2. Davlatning vujudga kelishi to'g'risidagi ijtimoiy shartnoma nazariyasining mohiyatini tushuntiring, uning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qiling.

3. Davlatning vujudga kelishi to'g'risidagi psixologik nazariyaning mohiyatini tushuntiring, uning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qiling.

4. Davlatning vujudga kelishi haqidagi turli yondashuvlar mavjudligi sabablarini bayon eting. Fikringizni misollar yordamida mustahkamlang.

5. Davlatning vujudga kelishiga olib kelgan shart-sharoitlar va sabablarni muhokama qiling va ularning o'zaro aloqadorligini yoriting.

3-MAVZU. DAVLAT TUSHUNCHASI, BELGILARI, MOHIYATI VA TIPLARI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat tushunchasi va mohiyati.
2. Davlatning asosiy belgilari.
3. Davlat hokimiyati – ijtimoiy hokimiyatning muhim shakli sifatida.
4. Davlat hokimiyatining belgilari
5. Davlat mohiyati va uning ijtimoiy ahamiyati to‘g‘-
risidagi turli nazariyalar
6. Davlatning tiplari.

3.1. DAVLAT TUSHUNCHASI VA MOHIYATI

Ilm-fan ma’lumotlariga ko‘ra kishilik jamiyati tarixida, taxminan bundan besh ming yillar oldin dastlabki davlatlar yuzaga kelgan. Ushbu davr davomida davlat insonlar hayotini tashkil etishning eng maqbul shakli shakli sifatida namoyon bo‘lgan.

Davlat insonlar hayotini tashkil etishning shakli sifatida jamiyatning bir maromda faoliyat olib borishini ta’minlaydi: biz har kuni transport, turli xil muassasalar, jumladan, bog‘chalar, maktablar, oliy ta’lim muassasalari, poliklinikalar, kasalxonalar, oziq-ovqat, sport va boshqa ko‘plab muassasalar faoliyati bilan to‘qnash kelamiz. Ularning faoliyatini davlat o‘zining tegishli organlari orqali tashkil etib boradi. Bundan tashqari, mudofaa, xavfsizlik, huquqni muhofaza etuvchi va boshqa tegishli davlat organlari jamiyatda qonuniylik va xavfsizlikni ta’minlab turishadi.

Murakkab hodisa bo‘lgan davlat haqida har bir davrning mutafakkirlari o‘z fikrlarini bildirib kelishgan. Qadimgi rimlik faylasuf Mark Tulliy Sitseron davlatni umumiy huquqiy tartibot sifatida tushungan. Alisher Navoiy o‘z asarlarida adolatli davlatdagina farovonlik bo‘lishi g‘oyasini ilgari surgan. Nemis faylasufi Immanuil Kant “Davlat bu huquqiy qonunlarga bo‘ysunadigan ko‘pchilik insonlar uyushmasidir”, deb yozgan.

Bugungi kunda ko'pgina darsliklarda davlatga "Butun mamlakat hududida o'z hokimiyatini amalga oshiradigan, maxsus boshqaruv apparatiga ega bo'lgan, hamma tomonidan bajarilishi shart bo'lgan qonun-qoidalar chiqaradigan suveren ommaviy-siyosiy tashkilot", degan ta'rif beriladi.

Davlat butun jamiyat va barcha fuqarolarning siyosiy tashkiloti bo'lib, u muhim ijtimoiy ishlarni boshqaradi, jamiyatning bir butunligini ta'minlaydi, jamiyat uchun hayotiy muhim bo'lgan funksiyalarni bajaradi. Shu bilan bir vaqtda davlat faoliyati (asosan, huquqiy davlat) fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlashga, jamiyatda mustahkam va insonparvar bo'lgan huquqiy tartibotni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Davlatga *umumijtimoiy* nuqtayi nazardan ta'rif:

Davlat – bu muayyan hududda oliy hokimiyatni amalga oshiruvchi, maxsus boshqaruv apparatiga ega bo'lgan, jamiyatdagi barcha ijtimoiy-siyosiy guruhlarining manfaatlarini ifoda etuvchi, ularni birlashtirib va muvofiqlashtirib turadigan siyosiy tashkilot.

Shuningdek, bugungi kunda yuqorida keltirilgan ta'rif bilan birga davlat tushunchasiga sinfiy va sof yuridik nuqtayi nazardan ham yondashuvlar mavjud:

– **davlat** (sinfiy) – bu iqtisodiy va siyosiy jihatdan hukmron bo'lgan sinflarning manfaatlariga xizmat qiluvchi siyosiy tashkilotdir;

– **davlat** (yuridik) – bu muayyan hududda ommaviy hokimiyatni amalga oshiruvchi, shu hududda yashovchi barcha fuqarolar uchun majburiy bo'lgan qonun-qoidalar chiqaradigan va suverenitetga ega bo'lgan siyosiy tashkilot.

Davlatning mohiyati haqidagi masalaga to'xtaladigan bo'lsak, unga quyidagicha ta'rif berish mumkin:

Davlat mohiyati deganda, uning mazmuni, maqsadi, davlat hokimiyatining qaysi ijtimoiy-siyosiy guruhlariga mansubligi va u kimning manfaatlariga xizmat qilishi tushuniladi.

Demokratik yondashuv tarafdorlari hokimiyatning birinchi manbai xalqdir, tabiatan va mohiyatan davlat hokimiyati tubdan xalqchil bo'lib, u xalqning manfaatlarini ko'zlagan holda va uning nazorati ostida amalga oshirilishi zarur, deb hisoblashadi.

Davlatning mohiyati bu, eng avvalo, undagi **hokimiyatda** ifodalanadi. **Davlatning mohiyati** – qonunlarga asoslangan va faoliyati tegishli tashkiliy-huquqiy va moddiy vositalar bilan ta'minlangan hokimiyatdir. Hokimiyat davlatning mazmunini, uning jamiyatda tutgan o'rnini, ahamiyati va faoliyati kimning manfaatiga qaratilganligini belgilab beradigan dastlabki, birlamchi va barqaror hodisadir. Rivojlangan davlatlarda davlat hokimiyati turli guruhlar va toifalar o'rtasida ijtimoiy kelishuv, jamiyatda qonun ustuvorligi va barqarorlik garovi, inson huquqlarining kafolati sifatida namoyon bo'ladi. Xalqaro hamjamiyatning to'la huquqli a'zosi bo'lgan O'zbekiston bugungi kunda demokratik rivojlanish yo'lidan bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev tomonidan "Xalq davlatdan rozi bo'lishi kerak", "Xalq davlat organlariga emas, balki davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak", degan faoliyat tamoyillarining mazmunida ham davlatimizning **mohiyati, ya'ni uning xalqchilligi** yaqqol namoyon bo'lmoqda.

3.2. DAVLATNING ASOSIY BELGILARI

Davlatning belgilari uning ichki mazmuni va mohiyatini o'zida ifoda etadi.

Manbalarda davlatning, asosan, quyidagi belgilari ko'rsatiladi:

Aholining hududiy asosga ko'ra birlashganligi. Hozirgi zamon yuridik fanida davlat hududi deganda, muayyan davlatning suvereniteti tatbiq etiladigan aniq chegaralangan hudud nazarda tutiladi. Davlat hududi o'z ichiga quruqlik, suv, yer osti va havo makonlarini qamrab oladi. Shu hududda yashaydigan aholi davlatning fuqarosi hisoblanadi.

Maxsus boshqaruv apparatining mavjudligi. Davlat o'z oldiga qo'ygan vazifa va funksiyalarini amalga oshirish hamda

jamiyat ustidan boshqaruvni tashkil etish uchun murakkab mexanizm (apparat)ga ega bo'ladi. Maxsus tarzda tashkil etilgan ushbu davlat mexanizmining samarali faoliyat yuritishi uchun alohida kishilar guruhi, ya'ni davlat xizmatchilari bo'lishi taqozo etiladi. Ushbu shaxslarning asosiy vazifasi davlat boshqaruvini amalga oshirish hisoblanadi. Jamiyat siyosiy tizimining boshqa tuzilmalaridan (siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari, nodavlat tuzilmalar) farqli o'laroq, faqat davlatgina qonun chiqaruvchi hokimiyat, hukumat, sud, prokuratura, qurolli kuchlar, ichki ishlar kabi organ va tuzilmalarga ega bo'ladi.

Huquq tizimining mavjudligi. Huquqsiz davlat mavjud bo'la olmaydi. Huquq davlat hokimiyatini yuridik jihatdan rasmiylashtiradi, unga qonuniy tus beradi. Davlat o'z funksiyalarini huquqiy shakllarda, ya'ni qonunga asoslanib amalga oshiradi. Davlat ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish orqali jamiyatda qonuniylik, huquqiy tartibot va ijtimoiy adolat o'rnatadi. Huquq davlat va davlat hokimiyati faoliyatini aniq huquqiy tartibga bo'ysundiradi.

Soliq tizimiga egaligi. Faqat davlatgina aholidan rasmiy tartibda soliq yig'ish huquqiga ega. Davlat hududida yashayotgan barcha shaxslar davlat xazinasiga, ya'ni byudjetiga majburiy tartibda qonunchilikda belgilangan soliqlarni to'lab borishlari shart. Soliqlardan tashqari davlat foydasiga boshqa yig'imlar va davlat bojlari ham undiriladi. Ular yordamida davlatning faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan moddiy-moliyaviy baza shakllantiriladi. Ushbu moddiy baza asosida davlat organlari faoliyati moliyalashtiriladi hamda iqtisodiyot, tabiatni muhofaza qilish, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy sohalar yuzasidan davlat dasturlarining amalga oshirilishi ta'minlanadi.

Suverenitetga egaligi. Davlat suvereniteti bu – davlatning siyosiy-huquqiy xususiyati, belgisi bo'lib, u davlat hokimiyatining **oliyligi va mustaqilligida** ifodalanadi.

Davlat hokimiyatining **oliyligi** quyidagilarda ko'rinadi:

– davlat hokimiyatining umumiyligi, ya'ni uning hokimiy kuchi, ta'siri butun mamlakat hududiga, barcha aholiga, hamma tashkilot va muassasalarga, barcha siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlariga tarqalishida ifodalanadi;

– davlat hokimiyatining oʻziga xosligi, yaʼni butunlay oʻziga xosligi va shu bois davlat hokimiyati organlari boshqa biron-bir ijtimoiy hokimiyatning muayyan xatti-harakati qonunga zid boʻlsa, uni bekor qilishi, nohaqiqiy deb hisoblashi mumkin. Masalan, jamoat tashkilotlari haqidagi qonunchilikning buzilishi qonunda belgilangan asoslar mavjud boʻlganida sud tomonidan ushbu tuzilmaning faoliyati toʻxtatilishiga olib kelishi mumkin;

– davlat hokimiyatida boshqa hokimiyat sohiblari ega boʻlmagan taʼsir vositalari mavjudligi.

Davlat hokimiyatining **mustaqilligi** uning davlat ichida va davlat tashqarisida masalalarni hal etishga, har qanday qonuniy faoliyatni olib borishga boʻlgan mutlaq va monopol huquqqa egaligida ifodalanadi.

Demak, davlat hokimiyatining xususiyati (atributi) sifatida suverenitet – maʼlum bir hududda oliy hokimiyatga egalik, davlatning ichki va tashqi siyosatdagi toʻla mustaqilligidir.

3.3. DAVLAT HOKIMIYATI – IJTIMOY HOKIMIYATNING MUHIM SHAKLI SIFATIDA

Hokimiyat – umumiy maʼnoda muayyan subyektning (individ, jamoa, tashkilot) boshqa subyekt (individ, jamoat, tashkilot) irodasini oʻz manfaatlariga boʻysundirishiga oid munosabatlar tushuniladi.

Muayyan hodisa sifatida hokimiyat quyidagi jihatlariga ega:

1. Hokimiyat ijtimoiy hodisa hisoblanadi.
2. Hokimiyat jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlariga xos boʻlgan hodisadir.
3. Hokimiyat faqat ijtimoiy munosabatlar doirasidagina amalda boʻladi.
4. Hokimiyat munosabatlari ikki tomonlama koʻrinishga ega boʻlib, uning muayyan bir subyekt hokimiyat subyekt boʻlsa, ikkinchi tomoni esa hokimiyatga boʻysunuvchi subyekt hisoblanadi.

5. Hokimiyatning eng muhim belgilaridan biri bu uning muayyan kuchga egaligidadir. Bunday kuch turli xil shaklda bo'lishi mumkin, ya'ni harbiy kuch, avtoritet kuchi, ishonch, estetik ta'sir va boshqalar.

3.4. DAVLAT HOKIMIYATINING BELGILARI

Hokimiyatni turli xil mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin. Xususan, ijtimoiy darajalariga ko'ra u quyidagicha tasniflanadi:

- a) butun jamiyat doirasidagi hokimiyat;
- b) u yoki bu jamoa doirasidagi hokimiyat;
- v) ikki individ munosabatlari o'rtasidagi hokimiyat.

Davlat hokimiyati – *bu davlat majburlov kuchiga tayanadigan, subyektlar o'rtasida hukmronlik va tobelikka asoslanadigan ommaviy-siyosiy munosabatlar tizimidir.*

Hokimiyat, shuningdek, **siyosiy va nosiyosiy turlarga** bo'linadi. Siyosiy hokimiyatning shakllari sifatida davlat hokimiyati, muayyan siyosiy partiyalar hokimiyati, siyosiy liderlar hokimiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Hokimiyatni amalga oshirish usul va vositalaridan kelib chiqib, uning demokratik yoki nodemokratik shakllari mavjud. Hokimiyatning nosiyosiy turlaridan biri bu oiladagi hokimiyat (masalan, oilada ota-ona hokimiyati) hisoblanadi.

Davlat hokimiyatini tavsiflovchi quyidagi belgilar mavjud:

- davlat hokimiyati universal (umumiy) xarakterga ega bo'lib, u mamlakatning butun hududi va aholisiga nisbatan tatbiq etiladi;
- davlat hokimiyati ommaviy-siyosiy xarakterga ega, ya'ni unda hokimiyat – jamiytdan alohida ajratilgan professional apparat (davlat xizmatchilari) tomonidan butun mamlakat miqyosida amalga oshiriladi;
- davlat hokimiyati umummajburiy tushdagi yurish-turish qoidalarini, ya'ni huquq normalarini yaratish vakolatiga ega;

- zarur hollarda qonunda belgilangan tartib va asoslarda davlatning ta'sir choralariga tayanadi;
- davlat hokimiyati vaqt doirasida doimiy va uzluksiz amalda bo'ladi.

3.5. DAVLAT MOHIYATI VA UNING IJTIMOIIY AHAMIYATI TO'G'RSIDAGI TURLI NAZARIYALAR

Yuqorida ham qayd etilganidek, **davlatning mohiyati** – bu uning mazmuni, maqsadi, davlat hokimiyatining qaysi ijtimoiy-siyosiy guruhlariga mansubligi va u kimning manfaatlariga xizmat qilishidir.

Davlatning mohiyati haqida nazariyalar ichidan quyidagi muhimlarini ko'rsatib zarur.

3.6. DAVLATNING TIPLARI

Tipologiya – keng va juda xilma-xil belgilarga ega bo'lgan ko'p qirrali hodisadir. Bu esa uning har xil tizimlari hamda tasniflari yaratilishiga olib keldi. Ko'p asrlik kishilik tarixi biri ikkinchisining o'rnini egallagan holda mavjud bo'lib kelmoqda. Bugungi kunda ham ularning soni kam emas. Shuning uchun

ham ularning ilmiy jihatdan tasnifi muammosi muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlatning tarixiy rivojlanishini mantiqiy nuqtayi nazardan ifodalovchi, ularni ma'lum bir mezonlarga asoslanib guruhlarga birlashtirishga imkoniyat beruvchi tasnif tipologiya deb ataladi.

Davlatlarni tiplarga ajratishda sivilizatsion yondashuv mavjud.

Davlatning tipi – *muayyan davlatlarga xos bo'lgan bir xil, muhim va umumiy belgilar yig'indisi.*

Sivilizatsion yondashuv – bunda davlatlar tipi nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy tuzum bilan, balki jamiyatning ma'naviy, axloqiy va madaniy rivojlanish darajasiga qarab ham belgilanadi.

Ushbu yondashuvning taniqli vakili ingliz mutafakkiri A. Toynbi jamiyat va davlatni tasniflashdagi sivilizatsion yondashuvni taklif etdi. Mazkur yondashuvga binoan, jamiyat va hayotning nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy tomonlari, balki uning diniy, psixologik, madaniy asoslarini ham e'tiborga olish zarur deyiladi. Uning fikricha, dunyo tarixida 20 dan ortiq sivilizatsiya mavjud bo'lgan, jumladan, Misr, Hind, Xitoy, Yunon, Rim, Arab sivilizatsiyalari va boshqalar shular jumlasidandir.

Sivilizatsion yondashuv hozirgi dunyoning birligi va bir butunligi, umuminsoniy qadriyatlari ustuvorligi g'oyalariga asoslanadi. Sivilizatsiyaning bir butunligi o'zaro harakatlar texnikasida, ijtimoiy tashkilotlilikida, din va falsafada ko'rinadi. Aniqroq aytganda, sivilizatsion yondashuvni ham butunlay talabga javob beradi deyish qiyin, lekin ular ma'lum birgalikda tasniflashning ilmiy asosini tashkil etishi mumkin.

Davlatlarni tiplar bo'yicha tasniflash masalasi uning barcha jihatlari va tomonlarini to'la qamrab olmaydi. Shu bois bugungi kunda davlatni tiplarga ajratishda bu masalaga integrativ (uyg'unlashgan holda) yondashish, ya'ni formatsion va sivilizatsion yondashuv hamda boshqa ijtimoiy fanlarning davlatni tasniflash borasidagi yutuqlarini jamlangan holda olib qarash maqsadga muvofiq.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat nima? Uni tushunish bo'yicha yondashuvlarni muhokama eting va mazmunini izohlang.

2. Davlatning asosiy belgilari qatorida aholining hududiy asosga ko'ra birlashganligi ko'rsatiladi. Yuridik fanda davlat aholisi va hududi nimalarni qamrab olishini atroflicha muhokama qiling.

3. Davlatning mohiyati haqidagi texnokratik nazariyaning mazmunini tushuntiring, uning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qiling.

4. Davlatning mohiyati haqidagi elita nazariyasining mazmunini tushuntiring, uning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qiling.

5. Davlatlarni tiplarga ajratish bo'yicha yondashuvlarni muhokama qiling, ularning ijobiy va salbiy tomonlarini yoritib.

4-MAVZU. DAVLAT FUNKSIYALARI

Mavzuning asosiy yo'nalishlari:

1. Davlat funksiyalari tushunchasi.
2. Davlat funksiyasining davlat maqsadi va vazifalari bilan o'zaro nisbati.
3. Davlat funksiyalarini turli asoslarga ko'ra tasniflash.
4. Davlat funksiyalarini amalga oshirish shakllari.
5. Davlat funksiyalarining rivojlanishi va o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar.

4.1. DAVLAT FUNKSIYALARI TUSHUNCHASI

Davlat funksiyalari uning vazifalari va mohiyati bilan uzviy bog'liq bo'lib, davlatning mohiyati o'zgarib borgan sari funksiyalari ham shunga mos ravishda o'zgarib boradi. Davlat funksiyasi tushunchasi Davlat va huquq nazariyasi fanida eng muhim kategoriyalardan biri hisoblanadi. Chunki davlat funksiyalari bilan bog'liq masalalarni o'rganish uning mazmuni mohiyati, jamiyatda tutgan o'рни va ijtimoiy vazifasini yanada chuqurroq anglab olishga xizmat qiladi.

O'z navbatida, davlat funksiyalarining quyidagi muhim xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

Falsafada funksiya deganda biron-bir obyekt xususiyatlarining ma'lum munosabatlar tizimidagi tashqi ifodasi tushuniladi. **Funksiya** – vakolat doirasidan kelib chiquvchi faoliyatdir. Chunki “funksiya” lotin tilidan olingan bo'lib, “faoliyat” degan ma'noni anglatadi.

– davlat funksiyalari uning tabaqaviy hamda umuminsoniy mohiyatini aniqlashtiradi va ifoda etadi, shuningdek, funksiyalarning mazmunida guruh, milliy va jamiyat a'zolarining xususiy manfaatlarini o'z ifodasini topadi;

– davlat funksiyalarida uning mamlakat ichkarisidagi va xalqaro maydondagi har tomonlama amaliy faoliyati namoyon boʻladi;

– davlat funksiyalari uning tarixiy taraqqiyotidagi maqsad va vazifalariga mos ravishda yuzaga keladi hamda rivojlanib boradi;

– davlat funksiyalarida uning rivojlanish xususiyatlari va qonuniyatlari, jamiyat hayotida roʻy berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va maʼnaviy sohalaridagi oʻzgarishlar va islohotlar aks etadi.

Shu bilan birga, davlat funksiyasini uning alohida organlari funksiyalaridan farqlash lozim. Davlat mexanizmiga kiruvchi barcha davlat organlari, davlat korxonalari, davlat muassasa va tashkilotlarining har biri oʻz vakolatlari doirasida davlat faoliyatining muayyan sohalarida oʻz funksiyalarini amalga oshiradi hamda shu asosda ular davlat funksiyasining muayyan koʻrinishlari hisoblanadi.

Davlatning vazifalari quyidagi xususiyatlarga ega:

- funksiyaning amalga oshishini taqozo etadi;
- uning amalga oshishidan oldin yuzaga keladi;
- funksiyaga nisbatan obyektiv xarakterga ega;
- funksiyaning mazmunini belgilab beradi;
- funksiyaning shakl va metodlariga taʼsir qiladi;
- funksiyasiz davlatning birorta ham vazifasi hal etilmaydi;
- bitta funksiya orqali davlatning bir qator vazifalari bajarilishi yoki aksincha boʻlishi mumkin.

Davlatning funksiyalari bu faoliyat yoʻnalishi, biroq yoʻnalishning aynan oʻzi emas. Funksiyalarni amalga oshirish faoliyati maʼlum tarixiy mazmun bilan toʻldiriladi, binobarin, amalga oshirish jarayonida ularning oʻzaro nisbati orqali yuzaga keladi.

Albatta, davlat taraqqiyotining alohida bosqichlarida funksiyalarning mazmuni ham oʻzgarmay qolmaydi. Shuni qayd etish joizki, insoniyatni energiya manbalari va oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlashga doir xalqaro iqtisodiy hamkorlik, alohida mamlakatlar doirasidan chiquvchi ilmiy hamkorlik, xalqlar oʻrtasida mustahkam tinchlikni oʻrnatish mohiyat-eʼtibori bilan sinfiy xususiyatga ega emas. Biroq ularni amalga

oshirish ham sinfiy, ham umumiy manfaatlarining hal qiluvchi ta'siriga bog'liqdir.

Davlatning umumijtimoiy faoliyati davlat ichidagi munosabat va aloqalarning ma'lum darajadagi turg'unligi, uning yaxlitligi va umumiy (iqtisodiy, madaniy, milliy va boshqa.) manfaatlar negizida birlashishini ta'minlaydi. Umumijtimoiy funksiyalarning solishtirma vazni nechog'lik katta bo'lsa, davlatning ixtiloflarni bartaraf etish, jamiyatda murosaga kelishish, ijtimoiy aloqalarni barqarorlashtirish vositasi sifatida tutgan o'rnini shu qadar yuqori bo'ladi. Davlatning bunday o'rnini o'z amaliy faoliyatida kuch va zo'rlik ishlatish usullaridan voz kechishga majbur qiladi. U ko'proq umumdemokratik, taraqqiyparvar institut va g'oyalarga, jumladan, huquqiy davlat g'oyasi, ijtimoiy va siyosiy hayotda huquqning hukmronligi, inson huquqlariga rioya qilish, kam sonli millatlarni himoya qilish, aholining davlat va jamiyat hayotida ishtirokining turli shakllari, o'zini o'zi boshqarish asoslarini qo'llab-quvvatlash, matbuot erkinligi va oshkoralik, fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoyalashni ta'minlash hamda shu kabilarga murojaat qila boshlaydi.

Ko'rinib turibdiki, davlat funksiyasi masalasi bo'yicha yondashuvlar turlicha, ammo ularni tahlil etib, quyidagi xulosaga kelish mumkin: davlat funksiyalari – bu davlatning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan davlat faoliyatining asosiy (bosh) yo'nalishlaridir.

4.2. DAVLAT FUNKSIYASINING DAVLAT MAQSADI VA VAZIFALARI BILAN O'ZARO NISBATI

Davlat funksiyalari haqida gapirganda uning maqsadi va vazifalariga ham alohida to'xtalib o'tish lozim. Chunki davlat funksiyalari davlat maqsadi va vazifalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, davlat o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishishi uchun ma'lum bir vazifalarni hal qilishi lozim, bu esa, o'z navbatida, tegishli funksiyalarni amalga oshirish bilan bog'liqdir.

Maqsad:

- davlatning faoliyatini yoʻnaltiruvchi va tartibga soluvchi, uning bajarishi lozim boʻlgan vazifalari ketma-ketligi va xarakterini belgilab beruvchi bevosita motivi boʻlib maydonga chiqadi;
- muayyan vazifalarni bajargandan keyin kelajakda yuzaga kelishi mumkin boʻlgan davlatning obrazi va modeli sifatida namoyon boʻladi;
- davlat faoliyatini rejalashtirish va taraqqiyotning muqobil yoʻnalishlarini tanlash imkonini beradi;
- davlat faoliyatining mantiqiylik va tizimlilik asosida amalga oshishini taʼminlaydi;
- maqsadga erishish amaldagi hayotiy vaziyat va maqsad oʻrtasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etish jarayoni hisoblanadi.

Davlatning vazifalari quyidagi jihatlariga ega:

- funksiyaning mavjud boʻlishi (amalga oshishi)ni taqozo etadi;
- uning amalga oshishidan oldin yuzaga keladi;
- funksiyaga nisbatan obyektiv xarakterga ega;
- funksiyaning mazmunini belgilab beradi;
- funksiyaning shakl va metodlariga taʼsir qiladi;
- funksiyasiz davlatning birorta ham vazifasi hal etilmaydi;
- bitta funksiya orqali davlatning bir qator vazifalari bajarilishi yoki aksincha boʻlishi mumkin.

Shuni qayd etish lozimki, “maqsad”, “vazifa”, “funksiya” tushunchalari bir-biridan ajralmas boʻlib, davlatning maqsad va vazifalariga mos kelish davlat funksiyasining asosiy belgisini tashkil etadi.

Davlat va jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida ular oldiga maʼlum bir vazifalarning qoʻyilishi tegishli funksiyalarni amalga oshirish zaruratini keltirib chiqaradi, chunki davlatning funksiyalari amalga oshirilmagan taqdirda uning vazifalari ham amalga oshmay qoladi. Vazifa bir tomondan maʼlum xususiyatga ega boʻlmagan biror-bir maqsadga erishish, ikkinchi

tomondan esa ma'lum faoliyat turini amalga oshirish zaruratini taqozo etadi.

Maqsad – bu muayyan davlatning taraqqiyotidagi keyingi bosqichda erishmoqchi bo'lgan holati bo'lsa (masalan, fuqarolik jamiyatini shakllantirish, huquqiy demokratik davlat barpo etish), vazifa esa ushbu maqsadga erishish uchun hal etilishi lozim bo'lgan masalalar, funksiya vazifalar yechimiga yo'naltirilgan faoliyat yo'nalishidir.

Vazifa va funksiyalarning o'zaro nisbatida funksiyalar emas, balki vazifalar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Davlatning funksiyalari bu uning vazifalari emas, garchi ular bu vazifalar bilan bog'langan va hatto ularga bevosita bog'liq bo'lsa ham, vazifalar davlat hamda davlat funksiyalarining rivojlanishi uchun bosh asos hisoblanmaydi, chunki ularning o'zlari jamiyatning iqtisodiy va siyosiy ehtiyojlaridan kelib chiqadi, uning rivojlanish qonuniyatlari bilan belgilanadi va har bir davlatning milliy-tarixiy hamda boshqa xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Davlatning funksiyalari uning vazifalariga bog'liq bo'ladi, chunki vazifalar funksiyalarning mavjudligi va ularning mazmunini belgilaydi, ularni amalga oshirish shakl va usullariga ta'sir ko'rsatadi. Funksiyalar mazmuni davlatning qanday faoliyat olib borayotganligi, shu muhitda boshqaruv harakatlari qay yo'sinda yuritayotganligi, uning tegishli organlari nima bilan shug'ullanayotganligini ko'rsatadi.

Davlat faoliyatining ayrim bosqichlaridagi funktsiya va vazifalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik muammosi ham ichki, ham tashqi funksiyalarga tatbiqan hal qilinadi, zero, ular yuzaga kelishining tarixiy sabablari tegishli ravishda davlat rivojlanishining ichki obyektiv qonunlari va tashqi shart-sharoitlarga bog'liq.

Bir rivojlanish bosqichida turgan har qanday davlatlar bir xil mazmunli funksiyalarga ega bo'lsa-da, ularning mohiyati, shakllari va ayniqsa, amalga oshirish usullaridagi farqlar jiddiy bo'lishi mumkin. Bu esa shuni anglatadiki, har bir bosqichga boshqa rivojlanish bosqichlaridagi funksiyalarga o'xshamagan

“o‘z” funksiyalari xos bo‘ladi va davlatning yangi bosqichga o‘tishi bilan uning funksiyalari qisman yoki to‘liq o‘zgaradi. Binobarin, yangi funksiyalar paydo bo‘ladi, biroq mavjud funksiyalarning ko‘pchilik qismi shaklini o‘zgartiradi va yangicha mazmun kasb etadiki, buni O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish jarayonida kuzatish mumkin.

4.3. DAVLAT FUNKSIYALARINI TURLI ASOSLARGA KO‘RA TASNIFLASH

Davlat funksiyalarini tasniflash asoslari:

- faoliyat sohalari bo‘yicha;
- amal qilish davomiyligi bo‘yicha;
- ijtimoiy ahamiyati bo‘yicha;
- amalga oshirishning huquqiy shakllari bo‘yicha.

Yuridik adabiyotlarda davlat funksiyalarini tasniflashda bir xil yondashuv mavjud emas. Davlat funksiyalarini tasniflashda bir xil yondashuvning mavjud bo‘lmasligiga sabab taraqqiyotining turli bosqichlarida turgan davlatlar mavjud obyektiv sharoitdan kelib chiqqan holda o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifalarning mohiyatiga mos ravishda faoliyat yuritishidir.

Bunday tasniflash boshqa xil mavjud tasniflashlarga qaraganda davlat funksiyalarini to‘liqroq ochib berishga, uni tushunib yetishga hamda keng tadqiq qilishga imkoniyat yaratadi. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan davlat funksiyalarining tasnifi ham, o‘z navbatida, bir nechta guruhlariga bo‘linib ketadi.

Ichki funksiyaga himoyalash funksiyasi, xususiy mulk himoyasi, huquqiy tartibotni ta‘minlash, tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va boshqa funksiyalar kiradi. Tashqi funksiyaga esa tashqi xavfdan himoya qilish, bosqinchilik urushlarini olib borish, diplomatik aloqalarni ta‘minlash kabilar kiradi¹.

¹ Теория государства и права: учебник / ред.: В.М. Корельский, В.Д. Первалов. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – С. 145-150.

Davlatning asosiy ichki funksiyalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- iqtisodiy funksiya;
- ijtimoiy funksiya;
- siyosiy funksiya;
- huquq-tartibotni ta'minlash funksiyasi;
- tinchlik va totuvlikni ta'minlash funksiyasi;
- ekologik funksiya.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan davlatning ichki funksiyalari butun mavjud (ichki) funksiyalarni qamrab oladi, degan gap emas. Bu ro'yxatni yana davom ettirish mumkin.

Endi yuqorida ko'rsatib o'tilgan funksiyalarni batafsil ko'rib o'tsak.

Iqtisodiy funksiya – bu davlat tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish borasida asosiy yo'nalishlarni ishlab chiqish, boshqarish va tartibga solib turishdan iboratdir. Bundan tashqari, mazkur funksiyaning mohiyati davlat byudjetini shakllantirish, jamiyatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini aniqlash, turli xil mulk shakllarining tenglik sharoitida amal qilinishini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabilardan iborat.

Ijtimoiy funksiya – bu aholini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish, insonlarga munosib hayot tarzini yaratib berish, ta'lim sohasi, sog'liqni saqlash hamda madaniyatni rivojlantirish va boshqalar.

Siyosiy funksiya – asosiy funksiyalardan bo'lib, bu davlat (jamiyat)ning siyosiy hayotini boshqarishdan, davlat organlarini shakllantirishdan hamda ularning faoliyatini tashkil etishdan iborat.

Huquq-tartibotni muhofaza qilish funksiyasi – bu davlatning ijtimoiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari tomonidan tegishli huquq normalarida belgilangan ko'rsatmalarni aniq va to'liq amalga oshirishni ta'minlashga qaratilgan faoliyatidir. Ushbu funksiya orqali davlat barcha uchun qonun va sud oldidagi tenglikni kafolatlashi, jamiyat hayotining barcha sohalarida umummajburiy xarakterga ega bo'lgan yurish-turish qoidalarini o'rnatishi lozim. Davlat jamiyatda huquqiy tartibot

va xavfsizlikni ta'minlaydi. Buning uchun huquqni muhofaza qilish organlari tizimidan foydalanadi.

Tinchlik va totuvlikni ta'minlash funksiyasi – bu davlat tomonidan aholining tinch-totuv yashashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib berish, turli millatlar va ijtimoiy guruhlarini murosayi madorada saqlab turishdan, ularning orasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan nizolarning oldini olish hamda bartaraf etishdan iborat.

Ekologik funksiya. Bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi ko'proq ekologik xavfsizlik muammosi sifatida tushunilmoqda. Shundan kelib chiqib, biz davlat ekologik funksiyasining quyidagi ta'rifini taklif qilishni lozim topdik: davlatning ekologik funksiyasi deganda, jamiyatning talab va ehtiyojlarini yanada to'liqroq ta'minlash va jamiyat a'zolarining yashash sharoitlari, mehnat va dam olishini yaxshilash, atrof-muhitni muhofaza etish vazifalarini hal qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni tiklash hamda ko'paytirishga oid faoliyati tushuniladi.

Davlatning asosiy tashqi funksiyalari quyidagilar hisoblanadi:

- boshqa davlatlar bilan hamkorlik funksiyasi;
- mudofaa funksiyasi.

Boshqa davlatlar bilan hamkorlik – bu ushbu davlatning manfaatlarini barcha davlatlarning alohida va umumiy manfaatlari bilan uyg'unlashtiradigan teng huquqli iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa munosabatlarni o'rnatish hamda rivojlantirishga qaratilgan davlatning xilma-xil faoliyatidir. Jamiyat rivojlanishining zamonaviy darajasi barcha taraqqiy etgan davlatlarning xo'jalik, siyosiy va madaniy turmushini integratsiyalashtirish, har bir davlatning alohida ichki muammolari hamda butun jahon hamjamiyati muammolarini yanada samarali hal qilish uchun ularning umumiy sa'y-harakatlarini birlashtirishni obyektiv ravishda talab etadi. Bunday hamkorlik integratsiya masalalariga keng va o'zaro foydali yondashuvni, nafaqat ushbu mamlakat, balki hamkorlikning boshqa ishti-

rokhchilari manfaatlariga ham javob beradigan ratsional yechimlarni umumiy harakatlar bilan topa bilishni nazarda tutadi.

Davlatlararo iqtisodiy hamkorlikda xalqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishni kooperatsiyalashtirish va ixtisoslashtirish, eng yangi texnologiyalarni almashish, tovar aylanishini muvofiqlashtirish, moliya-kredit aloqalarini rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Xalqaro iqtisodiy hamkorlikni umumiy muvofiqlashtirishni Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning ixtisoslashtirilgan muassasalari amalga oshiradi. Jumladan, BMTning Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi tarkibida jahon hamjamiyati miqyosida davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish bilan shug'ullanadigan qator organlar ish olib boradi, bular: Savdo-sotiq va rivojlanish kengashi, Iqtisodiy qo'mita, mintaqaviy iqtisodiy komissiyalar, Turar joy masalasi, qurilish va loyihalash, tabiiy resurslar, fan va texnika qo'mitalari. Xalqaro iqtisodiy va ijtimoiy hamkorlik masalalari bilan BMTning Xalqaro mehnat tashkiloti, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki singari tashkilotlari shug'ullanadi.

Bugungi kunda hududiy jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan davlatlar hamjamiyati doirasida iqtisodiy hamkorlik samarali amalga oshirilmoqda. Bunga Yevropa Ittifoqini misol qilib ko'rsatish mumkin. Bu hamjamiyatning maqsadi iqtisodiy, siyosiy va harbiy sohalarda har tomonlama hamkorlikka erishish; barqaror va bir maromda rivojlanish; aholi turmush darajasini tezroq oshirish; bu hamjamiyatga kiruvchi davlatlarning xalqlari o'rtasida yanada yaqin aloqalar o'rnatish hisoblanadi. Bu davlatlar savdo-sotiq sohasida mavjud bo'lgan barcha o'zaro cheklavlarni olib tashlash; uchinchi mamlakatlar bilan savdo-sotiqda umumiy bojxona tarifini joriy qilish; odamlar, sarmoyalar va xizmatlar erkin harakat qilishi uchun to'siqlarni olib tashlash; transport, energetika va xo'jalik sohalarida umumiy siyosat olib borish; umumiy raqobat qoidalarini o'rnatish va boshqa masalalar bo'yicha kelishib oldilar. Yevropa Ittifoqi o'zi yaqin hamkorlik qiladigan boshqa qit'alardagi mamlakatlar bilan qator konvensiyalar tuzdi.

Ittifoq doirasida vazifasi umumiy iqtisodiy va ijtimoiy siyosat tadbirlarini moliyalashtirishdan iborat bo'lgan qator

kredit muassasalari (Yevropa investitsiya banki, Yevropa taraqqiyot banki va boshqalar) faoliyat ko'rsatmoqda.

Iqtisodiy hamkorlik, shuningdek, davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama shartnomalar asosida ham amalga oshirilmoqda. Biroq bunday hamkorlik faqat ushbu davlatlarning iqtisodiy imkoniyatlari bilangina chegaralanadi.

Davlatlarning siyosiy sohadagi hamkorligi, eng avvalo, urush va tinchlik masalalarida ko'zga tashlanayotir. Davlatlar jahon hamjamiyatining zamonaviy rivojlanish darajasi global qurolli to'qnashuvlarga yo'l qo'ymaslik imkonini beradi. Davlatlar o'rtasida siyosiy hamkorlik davlat hokimiyatining barcha pog'onalarida: parlamentlararo, hukumatlararo miqyosda hamda mahalliy o'zini o'zi boshqaruv organlari miqyosida amalga oshiriladi.

Yevropa Ittifoqi umumiy davlatlararo qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlariga ega bo'lib, ularning vakolatlari birlashgan davlatlarning o'zaro manfaatlar bilan chegaralangan. Bunday davlatlararo tuzilmalar konfederativ va qisman federativ belgilarga ega, chunki ularning qonun chiqaruvchi va boshqaruvchi organlari umumiydir.

BMT hozirgi zamon davlatlarining siyosiy manfaatlarini muvofiqlashtiruvchi asosiy xalqaro organ hisoblanadi. Nizolarni, shu jumladan, qurolli mojarolarni tartibga solish masalalari bilan BMTning doimiy ishlovchi organi – Xavfsizlik Kengashi shug'ullanadi. Unga xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash, davlatlararo munosabatlarning turli sohalarida hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha keng huquqlar berilgan.

Jahonda siyosiy barqarorlik va xavfsizlikni saqlash ishiga mintaqaviy xalqaro tashkilotlar: Arab Davlatlari Ligasi, Afrika Birdamlik Tashkiloti, Amerika Davlatlari Tashkiloti, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti va boshqalar ham munosib hissa qo'shmoqda. Siyosiy xususiyatga ega bo'lgan ko'pgina masalalarni davlatlar bevosita diplomatik yo'l bilan, ikki yoki ko'p tomonlama muzokaralar asosida hal qilmoqda.

Madaniy va ilmiy-texnik hamkorlik har xil shakllarda va turli davlatlararo miqyoslarda amalga oshiriladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotida bunday hamkorlikni muvofiqlashtirish bilan ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha ixtisoslashgan muassasalar (YUNESKO), Atom energetikasi xalqaro

agentligi (MAGATE) va boshqa tashkilotlar shug'ullanadi. Madaniy va ilmiy-texnik rivojlanishning alohida masalalari esa davlatlar va nohukumat tashkilotlari (masalan, Jahon demokratik yoshlar tashkiloti, Ilmiy uyushmalar xalqaro kengashi, Xalqaro arxitektorlar uyushmasi, Xalqaro talabalar uyushmasi) o'rtasidagi ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama shartnomalar asosida hal qilinadi. Xalqaro va ilmiy-texnik hamkorlik doirasida ilmiy ma'lumotlar, san'at asarlari, musiqa va sahna madaniyati yutuqlarini almashish, o'zaro mutaxassislar tayyorlash, fan va madaniyat masalalariga doir turli konferensiyalar hamda festivallar, olimlar, madaniyat arboblari va sportchilar o'rtasida bevosita aloqalar amalga oshiriladi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida hamkorlik sayyora normal ekologik vaziyatni saqlash bo'yicha ko'pgina davlatlarning sa'y-harakatlarini birlashtiradi. Bu faoliyat keng qamrovli xususiyatga ega bo'lib, insonning yashashi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan ekologik sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. U BMTning ixtisoslashgan muassasalari yo'nalishida hamda mintaqaviy va boshqa davlatlararo organlar doirasida faol amalga oshiriladi. Atrof-muhitni muhofaza qilish uchun davlatlarning kosmonavtika, tibbiyot, biologiya, energetika va elektronika sohalaridagi eng so'nggi yutuqlari qo'llaniladi.

Hozirgi zamon davlatlarining tashqi faoliyati xalqaro huquqiy normalarga asoslanadi hamda jahon hamjamiyatiga kiruvchi barcha xalqlarning tub manfaatlarini va milliy xususiyatlarini hisobga oladi.

Mudofaa funksiyasi. Davlatning mamlakatni tashqi hujumdan mudofaa qilish funksiyasi davlat faoliyatining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Mamlakat ozodligi va erkinligi, uning mustaqilligi hamda hududiy yaxlitligini tashqi agressorlardan himoya qilish zarurati davlat va jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlarida mavjud bo'lganini tarix tasdiqlaydi.

Vatan himoyasi, davlat hududini bosqinchilardan ozod qilish uchun urushlar xalqaro huquq nuqtayi nazaridan qonuniy va adolatli hisoblanadi. Mamlakat mudofaasi funksiyasi iqtisodiy, siyosiy, diplomatik va harbiy usullar bilan amalga oshiriladi. Tinchlik davrida mazkur funksiya mamlakatni tashqaridan

qilinishi mumkin bo'lgan hujumga har tomonlama tayyorlashni anglatadi. Harbiy davrda bu funksiya dushman bilan bevosita qurolli kurash shaklini oladi. Bu kurash jarayonida mamlakatdagi barcha kuchlarning g'alabaga erishish uchun birlashishi ro'y beradi.

Ayni paytda davlatlarning ko'pchiligi mudofaa doktrinasini qabul qilgan bo'lib, uning mohiyati boshqa davlat yoki davlatlar guruhi tomonidan uyushtirilishi mumkin bo'lgan agressiyani bartaraf etish uchun maqbul darajada yetarli bo'lgan kuch va vositalarni yaratishdan iborat. Harbiy qarshilik masalalariga bunday yondashuv xalqlar hayotida urushlar yuz berishi ehtimolini jiddiy kamaytiradi va kelgusida ularning sekin-asta yo'qolib borishini nazarda tutadi. Mamlakat mudofaasi funksiyasi tushunchasi keng qamrovli va ko'p qirralidir. U mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, tinchlik davri va harbiy davrda qurolli kuchlarning jangovar qudratini saqlash bo'yicha davlat tadbirlarining butun tizimini o'z ichiga oladi.

Davlatning mudofaa faoliyati uning harbiy doktrinasiga asoslanadi va besh asosiy yo'nalishdan tashkil topadi.

1. Mamlakatning mudofaa qudratini mustahkamlash.

Fan-texnika taraqqiyotining eng so'nggi yutuqlariga tayanadigan rivojlangan va samarali iqtisodiyot davlatning yuqori darajadagi mudofaa qobiliyatini ta'minlaydi. Bu faqat jamiyatning moddiy ehtiyojlarini qondiribgina qolmay, mamlakatning mudofaa salohiyatini mustahkamlash uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni ishlab chiqarish imkonini beradi. Hozirgi zamon iqtisodiyoti harbiy sanoatning zarur rivojlanish darajasi, texnika va qurol-aslahalarning eng yangi namunalarini ishlab chiqish, strategik xomashyo va oziq-ovqatlar zaxirasi hamda davlat mudofaa salohiyatining boshqa komponentlarini yaratish imkoniyatini ta'minlaydi.

2. Qurolli kuchlarni tinimsiz takomillashtirish, ularning jangovar qobiliyati va tayyorgarligi darajasini oshirib borish. Har bir davlat o'zining qurolli kuchlari qudratli, tezkor bo'lishi, zamonaviy himoya vositalari bilan ta'minlanishi, harbiy texnika va qurol-aslahalarning barcha turlarini qo'llay bilishi, yuqori darajali jangovar qobiliyat va tayyorgarlikka ega bo'lishi,

qonuniylik va xalqaro huquq qoidalari doirasida harakat qilishi haqida muntazam qayg'urishi lozim.

3. Davlat chegaralarini qo'riqlash. Bu faoliyat chegara qo'shinalari yoki boshqa maxsus bo'linmalar tomonidan amalga oshiriladi va ma'lum davlatning qonunlari bilan belgilangan chegara rejimini ta'minlashni nazarda tutadi.

4. Fuqarolar mudofaasini tashkil qilish. Davlatlar tashqaridan qilinishi mumkin bo'lgan hujumlarga qarshilik ko'rsatish va harbiy davrda mamlakat iqtisodiyotining barqaror ishlashini ta'minlash maqsadida tinchlik davrida qator mudofaa tadbirlarini o'tkazadilar. Bu faoliyat ommaviy qirg'in qurollari bilan zarba berilish ehtimoli katta bo'lgan aholi punktlarida yashovchilarni evakuatsiya qilishni nazarda tutadi. U maxsus mudofaa inshootlarini barpo etish, qutqarish va tiklash ishlarini amalga oshirish bilan bog'liq.

5. Qurolli kuchlar zaxirasini harbiy tayyorlash. Ko'pgina mamlakatlarda harbiy hisobda turgan shaxslarni vaqti-vaqti bilan harbiy tayyorgarlikdan o'tkazish tashkil qilinadi. Bu davlatlararo harbiy mojarolar chiqqan taqdirda qurolli kuchlarni tez kengaytirish va ularni malakali shaxsiy tarkib bilan to'ldirish imkonini beradi. Davlat, shuningdek, o'rta va oliy o'quv yurtlarida boshlang'ich harbiy tayyorgarlikni tashkil qiladi.

Mamlakat mudofaasi funksiyasi davlatning boshqa funksiyalari bilan bevosita bog'liqdir. Buni ayrim misollarda ko'rib chiqamiz. Mamlakat mudofaasi funksiyasining iqtisodiy funksiya bilan o'zaro bog'liqligi shunda ifodalanadiki, samarali iqtisodiy faoliyat orqali davlat qurolli kuchlarni zamonaviy harbiy texnika va qurol-aslaha bilan ta'minlaydi, harbiy inshootlar barpo etadi, mudofaa sanoatini rivojlantiradi, harbiy-ilmiy tadqiqotlar o'tkazadi.

Mamlakat mudofaa funksiyasining ijtimoiy funksiya bilan o'zaro bog'liqligi harbiy xizmatchilar hamda ularning oila a'zolarining ijtimoiy talab va ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi (sog'liqni saqlash, uy-joy bilan ta'minlash, dam olish uchun vaqt berish, kommunal xizmatlar ko'rsatish, davlat miqyosida pensiyalar tayinlash va boshqa.).

Mamlakat mudofaa funksiyasining huquqni muhofaza qilish funksiyasi bilan o'zaro hamkorligi orqali qurolli kuchlarda

harbiy intizomni mustahkamlash, harbiy mulkni saqlash, harbiy xizmatchilar hamda ularning oila a'zolarining qonuniy huquq va erkinliklarini himoya qilish masalalari muvaffaqiyatli hal qilinadi.

Davlat mudofaa qobiliyatining uning ichki funksiyalari bilan bunday yaqin aloqasi natijasida, bir tomondan, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash vazifalari muvaffaqiyatli hal qilinsa, ikkinchi tomondan, mamlakat ichki turmushining barcha sohalarida tinch bunyodkor mehnat uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi.

Bu o'rinda jahon hamjamiyati davlatlari mudofaa siyosatining o'zaro aloqasini ham alohida qayd etib o'tish lozim. Hozirgi zamon sharoitlarida bu aloqa yadroviy va oddiy qurollarni qisqartirish, har bir davlatning mudofaa vositalaridan bakteriologik, kimyoviy, biologik va boshqa ommaviy qirg'in qurollarini chiqarib tashlashga qaratilgandir. Bu yerda gap dushman mamlakatlar o'rtasida ma'lum sabablarga ko'ra vujudga kelishi mumkin bo'lgan harbiy qarshilikni gumanizatsiyalashtirish haqida boradi. Turli mamlakatlar o'rtasidagi harbiy qarshilik darajasini pasaytirish barcha davlatlarning iqtisodiy imkoniyatlariga, ularda yashaydigan xalqlarning madaniy, ma'naviy va ekologik farovonligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat funksiyalari **amal qilish davomiyligi** bo'yicha **doimiy va muvaqqat (vaqtinchalik)**ga bo'linadi.

Doimiy funksiyalarga davlat mavjudligi va rivojlanishining barcha bosqichlariga xos bo'lgan funksiyalar (masalan, iqtisodiy funksiya) kiritilsa, **muvaqqat funksiyalarga** davlat o'z oldiga qo'ygan muayyan maqsad va vazifalarni amalga oshirishi bilan o'z ahamiyatini yo'qotadigan funksiyalar kiritiladi.

Ijtimoiy ahamiyatiga ko'ra davlat funksiyalari **asosiy va asosiy bo'lmagan** funksiyalarga bo'linadi.

Davlat funksiyalarini bunday tasniflashni, ya'ni asosiy va asosiy bo'lmagan funksiyalarga bo'lishni ko'pchilik olimlar tanqidiy nuqtayi nazar bilan baholaydi. Shuni qayd etib o'tish joizki, davlatning asosiy va asosiy bo'lmagan funksiyasi o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lib, davlatning asosiy bo'lmagan funksiyasi davlatning asosiy funksiyasini amalga oshirishga yordam beradi.

Davlatning barcha organlari tomonidan o‘zaro hamkorlikda bajariladigan **funksiyalar asosiy funksiyalar** deyilsa, ayrim davlat organlarigagina xos bo‘lgan funksiyalar **asosiy bo‘lmagan funksiyalar** hisoblanadi.

4.4. DAVLAT FUNKSIYALARINI AMALGA OSHIRISH SHAKLLARI

Huquq ijodkorligi bu normativ-huquqiy aktlarni tayyorlash va ularni qabul qilish bo‘lib, bu faoliyatsiz davlatning boshqa funksiyalarini amalga oshirib bo‘lmaydi.

Huquqni ijro etish funksiyasi normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlab qo‘yilgan qoidalarni huquqni qo‘llash aktlari chiqarish orqali amalga oshirishga qaratilgan faoliyatdir. Bunda qonunchilikda belgilangan talablarni kundalik hayotda bajarish va boshqaruv xarakteriga ega bo‘lgan turli xil masalalarni hal qilishga qaratilgan ishlar amalga oshiriladi.

Huquqni muhofaza qilish faoliyatiga tartibni saqlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, qonun va qoidalarga rioya etilishini ta‘minlash, huquqbuzarliklarning oldini olish bo‘yicha chora ko‘rish, yuridik ishlarni ko‘rib chiqish va ular yuzasidan qarorlar qabul qilish hamda aybdorlarni javobgarlikka tortish kabilarni kiritish mumkin.

Bugungi kunda davlat funksiyasini amalga oshirishning yangi turi – shartnomaviy shaklning roli oshib bormoqda. Bu markazlashmagan davlat boshqaruvi hamda bozor iqtisodiyotining rivojlanishi bilan izohlanadi.

Bundan tashqari, davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy bo‘lmagan shakllari ham mavjud.

Huquqiy bo‘lmagan shakllar davlat funksiyalarini amalga oshirishda tashkiliy-tayyorgarlik ishlarining asosiy qismini qamrab oladi. Bunday faoliyat ham zarur, ham huquqiy bo‘lib, u huquqiy ahamiyatli faoliyatlar bilan bog‘liq emas hamda huquqiy oqibatlarni keltirib chiqarmaydi.

Davlat funksiyalarini amalga oshirishning ushbu shakllariga quyidagilar kiradi:

1) tashkiliy-tartibga soluvchi – davlat organlarining hujjatlar loyihalarini tayyorlash, saylovlarni tashkil etish, rejalashtirish, muvofiqlashtirish va nazorat bilan bog‘liq faoliyatini ta‘minlovchi muayyan tuzilmalarning kundalik ishlari;

2) tashkiliy-xo‘jalik – dotatsiya, kreditlash, ta‘minot, statistika, buxgalterlik hisobi bilan bog‘liq bo‘lgan tezkor-texnik va xo‘jalik ishlari;

3) tashkiliy-mafkuraviy – yangi qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni tushuntirish, ijtimoiy fikrni shakllantirish, aholiga murojaat qilish kabi davlat organlarining turli funksiyalarini mafkuraviy jihatdan ta‘minlash bilan bog‘liq kundalik ishlar.

Davlat funksiyalari muayyan usullarni qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Ushbu usullar sifatida ishontirish va majburlov, tavsiya va rag‘batlantirishlarni ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Ishontirish subyektlarni ularning irodasiga mos ravishda, bosim o‘tkazmasdan va tanlash erkinligini ta‘minlagan holda muayyan faoliyat yuritishga undashdir. Ishontirish subyektiv huquq, qonuniy manfaatlar, imtiyozlar va boshqa ijobiy yuridik vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin. Davlat asosiy usul sifatida, avvalo, ishontirish usulidan maksimal tarzda foydalanishi lozim. Ishontirish manfaatdorlik, qonuniylikning isbotlanishi va huquq normalariga mos keladigan ongli yurish-turishning maqsadga muvofiqliligiga asoslanadi.

Majburlash – kishilarni tanlov huquqini cheklagan holda kuch ishlatish orqali muayyan faoliyat yuritishga undashni nazarda tutadi. Majburlov to‘xtatib qo‘yish, jazolash, mahrum qilish kabi yuridik vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Tavsiya qilish – kishilarni jamiyat va davlat nuqtayi nazaridan istalgan va ijobiy xatti-harakatni amalga oshirishga yo‘naltirishdir.

Rag‘batlantirish – kishilarni rag‘batlantirish tizimi orqali jamiyat va davlat manfaatdor bo‘lgan ijtimoiy foydali faoliyat yuritishga undashdir.

Yuqoridagilar bilan birga, adabiyotlarda davlat funksiyalarini amalga oshirishning iqtisodiy va ma'muriy usullari haqida ham aytib o'tiladi.

Iqtisodiy usullar sifatida davlat boshqaruvini amalga oshirishda quyidagi iqtisodiy vositalardan foydalanish nazarda tutiladi: muayyan tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar uchun soliqlarni kamaytirish; iqtisodiyotning u yoki bu tarmog'iga investitsiya kiritish va boshqalar. Iqtisodiy funksiyani amalga oshirish orqali davlat bashoratlash, rejalashtirish, imtiyozli kreditlash, davlat subsidiyalarini berish, iste'molchilarni himoya qilish va boshqalarni amalga oshiradi.

Ma'muriy usullar bo'ysunish va davlat organlarining qonuniy ko'rsatmalarini bajarish majburiyati bilan bog'liqdir. Bunday usullar qatoriga davlat rag'batlantiruvi va man etish usullarini kiritish mumkin. Davlat tomonidan rag'batlantirishga, masalan, chet el investitsiyalarini rag'batlantirish maqsadida chet el kapitali bilan faoliyat yuritadigan korxonalarni bir necha yilga soliqlardan ozod qilishni ko'rsatib o'tish mumkin. Man etishga qaratilgan usulni qo'llash orqali davlat u yoki bu faoliyat yuritishga o'zining salbiy munosabatini bildiradi. Masalan, davlat narkotik va boshqa psixotrop moddalarni noqonuniy ishlab chiqarish, muayyan faoliyat turlari bo'yicha litsenziya olmasdan xizmat ko'rsatish kabilar. Bunda davlat jamiyat manfaatlari uchun zararli va mos kelmaydigan faoliyat olib borilishiga to'sqinlik qiladi.

4.5. DAVLAT FUNKSIYALARINING RIVOJLANISHI VA O'ZGARISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Taraqqiyotning muayyan bosqichida turgan har qanday davlat bir xil funksiya (masalan, iqtisodiy funksiya)ga ega bo'lmaydi, lekin ularni amalga oshirish mazmuni va usullari bir-biridan farq qiladi. Har bir bosqichga qat'iy belgilangan funksiyalar mos keladi deb o'ylash to'g'ri emas. Albatta, davlat taraqqiyoti davomida vaqti-vaqti bilan yangi funksiyalar yuzaga keladi, lekin eskilari ham izziz yo'qolib ketmaydi. Faqat ularning ko'rinishi o'zgarishi, yangi mazmun bilan boyishi mumkin.

Davlatning funksiyalari u mavjud bo'lgan butun tarixiy davr mobaynida doimiy ravishda xos bo'ladi. Agar hokimiyat tepasiga boshqa siyosiy kuchlar kelsa, u holda davlatning funksiyalari ham o'zgaradi. Shu bilan birga, ma'lum davrlarda ustuvor manfaatlarning o'zgarishi ham ro'y berishi mumkin. Bu, o'z navbatida, funksiyalarning ham o'zgarishiga olib keladi. Bunda birinchi o'ringa birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan funksiyalar chiqishi tabiiydir. Masalan, Ikkinchi jahon urushi davrida davlatning yalpi mudofaa funksiyasi asosiy o'ringa chiqqan. Davlat tarzida uyushgan jamiyat hayotining turli sohalaridagi inqiloblar, radikal iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlar davrida funksiyalar turlicha ko'rinishga ega bo'ladi.

Ijtimoiy va tabiiy borliqning turli sohalarida global o'zgarishlar ro'y berayotgan bugungi kunda ayrim funksiyalarning ahamiyati yanada oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga misol tarzida ekologik muvozanatni saqlash zarurati; alohida mamlakatlarning manfaatlari doirasiga sig'maydigan muammolarni hal qilishda xalqaro madaniy va ilmiy-texnik hamkorlik (koinotni o'zlashtirish, jahon okeani resurslarini o'rganish va ulardan foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, transport vositalarini rivojlantirish, milliy, etnik hamda diniy nizolarni hal etish va boshqa funksiyalar)ni ko'rsatib o'tish mumkin.

4.6. GLOBALLASHUV JARAYONI VA DAVLAT FUNKSIYALARINING ZAMONAVIY KONSEPSIYALARI

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari davlatlarning faoliyat yo'nalishlari, ya'ni funksiyalarining mazmun va mohiyati hamda ularni tasniflash jarayoniga ham jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bunda davlatlarning nafaqat tashqi funksiyalari, balki ichki funksiyalari ham globalizatsiya jarayonlariga bog'liq bo'lib qolmoqda. Bu borada ilmiy va o'quv adabiyotlarida ta'kidlab o'tilganidek, "Har qanday davlatning ichki va tashqi funksiyalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq, chunki boshqa

davlatlar bilan o'zaro munosabatlar yo'lini belgilovchi tashqi siyosat ham ko'p jihatdan muayyan davlat amal qilishining ichki shart-sharoitlariga bog'liq bo'ladi"¹.

Shu bilan birga, davlatlarning ichki funksiyasini xalqaro hamjamiyatning ta'siri va manfaatini e'tiborga olmasdan faqat milliy manfaatlarga asoslangan maqsad va vazifalarga tayanib, rivojlantirib bo'lmashini qayd etish joiz. Jahonda integratsiya jarayonlari tobora kengayib borayotganligi davlatimizdan dunyo miqyosidagi, ya'ni global muammolarni hal qilish, chunonchi, xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash, ekologik halokatlarning oldini olish, tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish va hokazolarda jahonning barcha davlatlari bilan hamkorlik qilishni taqozo etadi.

Global muammolarni hal etishda erishilgan yutuqlar ayrim olimlarning davlat funksiyalarini ichki va tashqi turlarga ajratish uslubining eskirganligi to'g'risida fikr yuritishlariga asos bo'lmoqda. Xususan, hozirgi sharoitda davlat funksiyalarini ichki va tashqi funksiyalarga ajratish ma'lum darajada o'z ahamiyatini yo'qotmoqda, chunki ko'pgina ichki funksiyalar tashqi funksiyalar tusini kasb etmoqda (masalan, davlat faoliyatining ekologik yo'nalishi) yoki aksincha.

Globallashuv sharoitida davlatning zamonaviy funksiyalarini tasniflashning yagona tizimini joriy etish, ya'ni ularni quyidagi 5 ta umumiy funksiyalar guruhiga ajratish maqsadga muvofiq:

1) siyosiy, ya'ni davlatning siyosiy hayotni boshqarish, davlat organlarini shakllantirish, ularning faoliyatini tashkil etish hamda xalq hokimiyatchiligini ta'minlash funksiyasi;

2) iqtisodiy funksiya bu davlat tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish borasida asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish, boshqaruvni amalga oshirish hamda tartibga solib turishdan iboratdir. Bundan tashqari, jamiyatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini aniqlash, turli xil mulk shakllarining tenglik

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик / проф. Х.Т. Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Шарқ, 2009. – Б.112.

sharoitida amal qilinishini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabilar ham davlatning iqtisodiy sohadagi funksiyasi doirasiga kiradi;

3) ijtimoiy, bu aholini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish, insonlarga munosib turmush tarzini yaratish va boshqalar;

4) mafkuraviy, ya'ni jamiyat a'zolarini tarbiyalash, ularda ta'lim, ommaviy axborot vositalari, madaniyat orqali fuqarolik va vatanparvarlik qadriyatlarini shakllantirish borasidagi davlat faoliyatining yo'nalishi;

5) ekologik funksiya – jamiyat talab va ehtiyojlarini yanada to'liqroq ta'minlash va jamiyat a'zolarining yashash, mehnat va dam olish sharoitlarini yaxshilash, atrof-muhitni muhofaza qilish vazifalarini hal etish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni tiklash va ko'paytirish borasidagi davlat faoliyati yo'nalishi.

Ma'lumki, har bir davlat boshqa davlatlardan alohida faoliyat yurita olmaydi, ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, madaniy sohalarida o'zaro bir-biriga bog'langan bo'lib, nafaqat global muammolar, balki mamlakat miqyosidagi muammolarni ham birgalikda o'zaro manfaatlar kelishuviga tayangan holda hal etishlari mumkin. Xususan, bugungi kunda globalizatsiya davlatning siyosiy funksiyasi mazmuniga ham muayyan o'zgartirishlar kiritmoqda.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish va jamiyatni demokratik talablar asosida boshqarish tamoyillarining to'laqonli amalga oshirishini ta'minlash uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish hozirgi zamon davlatlari siyosiy funksiyasining mazmun-mohiyatini tashkil qilmoqda.

Bugungi kunda demokratik qadriyatlarning globallashuv jarayonlari kechayotganligini qayd etar ekan, bu borada I.I. Lukashuk quyidagilarni bildirib o'tadi: "Demokratiya xalqaro tamoyil sifatida umumbashariy ahamiyat kasb etmoqda. Unga bo'lgan huquq global huquq sifatida tan olinib, uning amalga oshishi xalqaro hamjamiyat tomonidan keng miqyosda ta'minlanmoqda".

O'zbekiston o'zi uchun demokratik rivojlanish va fuqarolik jamiyati qurish yo'lini aniq-ravshan belgilab olgan va bu maq-

sad Konstitutsiyamizda muhrlab qo'yilgan. Bu yo'l demokratiya va erkinlikning umume'tirof etilgan va asosiy prinsiplariga tayanadi.

Zamonaviy davlatlar siyosiy funksiyasining asosiy yo'nalishi xalq hokimiyatchiligini ta'minlash ekanligi ko'pchilik olimlar tomonidan muayyan qoida sifatida e'tirof etilgan. Mazkur qoida xalq tomonidan quyidagi vakolatlarni amalga oshirishni nazarda tutadi: birinchidan, davlat hokimiyati organlarini shakllantirishda ishtirok etish; ikkinchidan, davlat va jamiyat ahamiyatiga molik bo'lgan eng muhim qarorlarni qabul qilishda ishtirok etish (masalan, referendum orqali); uchinchidan, davlat hokimiyati organlari faoliyati ustidan kuchli jamoatchilik nazoratini amalga oshirish.

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida mazkur qoidaning deyarli barcha yo'nalishlari bo'yicha zarur konstitutsiyaviy-huquqiy asoslar yaratilishi bilan bir qatorda ularni hayotga tatbiq etish yuzasidan ham muayyan yutuqlarga erishildi. Ayniqsa, so'nggi yillarda davlat hokimiyati organlari faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazoratini o'rnatish va uni amalga oshirishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari, ayniqsa, davlatning iqtisodiy funksiyasiga ko'proq ta'sir etayotganligi haqida fikrlar bildirilmoqda. O'z navbatida, mazkur holat dunyo bozorining baynalmilallashuvi, transmilliy korporatsiyalar ta'sirining kuchayishi hamda davlatlarning iqtisodiy integratsiyasi natijasida turli xil xalqaro iqtisodiy institutlarning yuzaga kelganligi bilan ham bog'liq ekanligini qayd etish joizdir.

Mazkur sohada globallashuv jarayonlarining davlat iqtisodiy funksiyasiga ijobiy ta'sir o'tkazishi bilan birga ko'rsatib o'tilgan jarayonlar davlatlarning milliy iqtisodiyotni boshqarish borasidagi imkoniyatlarini muayyan darajada cheklayotganligini ham e'tirof etish lozim. Ayniqsa, bugungi kunda transmilliy korporatsiyalarning global iqtisodiyotni tartibga solish borasidagi vakolatlari kengayib bormoqda. Iqtisodiy sohadagi globalizatsiya, shuningdek, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi hamda xalqaro bozorda raqobatning keskin kuchayishiga

olib keldi. Ushbu holatlar, o'z navbatida, hozirgi zamon davlatlarini o'z iqtisodiy funksiyalarini ushbu jarayonlarga moslashtirish va iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning yangi shakllarini izlashga undamoqda.

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari davlatlarning ekologik funksiyasiga ham jiddiy ta'sir o'tkazmoqda. Dunyo miqyosida qulay atrof tabiiy muhitni qaror toptirishda butun xalqaro hamjamiyat birdek manfaatdordir. Shu bois ekologik muammolarni hal etish tobora global ahamiyat kasb etib bormoqda. Global muammolarni hal etishda yuqori sanoat va ilmiy-texnik potensial hamda tabiiy resurslarga boy bo'lgan mamlakatlar muhim o'rin tutadi. Zero, tabiiy muhitning keng hajmda ifloslanishi va dunyo miqyosida iqlimning o'zgarishida aynan ushbu davlatlarning hissasi yuqoridir. Bozor iqtisodiyotining tobora o'sib borayotgan ehtiyojlari ko'p holatlarda tabiatdan oqilona foydalanish, o'rmonlar, o'simlik va hayvonot dunyosini saqlab qolish va o'zlashtirish qoidalarini inkor etishga olib kelmoqda. Ko'p yillar mobaynida inson tabiatni o'ziga to'liq bo'ysundirishga urindi, tabiiy resurslarni bitmas-tuganmas hisoblab, ularga faqat iste'mol obyekti sifatida qaradi. Natijada yer kurrasida, shu jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasida ham ekologik jihatdan xavfli vaziyat yuzaga keldi, ayrim shaharlar atmosferasida zaharli gazlar miqdori haddan tashqari oshib ketdi, biologik rang-baranglik, muvozanat buzildi. Shuning uchun ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir.

Shu jihatdan olganda, har bir davlat o'z hududida aholisining yashash shart-sharoitlari munosib darajada saqlanishini o'z zimmasiga olmasa, ya'ni insoniyatning umumiy tabiiy muhitda normal yashashini saqlab turish borasida boshqa davlatlar bilan hamkorligi yo'lga qo'yilmasa, yaqin istiqbolda umumbashariy kollaps, ya'ni global tanglik yuz berishi ehtimoldan xoli emas.

Umuman olganda, dunyoda kechayotgan globallashuv jarayonlari davlatlarning yuqorida qayd etib o'tilgan funksiyalari bilan bir qatorda inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash,

mudofaa, mafkuraviy, madaniy va boshqa sohalardagi funksiyalariga ham muayyan darajada ta'sir o'tkazadi.

Insoniyat oldida turgan umumbashariy muammolar ularni hal etishga qaratilgan davlatlarning yangi global funksiyalarini yuzaga keltirmoqda.

Ushbu global funksiyalar qatorida inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish; demografik, xomashyo hamda energetik muammolarni hal etish; xalqaro jinoyatchilik, ayniqsa, terrorizmga qarshi kurash; kosmik fazoni o'zlashtirish sohasida hamkorlik qilish; umumsayyoraviy axborot makonini yaratishda kuchlarni bir-lashtirish kabi funksiyalarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Shu jihatdan qaraganda, davlat funksiyalari tizimiga global muammolarni hal etish borasidagi davlat funksiyasini kiritish mumkin. Mazkur funksiya umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan global muammolarni hal etishda davlatlarning birgalik-da faoliyat yuritishini nazarda tutadi. Globalizatsiya jarayonlari zamonaviy davlatlar oldiga milliy va xalqaro manfaatlarini uyg'unlashtirish tamoyili asosida hamkorlikni kengaytirish hamda shu asosda ichki va tashqi funksiyalarning mazmun-mohiyatiga jiddiy o'zgartishlar kiritish vazifasini qo'yadi.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat funksiyalari bilan uning maqsad va vazifalari o'rtasida aloqadorlikni yoritib bering. Fikringizni misollar bilan asoslang.

2. Davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy va tashkiliy shakllarini tahlil eting hamda ularni o'zaro taqqoslang.

3. Davlat funksiyalarini tasniflashga asos bo'luvchi mezonlarni muhokama qiling. Fikringizni misollar bilan asoslang.

4. Davlatning ichki funksiyalari ichki vazifalarni yechishga yo'naltirilgan faoliyat bo'lib, davlatning jamiyatga ta'sirining faollik darajasini ko'rsatadi. Davlatning asosiy ichki funksiyalarini muhokama eting.

5. Davlatning tashqi funksiyalari davlatlararo miqyosdagi vazifalarni hal qilish bilan bog'liq. Shunga bog'liq holda davlatning asosiy tashqi funksiyalarini muhokama eting.

5-MAVZU. DAVLAT SHAKLLARI

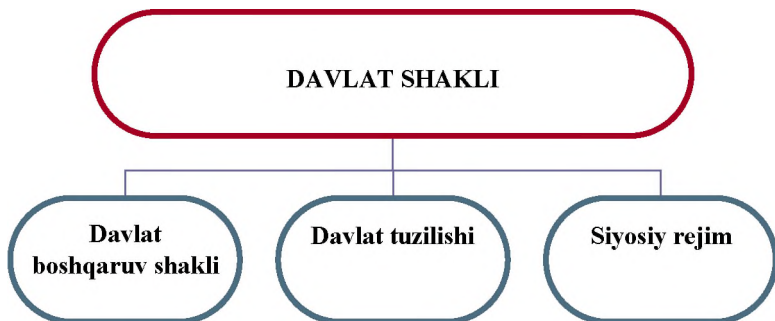
Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat shakli tushunchasi va uning tarkibiy elementlari.
2. Davlat shakllarining rivojlanishi va o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar.
3. Davlatning boshqaruv shakllari: respublika va monarxiya.
4. Davlatning tuzilish shakllari: unitar, federativ va konfederativ.
5. Siyosiy rejim tushunchasi va turlari.
6. O‘zbekiston Respublikasi davlat shaklining o‘ziga xos xususiyatlari.

5.1. DAVLAT SHAKLI TUSHUNCHASI

Davlat shakli – bu o‘z ichiga davlat boshqaruvi, davlat tuzilishi va siyosiy (davlat) rejimni qamrab oluvchi siyosiy hokimiyatni tashkil etish usullari yig‘indisidir.

Davlat shakli davlatning mohiyati bilan bevosita bog‘liqdir. Chunki davlat shakli tushunchasini o‘rganish orqali davlat hokimiyati qanday uyushtirilganligi, uning qaysi idoralar orqali amalga oshirilishi, ushbu idoralarning tashkil etilish tartibi, tuzilishi, o‘zaro munosabatlari, markaziy organlar bilan ma’muriy-hududiy birliklardagi mahalliy davlat organlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, davlat hokimiyatining amalga oshirish usullari haqida ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

5.2. DAVLAT SHAKLLARINING RIVOJLANISHI VA O'ZGARISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

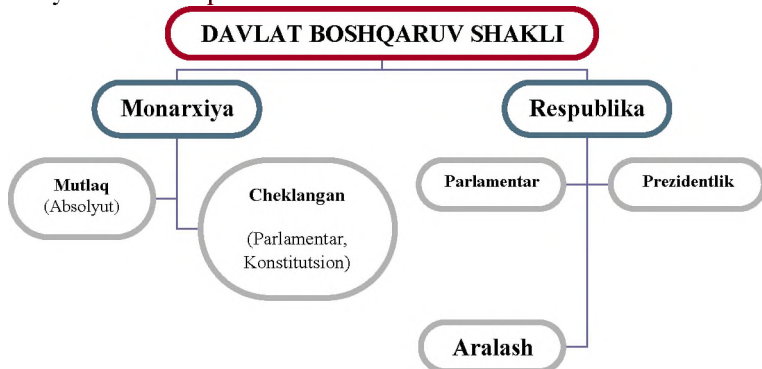
Davlat shakllarining rivojlanishi va o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- ijtimoiy-iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy muhit;
- tarixiy, milliy va diniy an'analar, urf-odatlar;
- tabiiy, geografik va iqlimiy shart-sharoitlar;
- siyosiy kuchlarning o'zaro nisbati;
- jamiyatni g'oyaviylashtirish va siyosiylashtirish darajasi.

5.3. DAVLATNING BOSHQARUV SHAKLI

Davlat boshqaruv shakli – bu davlat hokimiyatining oliy organlarini tashkil etish hamda ushbu organlarning o'zaro va aholi bilan bo'lgan munosabatlarini belgilovchi davlat shaklining tarkibiy qismi. Shuningdek, muayyan mamlakatda davlat boshlig'i (monarx yoki prezident)ning huquqiy maqomi bilan bog'liq masalalar ham davlat boshqaruv shaklining mazmuni tarkibiga kiradi.

Monarxiya (lotincha monos – yakka, arxe – hokimiyat ma'nosini anglatadi) – bunda, qoida tariqasida, oliy davlat hokimiyati yakka shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Odatda, hokimiyat meros orqali o'tadi.

Monarxiyaning belgilari:

- monarx hokimiyati muqaddas (teokratik monarxiyalarda) va daxlsiz deb eʼlon qilinadi;
- hokimiyatni oʻrnatish va qabul qilishning alohida tartibi mavjud, qoida tariqasida, hokimiyat meros orqali oʻtadi;
- oʻz hokimiyatidan umrbod foydalanadigan davlat boshligʻining (podsho, qirol, imperator, shoh, xon, knyaz, gersog va boshqalar) mavjudligi;
- monarxning oʻz boshqaruv faoliyati natijasi yuzasidan yuridik javobgar emasligi;
- ichki va tashqi siyosatni amalga oshirishda bevosita oʻz nomidan ish koʻrishi va boshqalar.

Monarxiya boshqaruvining koʻrinishlari: mutlaq (absolyut), cheklangan, dualistik (aralash), teokratik.

1. Mutlaq (absolyut) monarxiya. Bunda davlat suverenitetining birdan-bir egasi monarx boʻlib, u oʻz qoʻlida butun hokimiyat (qonunchilik, ijro va sud)ni toʻplagan boʻladi va uning hokimiyati aholi yoki birorta organ tomonidan cheklanmagan boʻladi (bugungi kunda Baxrayn, Bruney, Qatar va boshqalarda mavjud).

2. Cheklangan monarxiya (parlamentar, konstitutsion). Bunda monarx hokimiyati vakillik organi tomonidan muayyan darajada cheklangan va monarxning huquqiy maqomi konstitutsiya bilan chegaralab qoʻyilgan boʻladi. Uning quyidagi turlari mavjud:

Parlamentar monarxiya mamlakatlari (hozirgi Buyuk Britaniya)da qirol davlat boshligʻi vazifasini oʻtasa-da, amalda mamlakatni toʻla maʼnoda boshqara olmaydi. Parlamentar monarxiyaning quyidagi belgilari mavjud: a) monarx hokimiyati deyarli barcha sohalar boʻyicha cheklangan boʻladi; b) ijro hokimiyati hukumat tomonidan amalga oshiriladi, hukumat, oʻz navbatida, konstitutsiyaga koʻra monarx oldida emas, balki parlament oldida javobgar boʻladi; v) hukumat parlamentga boʻlgan saylovlarda gʻolib chiqqan partiyalar vakillari orasidan shakllantiriladi; g) hukumat boshligʻi lavozimiga parlamentda koʻpchilik deputatlik oʻrniga ega boʻlgan partiya rahbari tayinlanadi; d) qonunlarni parlament qabul qiladi, monarxning qonunlarni imzolashi esa, asosan, formal xarakterga ega boʻladi.

Konstitutsiyaviy monarxiya davlat boshqaruvining shunday shaklligi, bunda monarxning hokimiyati konstitutsiya bo'yicha vakillik organi tomonidan chegaralangan bo'ladi. Konstitutsiyaviy monarxiya o'rta asrlarda Yevropada ro'y bergan burjua inqiloblari natijasida yuzaga kelgan. Hozirgi kunda Daniya, Belgiya, Ispaniya, Norvegiya, Shvetsiya, Yaponiya kabi mamlakatlarda davlat boshqaruvi konstitutsiyaviy monarxiya shaklida tashkil etilgan. Davlat boshqaruvining bunday shaklida demokratik siyosiy rejim mavjud bo'lishi mumkin.

3. Dualistik (aralash) monarxiya. Dualistik monarxiyada davlat hokimiyatini tashkil etish ikki tomonlama xarakterga ega, ya'ni monarx ijro hokimiyatiga boshchilik qiladi, o'zi oldida javobgar bo'lgan hukumatni shakllantiradi, qonunchilik hokimiyati esa parlamentga tegishli bo'ladi (Iordaniya, Marokash, Malayziya kabi davlatlarda mavjud). Shu bilan birga, monarx parlament tomonidan qabul qilingan qonunlarga mutlaq veto qo'yish huquqiga ega.

4. Teokratik monarxiya. Bunday boshqaruv shakli mavjud bo'lgan davlatlarda monarx ham dunyoviy, ham diniy hokimiyatga ega bo'ladi (Vatikan, Saudiya Arabistoni).

Respublika – davlat boshqaruvining shunday shaklligi, bunda davlat hokimiyati aholi tomonidan muayyan muddatga saylab qo'yiladigan organlar va davlat boshlig'i tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning respublika shakliga xos bo'lgan quyidagi belgilar mavjud:

- davlat boshlig'i va boshqa oliy hokimiyat organlarining muayyan muddatga saylab qo'yilishi;

- davlat boshlig'i va boshqa saylab qo'yiladigan organlarning saylovchilar oldida mas'ulligi hamda ularning muayyan muddatga saylanishi va tayinlanishi;

- davlat boshlig'ining qonunda belgilab qo'yilgan holatlarda yuridik jihatdan javobgarligi;

- davlat hokimiyatini davlat boshlig'i nomidan emas, balki xalq nomidan amalga oshirilishi;

- fuqarolar huquq va erkinliklarining davlat tomonidan himoya qilinishi, davlat va shaxs o'rtasida o'zaro mas'ullikning mavjudligi va boshqalar.

Respublikaning quyidagi tarixiy shakllari mavjud bo'lgan: Afina demokratik respublikasi (er. av. V – IV asrlarda Afina); Rim aristokratik respublikasi (er. av. V – II asrlarda Rim); Sparta aristokratik respublikasi (er. av. V – IV asrlarda Sparta); o'rta asr shahar (feodal) respublikalari (Venetsiya, Novgorod, Pskov, Florensiya, Genuya, Ganza va boshqa erkin shaharlar).

Sotsialistik respublikalar. Parij kommunasi (1871); Sovetlar respublikasi (1917 – 1991-yillarda sobiq Sovet Ittifoqi); Xalq demokratik respublikalari (XXR, VSR, Kuba).

Hozirgi kunda respublika shaklining, asosan, quyidagi turlari ajratib ko'rsatiladi: parlamentar respublika, prezidentlik respublikasi, aralash (dualistik) respublika.

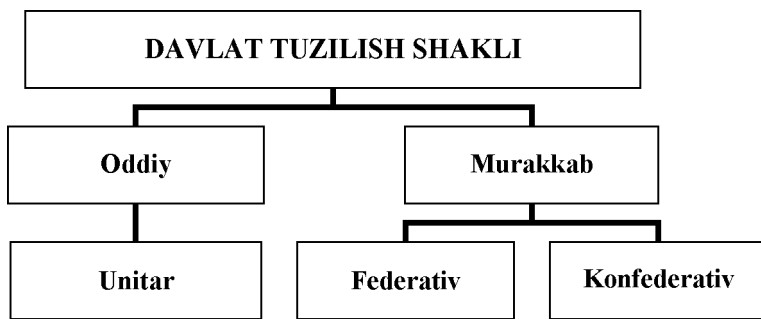
Parlamentar respublika. Hozirgi zamon davlat boshqaruvining bir turi bo'lib, bunday respublikada hukumat parlamentga o'tkazilgan saylovlarda ko'pchilik o'rin olgan partiyalarga tegishli deputatlar tomonidan shakllantiriladi (Italiya, Isroil, Germaniya va boshqalar). Bundan tashqari, davlat boshlig'i – prezident, odatda, parlament a'zolari yoki maxsus kengash tomonidan saylanadi. Hukumat parlament oldida javobgar bo'lib, uning faoliyat muddati parlamentga bo'lgan saylovlargacha amalda bo'ladi.

Prezidentlik respublikasi. Bunda prezident, qoida tariqasida, davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i hisoblanadi. Prezident hukumatni shakllantiradi va hukumat uning oldida javobgar bo'ladi (AQSh, Rossiya, Braziliya, Argentina, Meksika va boshqalar). Prezident umumxalq saylovlari asosida o'z lavozimiga saylanadi.

Aralash respublika. Bunday boshqaruv shaklida davlat boshlig'i – prezident xalq tomonidan saylanadi. U hukumat boshlig'ini tayinlashda rasman ishtirok etadi, lekin hukumat boshlig'i va a'zolari parlamentdagi ko'pchilik tomonidan shakllantiriladi (Fransiya, Finlandiya). Boshqaruvning bunday shaklida prezident konstitutsiya asosida ijro hokimiyati va hukumat o'rtasida hal qilib bo'lmaydigan ziddiyatlar kelib chiqqan holatda parlamentni tarqatib yuborish vakolatiga ega bo'ladi.

5.4. DAVLATNING TUZILISH SHAKLI

Davlatning tuzilish shakli – bu davlatning siyosiy va ma'muriy-hududiy tuzilishi bo'lib, markaziy va mahalliy organlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tavsiflaydigan davlat shaklining tarkibiy qismidir.

Davlatning tuzilish shakliga ko'ra: oddiy (unitar) va murakkab (federativ va konfederativ) ko'rinishlari mavjud.

Unitar tuzilishdagi davlat yagona bo'lib, u tarkibiy qismlari suverenitet belgilariga ega bo'lmagan ma'muriy-hududiy birliklardan iborat bo'ladi.

Unitar davlatga xos belgilar:

- qonunchilik, ijroiya va sud hokimiyati organlari yagona tizimining mavjudligi;
- yagona konstitutsiya, qonunchilik, soliq, moliya tizimlarining mavjudligi;
- yagona fuqarolikning joriy etilganligi;
- barcha tashqi munosabatlar markaziy organlar tomonidan amalga oshirilishi.

Federativ tuzilishga ega bo'lgan davlat – bu mustaqil bo'lgan bir necha davlat tuzilmalarining ixtiyoriy asosda birlashgan yagona ittifoqi. Federativ davlatning **hududiy** (AQSh), **milliy** (Hindiston), **aralash** (Rossiya Federatsiyasi) shakllari mavjud.

Federativ davlatning umumiy belgilari:

- federatsiya hududi uning alohida subyektlari (shtatlar, kantonlar, respublikalar, o'lkalar va boshqalar) hududlaridan tashkil topgan bo'ladi;
- davlat hokimiyati organlari – oliy qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati federatsiya va subyektlar miqyosida ikki pog'onali bo'ladi;
- federatsiya va uning subyektlari vakolatlari konstitutsiyasida, ittifoq shartnomasi yoki o'zaro vakolatlarni chegaralash to'g'risidagi ikki tomonlama shartnomalarda belgilab qo'yilgan bo'ladi;
- federatsiya subyektlari o'zlarining konstitutsiyalari va qonunchilik tizimiga, oliy qonunchilik, ijro, sud hokimiyatlari tizimiga ega bo'ladi;
- federativ davlatda ittifoq fuqaroligi bilan bir qatorda subyektlarning ham fuqaroligi bo'lishi mumkin;
- federativ davlat parlamenti ikki palatali bo'lib, yuqori palata, asosan, federatsiya subyektlarining manfaatlarini ifodalaydi, himoya qiladi;
- tashqi siyosat, qurolli kuchlarga yagona qo'mondonlik, mudofaa, moliya, soliq tizimlariga rahbarlikni, asosan, federal davlat organlari amalga oshiradi.

Konfederatsiya – bu siyosiy, harbiy, iqtisodiy va boshqa sohalarda muayyan maqsadlarga erishish uchun tashkil qilinadigan davlatlarning muvaqqat ittifoqi.

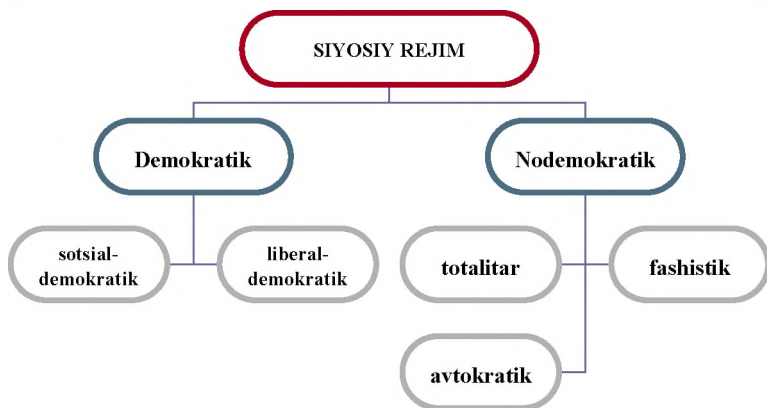
Konfederatsiyaning belgilari:

- konfederatsiya suverenitetga ega bo'lmaydi, chunki ushbu tuzilma to'la ichki va tashqi suverenitetga ega bo'lgan mustaqil davlatlarning ittifoqidir;
- konfederatsiyada markaziy davlat apparati va yagona qonunchilik tizimi mavjud bo'lmaydi;
- konfederatsiya doirasida muayyan muammolarni hal qilish borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish maqsadida ittifoq organlari tashkil etilishi mumkin;
- konfederatsiyaga birlashgan davlatlarning o'z fuqaroligi saqlanib qolinadi, lekin bu davlatlarning fuqarolari konfederatsiya hududida erkin harakatlanish (viza va boshqa rasmiyatchiliklarsiz) huquqiga ega bo'ladi;

- konfederatsiyada yagona soliq tizimi, byudjet va armiya mavjud bo'lmaydi, lekin konfederatsiya subyektlari muayyan muddatga yagona pul tizimi, bojxona qoidolari, davlatlararo kredit siyosati, konfederatsiya maqsadlari uchun byudjet tizimini tashkil qilishlari mumkin;
- konfederativ davlatlar uzoq muddatga saqlanib qolmaydi, bunda ular keyinchalik federatsiyaga aylanishi yoki umuman tarqalib ketishi mumkin.

5.5. SIYOSIY REJIM

Siyosiy rejim – bu davlat hokimiyatini amalga oshirishda qo'llaniladigan usul, uslub va vositalar yig'indisidir. Siyosiy rejim davlat hokimiyatining aholi bilan o'zaro munosabatlari qanday usullar yordamida amalga oshiriladi, ijtimoiy qatlamlarning siyosiy sohadagi haqiqiy nisbati qanday namoyon bo'ladi, turli jamoat tashkilotlarining siyosiy maqomi qanday, davlat organlari o'z hududlarida yashovchi aholini boshqarish bo'yicha amalda qanday rol o'ynaydi degan savollarga javob beradi.

Davlat va huquq nazariyasi davlatchilikning ko'p asrlik tarixida ma'lum bo'lgan siyosiy rejimlarning bir qator turlarini ajratib ko'rsatadi. Barcha siyosiy rejimlar birinchi navbatda ikki xil ko'rinishdagi, ya'ni **demokratik va nodemokratik** turlarga bo'linadi.

Demokratik rejim. Davlat hokimiyatini amalga oshirishning mazkur turiga quyidagi belgilar xos:

- iqtisodiy faoliyat sohasida shaxsning erkinligi;
- davlat hokimiyati faoliyatiga xalq tomonidan to'g'ridan to'g'ri ta'sir qilishning samarali mexanizmlari mavjudligi;
- jamiyat hayotiga oid bo'lgan eng muhim masalalar yuzasidan qarorlarning ko'pchilik tomonidan ozchilikning manfaatlari maksimal darajada e'tiborga olingan holda qabul qilinishi;
- shaxsiy huquq va erkinliklarning kafolatlanganligi;
- shaxsning qonunsizlik va hokimiyatning har xil sui-iste'molliklardan himoyalanganligi;
- oshkoralik, ommaviy axborot vositalarining erkinligi va senzura xoli ekanligi;
- barcha davlat organlari faoliyatining qonuniylik tamoyiliga asoslanishi;
- hokimiyat vakolatlarining taqsimlanganligi va boshqalar.

Demokratik rejimning quyidagi turlari mavjud: sotsial-demokratik (tenglik, davlat tomonidan ijtimoiy jihatdan kam ta'minlangan shaxslarga nisbatan kuchli ijtimoiy siyosatning amalga oshirilishi va boshqalar); liberal-demokratik (erkinlik, birodarlik, tenglik kabi umuminsoniy qadriyatlarining ta'minlanishi bilan birga davlatning iqtisodiyotga ta'siri minimal darajada bo'lishi va boshqalar).

Nodemokratik siyosiy rejim. Davlat hokimiyatini amalga oshirishning mazkur turiga quyidagi belgilar xos:

- ijtimoiy hayotning barcha sohalar ustidan davlatning to'la nazorati o'rnatilganligi;
- fuqarolar huquq va erkinliklarining amalda tatbiq etilmasligi va yetarli darajada kafolatlanmaganligi;
- yagona partiya diktaturasining o'rnatilganligi;

- hokimiyatning qatʼiy markazlashganligi va davlat boshligʻi shaxsining haddan tashqari ulugʻlanishi;
- jamoat tashkilotlari faoliyatining davlat tomonidan qatʼiy nazorat ostiga olinishi;
- fuqarolar va ijtimoiy-siyosiy kuchlarning rasmiy mafkuraga mos kelmaydigan diniy, siyosiy va boshqa qarashlar uchun taʼqib ostiga olinishi;
- ommaviy axborot vositalari ustidan toʻla nazoratning oʻrnatilishi, senzuraning mavjudligi va boshqalar.

Nodemokratik rejimning totalitar, fashistik va avtokratik kabi turlari mavjud. Avtokratik rejimga jamoa avtokratiyasi va yagona shaxs avtokratiyasi kiradi. Jamoa avtokratiyasi, oʻz navbatida, aristokratiya va oligarxiya deb nom olgan boshqaruv shakllariga boʻlinadi. Yagona shaxs avtokratiyasi despotiya, mustabidlik, shaxsiy hokimiyat shakllariga ega. Yuqoridagilar bilan birga tegishli adabiyotlarda nodemokratik rejimning harbiy xunta va irqchilik shakllari ham koʻrsatib oʻtiladi.

5.6. OʻZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT SHAKLINING OʻZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Oʻzbekiston Respublikasi davlat tuzilishi shakli boʻyicha unitar respublikadir. Shu bilan birga, Oʻzbekiston davlat tuzilishida federalizmning ayrim xususiyatlari ham mavjud. Chunki uning tarkibiga maʼmuriy-hududiy birliklar, shuningdek, suveren davlat huquqiga ega boʻlgan milliy-hududiy tuzilma boʻlgan Qoraqalpogʻiston Respublikasi kiradi. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-bobi Qoraqalpogʻiston Respublikasining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomini belgilab bergan.

Oʻzbekiston Respublikasi maʼmuriy-hududiy jihatdan Qoraqalpogʻiston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullardan tashkil topgan.

Oʻzbekiston Respublikasi davlat tuzilishining quyidagi xususiyatlari mavjud:

- Oʻzbekiston Respublikasi hududiy tuzilishi yaxlit birlikni tashkil qiladi;

- O‘zbekistonda O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so‘zsiz tan olinadi;

- davlat hokimiyati organlari tizimi O‘zbekiston hududida yagonadir;

- O‘zbekistonda tashqi siyosatni O‘zbekiston xalqining manfaatini ko‘zlab va uning nomidan faqat u saylab qo‘ygan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti amalga oshiradi;

- O‘zbekistonda moliya, soliq, bojxona tuzilishi va qurolli kuchlari, milliy xavfsizlik va ichki ishlar organlari markazlashtirilgan holda tashkil etilgan;

- O‘zbekiston hududida yagona fuqarolik joriy qilingan.

O‘zbekiston Respublikasining boshqaruv shakli. O‘zbekistonning respublika shaklidagi davlat ekanligi O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida o‘zining teran ifodasini topgan. Jumladan, Konstitutsiyaning 1-moddasida O‘zbekiston – suveren demokratik respublika ekanligi mustahkamlab qo‘yilgan. Shuningdek, 11-moddada O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi – hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishi prinsipiga asoslanishi, 76-moddada O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo‘lib, u qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshirishi hamda ikki palatadan, ya’ni Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senat (yuqori palata)dan iboratligi mustahkamlab qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig‘i hisoblanib, u davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishi hamda hamkorligini ta’minlaydi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Oliy Majlis qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta’minlaydi. Vazirlar Mahkamasi O‘zbekiston Respublikasining butun hududidagi barcha organ va tashkilotlar, mansabdor shaxslar hamda fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo‘lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasining siyosiy rejimi demokratik taraqqiyotning strategik yo'nalishlarini, insonning siyosiy huquqlarini xalqaro andozalar miqyosida belgilab beradi, xalqaro huquq ustunligini, hokimiyatlar taqsimlanishini, davlatning asosiy organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish idoralarining saylanishini, ko'ppartiyaviylikni, mafkuraviy plyuralizmni o'zida aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasining siyosiy rejimi demokratik siyosiy rejim bo'lib, unga quyidagi belgilar xosdir: demokratizm; respublika boshqaruv shaklining mavjudligi; hokimiyat vakolatlarining taqsimlanganligi; siyosiy va mafkuraviy sohada fikrlar xilma-xilligi; o'zini o'zi boshqarishning samarali tizimlari mavjudligi; davlat siyosatining ijtimoiy yo'naltirilganligi; fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanganligi va boshqalar.

Yuqoridagilar asosida O'zbekiston Respublikasi boshqaruv shakli bo'yicha respublika, tuzilish shakli bo'yicha unitar, siyosiy rejimiga ko'ra demokratik davlat ekanligini ko'rsatib o'tish mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat boshqaruv shakliga ko'ra monarxiya va respublikaga bo'linadi. Ularning farqli va o'xshash jihatlarini muhokama qiling.

2. Davlat tuzilish shakli bo'lgan unitar davlat, uning turlari va boshqa davlat tuzilishi shakllaridan farqli xususiyatlarini tushuntirib bering.

3. Federatsiyaning o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsating va davlat tuzilish shaklini tavsiflang.

4. Davlat tuzilishi shakli sifatida konfederatsiyani tavsiflang va uning belgilarini ko'rsating.

5. Demokratik siyosiy rejim turlarini ko'rsating va ularning alohida o'ziga xos jihatlarini yoritib.

6-MAVZU. DAVLAT MEXANIZMI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat mexanizmi va uning tarkibiy elementlari;
2. Davlat organlarining turlari: markaziy va boshqaruv organlari; oliy va mahalliy vakillik organlari;
3. Hokimiyatlar bo‘linishi – davlat hokimiyatini tashkil etishning huquqiy shakli sifatida.

6.1. DAVLAT MEXANIZMI VA UNING TARKIBIY ELEMENTLARI

Davlat hokimiyatini amalga oshirish mexanizmi murakkab va keng qamrovli kategoriya (bosh tushuncha) bo‘lib, u o‘z ichiga davlatga oid barcha tuzilmalarni oladi. Davlat mexanizmi tarkibiga nafaqat davlat hokimiyati va funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat organlari, balki, davlat korxonalari, muassasalari, davlatga oid boshqa turli tuzilmalar ham kiradi.

Davlat mexanizmi bu – davlat hokimiyatini, davlatning vazifa va funksiyalarini amalga oshiradigan davlat organlari, muassasalari, korxonalari, davlatga oid tuzilmalarning yaxlit ierarxik (pog‘onaviy joylashgan) tizimidir.

Davlat mexanizmining tarkibiy elementlari o‘rtasida o‘zaro ierarxik (pog‘onaviy) bo‘ysunish mavjud. Davlat mexanizmining muhim qismini davlat apparati tashkil etadi, davlat apparati tarkibiga faqat davlat-hokimiy vakolatga ega bo‘lgan davlat organlarigina kiradi. Masalan, O‘zbekistonning **davlat apparati** deganda, biz Prezidentlik institutini, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi (vazirliklar, davlat qo‘mitalari, qo‘mitalar, agentliklar, markazlar, inspeksiyalar va boshqa.), sud hokimiyati (Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud hamda ma‘muriy-hududiy bo‘linmalardagi quyi sudlar, prokuratura organlari va ularning tarkibiga kiradigan boshqa tuzilmalar)ni tushunamiz.

Davlat mexanizmi yaxlit bir tizim bo‘lib, u quyidagi xususiyatlarga ega:

Davlat mexanizmi bu davlat organlari va muassasalarining yaxlit ierarxik (pog'onaviy) tizimidir. Davlat mexanizmining yaxlitligi uni tashkil etish va faoliyatining prinsiplari, faoliyatining maqsad va vazifalari mushtarakligi, umumiyligi orqali ta'minlanadi;

Davlat mexanizmining birlamchi tarkibiy elementlari bo'lib, davlat organlari va davlat muassasalari hisoblanadi va ularda maxsus ma'lumotga ega bo'lgan xodimlar – davlat xizmatchilari faoliyat yuritadi. Davlat organlari o'zaro bo'ysunish munosabatlari bilan bog'langandir.

Davlat mexanizmi orqali bevosita davlat hokimiyati amalga oshiriladi, davlatning vazifa va funksiyalarining bajarilishi ta'minlanadi.

Davlat apparati bu – *davlat mexanizmining davlat-huquqiy vakolatga ega bo'lgan va muayyan davlat funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat organlari majmui.*

Ayni paytda davlat apparati bilan davlat muassasalarini bir-biridan farqlash zarur. Davlat muassasalari, jumladan, ilmiy, ma'rifiy, tibbiy va boshqa ijtimoiy-madaniy muassasalar, shuningdek, xo'jalik birlashmalari, kommunikatsiyalar tizimi, ommaviy axborot vositalari, transport bevosita davlat hokimiyatini amalga oshirishda ishtirok etmasa-da, biroq davlatning o'z oldida turgan vazifalari bajarilishiga har tomonlama yordam ko'rsatadi (masalan, ta'lim, tibbiyot muassasalari va boshqa.).

Ta'kidlash kerakki, davlat mexanizmi tarkibiga kiruvchi tuzilmalar har davrda har xil bo'lishi tabiiy. Binobarin, davlat vujudga kelgan davrdan buyon davlat organlari va davlatga oid boshqa tuzilmalar mavjuddir. Ushbu tuzilmalar to hozirga qadar uzoq va murakkab tarixiy taraqqiyot davrini boshdan kechirgan. Dastlab davlat organlari tizimi oddiy, tuzilmaviy jihatdan uncha murakkab bo'lmagan bo'lsa, jamiyat rivojlanishi bilan davlat apparati ham mazmunan, ham shaklan o'zgarib, takomillashib borib, hozirgi kunda u ko'p tarmoqli bir tizimni tashkil etadi. Agar bir davlatning mexanizmini yirik bir tizim deb oladigan bo'lsak, u o'z ichiga bir necha tizimlarni oladi. Masalan, O'zbekistonning davlat mexanizmi yaxlit bir tizim bo'lsa, uning

tarkibiga kiruvchi tizim sifatida ijro etuvchi, sud yoki prokuratura organlari tizimini ko'rsatish mumkin.

Shu tariqa hozirgi zamon davlatlari mexanizmi xilma-xil organ va idoralardan iborat bo'lib, ularda ko'p sonli davlat xizmatchilari muayyan haq evaziga faoliyat ko'rsatadi.

Davlat mexanizmi bilan uning funksiyalari o'rtasida o'zaro uzviy bog'liqlik mavjud. Ijtimoiy munosabatlarning shiddatli rivoji, yuksak texnologiyalar hozirgi zamon davlati oldiga yangi-yangi vazifalarni qo'ymoqdaki, ushbu vazifalarning ijrosini ta'minlash maqsadida tegishli davlat organlari tashkil etiladi. Masalan, mamlakatimizda davlat boshqaruvi, ijtimoiy hayotda innovatsiyalarni rivojlantirish ehtiyoji va zarurati ushbu vazifa ijrosini tashkil etishga mas'ul organ, ya'ni Innovatsion rivojlanish vazirligining tashkil etilishiga olib keldi.

Har bir mamlakatning rivoji, aholi turmush farovonligi darajasi, davlatning oldida turgan vazifalarning amalga oshirilishi ko'p jihatdan davlat organlari faoliyati samaradorligiga bog'liq. Binobarin, har bir davlat organi bevosita davlatning ma'lum bir funksiyasini amalga oshiradi, masalan, Sog'liqni saqlash Vazirligi va uning tizimi O'zbekistonda aholining sog'lig'ini saqlash, Ta'lim sohasidagi vazirliklar esa mamlakatda aholining ta'lim olish huquqini amalga oshirish borasidagi davlat siyosatini amalga oshiradi. Demak, har bir davlat organining samarali ishlashidan davlatning jamiyatni boshqarish, uning bir maromda faoliyat olib borishini ta'minlash vazifasi bog'liq bo'lib qoladi.

6.2. DAVLAT ORGANLARINING TURLARI: MARKAZIY VA MAHALLIY ORGANLAR

Davlat organi bu davlat mexanizmining bir bo'g'ini bo'lib, u muayyan xususiyatlarga ega.

Davlat organi – bu davlatning vazifa va funksiyalarini amalga oshiradigan davlat apparatining tarkibiy bo'g'ini.

Davlat apparatining tarkibiy bo'g'ini bo'lgan davlat organi davlat – hokimiy vakolatlarga egadir, ya'ni amaldagi qonunchilikda mustahkamlangan davlat hokimiyatini amalga oshirish, davlat nomidan yuridik ahamiyatga molik qarorlar qabul qilish va bu qarorlar bajarilishini ta'minlash imkoniyatiga ega. Davlat organining jamiyatdagi boshqa tashkilot va tuzilmalardan asosiy farq qiluvchi jihati bo'lib, uning davlat – hokimiy xarakterdagi vakolatlarga ega ekanligi hisoblanadi.

Davlat – hokimiy vakolatning mazmuni quyidagilarda ifodalanadi:

davlat organining tashkil etilishi va faoliyati tartibi, uning ichki tuzilmasi, huquq va majburiyatlar yig'indisi, ya'ni kompetensiyasi huquq normalari orqali mustahkamlangan;

davlat organi umumiy qoidalar va individual ko'rsatmalarni ifodalaydigan yuridik aktlar chiqarish huquqiga ega;

yuridik aktlar orqali o'rnatilgan qoidalar, asosan, ishontirish, tarbiyalash, rag'batlantirish choralari orqali ta'minlanadi va ular ayni paytda davlatning majburlov kuchini qo'llash imkoniyatini buzishdan qo'riqlanadi;

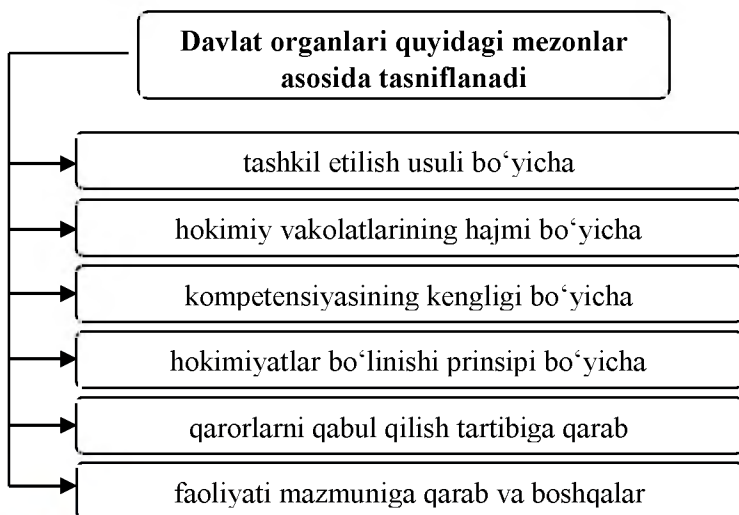
davlat organi o'zi chiqargan qarorlar bajarilishini ta'minlash uchun davlat byudjetidan ma'lum hajmda moliyalashtiriladi. Demak, davlat organining eng muhim belgisi – bu uning davlat-hokimiy vakolatga ega ekanligidir.

Davlat organi muayyan iqtisodiy, tashkiliy alohidalik va mustaqillik bilan tavsiflanadi. Har bir davlat organi o'z kompetensiyasiga muvofiq tarzda yuklatilgan funktsiya va vazifalarni ado etadi, shu tariqa bevosita davlatning ham vazifa va funksiyalari amalga oshiriladi. Chunki davlat o'z organlari orqali vazifalarini amalga oshiradi. Masalan, Mudofaa vazirligi o'z oldida turgan vazifalarni to'la ado etsa, demakki, davlatning mudofaa funktsiyasi ham samarali amalga oshishi ta'minlanadi.

Davlat organining jismoniy ifodasi bo'lib, unda ishlaydigan insonlar hisoblanadi. Davlat organi alohida shaxsdan, bir guruh odamlardan yoki jamoadan iborat bo'lishi mumkin. Biroq davlat organida ishlaydigan shaxslar davlat xizmatchilaridir. Davlat xizmatchilari – bu ushbu davlatning fuqarolari bo'lgan, tegishli qonunda belgilangan tartibga muvofiq, belgilangan haq evaziga davlat xizmati majburiyatini bajarayotgan shaxslardir. Shunday

qilib, **davlat organi bu** – davlat mexanizmining yuridik jihatdan rasmiylashgan, davlat-huquqiy vakolatlarga ega bo‘lgan va davlat xizmatchilaridan tashkil topgan, davlatning muayyan vazifa va funksiyalarini o‘z vakolati doirasida amalga oshirish uchun tegishli vositalarga ega bo‘lgan hamda tashkiliy va xo‘jalik jihatidan alohida bo‘lgan qismidir.

Davlat organlari davlat faoliyatining ko‘p qirraligiga bog‘liq holda turlicha va ko‘p sonli bo‘lib shakllangan. Shu bois ham davlat organlari turlicha asos va mezonlar bo‘yicha turli guruhlariga ajraladi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90-moddasi 2-bandi:

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari tomonidan umumiy, teng va to‘g‘ridan to‘g‘ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo‘li bilan besh yil muddatga saylanadi. Prezidentni saylash tartibi O‘zbekiston Respublikasining qonuni bilan belgilanadi.

Davlat organlari **tashkil etilish tartibiga qarab** birlamchi va hosila, ya'ni ikkilamchi organlarga ajraladi.

Birlamchi davlat organlari deb shunday davlat organlariga aytiladiki, ular boshqa bironta organ tomonidan tashkil etilmaydi, ular yo meros qoldirish tartibi bo'yicha yoki belgilangan tartibga ko'ra saylab qo'yiladi va o'z vakolatlarini bevosita saylovchilardan olishadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi umumxalq saylovi natijasida saylab qo'yiladi yoki masalan, merosiy monarxiya. Hosila, ya'ni ikkilamchi turiga shunday organlar kiradiki, ular birlamchi organlar tomonidan shakllantiriladi. Ular sirasiga hukumat, vazirliklar va hokimliklarni kiritish mumkin.

Davlat organlari o'zlariga tegishli bo'lgan **hokimiy vakolatlar hajmi va ushbu vakolatlar amal qiladigan hududga qarab** markaziy va mahalliy organlarga bo'linadi. Davlatning markaziy organlari o'z faoliyatida bevosita davlat hokimiyatini ifoda etadi va bunda hokimiyatini butun mamlakat miqyosida amalga oshiradi, mahalliy organlar esa tegishlicha ma'muriy hududiy bo'linmalarda tashkil etilib, o'z faoliyatlarini o'sha mahalliy hududda olib boradi.

Davlat organlari kompetensiyalarining kengligiga qarab:

- umumiy kompetensiyali davlat organlari;
- maxsus kompetensiyali davlat organlariga bo'linadi.

Umumiy kompetensiyaga ega bo'lgan davlat organlari keng masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi, masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi davlat va jamiyat hayotining barcha muhim masalalari bo'yicha qonunlar qabul qilish vakolatiga ega bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi – Hukumat esa qonunlar, Prezident Farmonlari va qarorlarining bajarilishini ta'minlash maqsadida barcha sohalarga oid normativ-huquqiy tusdagi qarorlar qabul qiladi.

Davlat organlarining maxsus kompetensiyaga ega bo'lgan qismi esa muayyan bir tarmoq, yoki muayyan bir masala yuzasidan, aniqrog'i, davlatning ma'lum bir funksiyasini amalga oshirishga ixtisoslashadi: masalan, ta'lim, madaniyat, mehnat va ijtimoiy ta'minot, mudofaa vazirliklari davlatning tegishlicha, ma'rifiy, madaniy, ijtimoiy himoya, mudofaa funksiyalarini

amalg oshirishga o'z faoliyatini qaratgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, viloyat, tuman moliya boshqarmasi va shu kabilar.

Bundan tashqari, davlat organlarini yana **saylab qo'yiladigan** va **tayinlanadigan** davlat organlariga ajratsa bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining saylab qo'yiladigan davlat organlari jumlasiga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi – Parlamenti, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va xalq deputatlari viloyat, shahar va tuman Kengashlarini kiritish mumkin.

Davlat organlari hokimiyatlar bo'linishi prinsipiga muvofiq qonun chiqaruvchi davlat organlari, ijro etuvchi davlat organlari, sud hokimiyati organlariga ham ajratiladi.

Davlat organlarini harakati davomiyligiga qarab doimiy va muvaqqat organlarga bo'lish mumkin. Davlatning asosiy organlari doimiy asosda amal qiladi, biroq ma'lum bir favqulodda holatlar ta'siri ostida (masalan, tabiiy ofatlar) muayyan muvaqqat organlar ham tashkil etilishi mumkin. Bundan tashqari, davlat organlari o'z oldida turgan masalalarni hal etish va rahbarning mas'uliyatligiga ko'ra yakkaboshchilik va hay'at tartibidagilarga ajratiladi. Masalan, vazirliklar masalalarni yakkabosh tarzda, Davlat qo'mitalari esa kollegial, ya'ni hay'at tarzida hal etadigan organlarga misol bo'ladi. Ayni paytda davlat organlarini tarkibiga ko'ra jamoaviy va yakkaboshchilik asosida boshqariladigan davlat organlariga ham ajratish mumkin. Ko'pincha davlat organlari jamoaviy tarkibda bo'ladi, masalan, Oliy Majlis (deputatlar va senatorlar), Vazirlar Mahkamasi (hukumat a'zolari), Oliy Sud (sud kollegiyalari) va boshqalar. Shu bilan birga, faqat bir shaxs orqaligina ifodalangan davlat organlari ham mavjud, masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori va boshqalar.

Shunday qilib, davlat organi bu davlat mexanizmining tarkibiy bir mustaqil bo'g'ini bo'lib, uning faoliyati orqali davlatning ma'lum bir funksiyasi amalga oshiriladi.

Har bir davlat organi qonunda belgilangan tartib va asoslarda, tegishli vakolatlar majmuasiga, ya'ni kompetensiyasiga ega. Shu kompetensiya doirasida faoliyat olib boradi va davlat nomidan ish yurgizadi, o'ziga yuklatilgan funksiyalarni ado etadi.

6.3. HOKIMIYATLAR BO‘LINISHI – DAVLAT HOKIMIYATINI TASHKIL ETISHNING HUQUQIY SHAKLI SIFATIDA

O‘zbekistonda davlat hokimiyatini tashkil etish hokimiyatlar bo‘linishi prinsipiga asoslanadi. Bu prinsip O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasida o‘zining konstitutsiyaviy ifodasini topgan bo‘lib, unga ko‘ra “O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi – hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishi prinsipiga asoslanadi”, deb mustahkamlab qo‘yilgan.

Hokimiyatlar bo‘linishi o‘z manbasiga ko‘ra yaxlit va yagona bo‘lgan davlat hokimiyatining uch tarmoqqa – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishini, har bir hokimiyat tarmog‘i boshqalarga nisbatan mustaqil holda faoliyat yurgizishini taqozo etadi. Ayni paytda hokimiyatlar bo‘linishi har bir hokimiyat tarmog‘i boshqasining o‘z vakolat doirasidan chiqmasligini, boshqa tarmoq vakolati doirasiga o‘tib ketmasligini nazorat qilib turadi, shu tariqa hokimiyatning suiiste‘mol qilinishining oldi olinadi.

Hokimiyatlar bo‘linishi chinakam bo‘lishi uchun unda “bir-birini tiyib turish va o‘zaro muvozanatda ushlab turish” tizimi amal qilishi kerak. Bu tizim nafaqat hokimiyatlar bo‘linishi, balki ularning bir-birini o‘zaro tiyib turishi va bir-birining faoliyat doirasiga daxl qilmasligini ta‘minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasida hokimiyatlar bo‘linishi prinsipi shunda ko‘rinadiki, mamlakatda qonun chiqaruvchi hokimiyat O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan amalga oshiriladi; ijro hokimiyati O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan amalga oshiriladi; Sud hokimiyati – O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy Sudi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi boshchilik qiladigan tegishli sudlar tizimi tomonidan amalga oshiriladi.

Hokimiyat tarmoqlarining o‘zaro bir-birini tiyib turishiga Konstitutsiyaviy Sud tomonidan qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat hujjatlarining Konstitutsiyaga mosligini tekshirish vakolatini ko‘rsatish mumkin (konstitutsiyaviy

nazorat). Sud hokimiyatining tizimiga kiradigan ushbu sud qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat hujjatlarining Konstitutsiya asosida, uning doirasidan chiqmagan holda hujjatlar qabul qilinishini tekshiradi va shu tariqa bu hokimiyatlarni “tiyib” turadi.

Aytish joizki, umuman, hokimiyatlar bo‘linishi prinsipi va uning haqiqiyligini ta’minlovchi “bir-birini tiyib turish va muvozanatda ushlash” mexanizmining real amal qilishi, olimlar ta’kidlaganidek, juda ko‘p siyosiy, iqtisodiy, madaniy, tashkiliy omillarga bog‘liq, biroq bir holat aniqki, hokimiyatlar bo‘linishi prinsipi demokratiyaning ajralmas bir jihati, uning huquqiy shaklidir, zero, qayerda haqiqiy demokratiya mavjud bo‘lsa, o‘sha joyda chinakam hokimiyatlar bo‘linishi mavjud bo‘ladi.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat mexanizmini uning elementlaridan kelib chiqqan holda yoriting.
2. Davlat organi nima? Davlat organlarini tasniflashga qanday mezonlar asos bo‘ladi?
3. Davlat organi va davlat tashkilotlarining farqli jihatlarini ko‘rsatgan holda, ularni atroflicha muhokama qiling.
4. O‘zbekiston davlat mexanizmidagi ijro etuvchi hokimiyat organlarining tutgan o‘rnini izohlang.
5. O‘zbekistonda sud hokimiyati islohotlarining hozirgi bosqichi xususiyatlarini tavsiflang.

7-MAVZU. IJTIMOIIY MUNOSABATLAR VA HUQUQ

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari:

1. Ijtimoiy munosabatlar tushunchasi.
2. Ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning obyektiv zaruriyati.
3. Ijtimoiy normalar tizimi: urf-odat, diniy, axloqiy normalar, jamoat tashkilotlari qoidalari va boshqa ijtimoiy normalar.
4. Ijtimoiy va huquq normalarining umumiy va oʻziga xos xususiyatlari.
5. Huquq ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning turi sifatida.
6. Huquq prinsiplari.
7. Huquqning funksiyalari.
8. Huquqning mohiyati.

7.1. IJTIMOIIY MUNOSABATLAR TUSHUNCHASI

Maʼlumki, jamiyat – bu kishilar oʻrtasidagi oʻzaro harakatlarning mahsuli, ular hayotining maʼlum bir tashkiliyligi, mohiyati jihatidan kishilar va ularning guruhlar oʻrtasidagi turli xil (iqtisodiy, fuqarolik, oilaviy, maʼnaviy, mehnat, diniy va boshqa) munosabatlar va aloqalar yigʻindisidir.

Ijtimoiy munosabatlar – ijtimoiy subyektlar oʻrtasidagi hayotiy neʼmatlarni taqsimlash, moddiy va maʼnaviy ehtiyojlarni qondirish yuzasidan kelib chiqadigan aloqalardir. Ijtimoiy munosabatlarning quyidagi turlari mavjud: milliy, etnik, guruhiy, shaxsiy va boshqalar. Ijtimoiy munosabatlar faqat ijtimoiy subyektlar, yaʼni shaxslar va ularning uyushmalari oʻrtasida yuzaga keladi. Shu jihatdan olganda, insonning oʻzi yaratgan sunʼiy obyektlari va tabiat neʼmatlari (oʻsimlik va hayvonot dunyosi)dan foydalanishini ijtimoiy aloqalar sifatida tavsiflab boʻlmaydi.

Ijtimoiy munosabatlar kishilarning oʻzaro mavhum aloqalari emas. U moddiy va maʼnaviy madaniyatda oʻz ifodasini topgan kishilarning bir-biriga taʼsiri, muloqoti, qiziqish va ehtiyojlarining uygʻunlashuvi, fikr va eʼtiqodlarining qiyoslashuvi, faoliyat va tajriba almashuvi natijasidir. Muloqotda kishilarning ratsional, emotsional va erkin tarzda bir-biriga taʼsiri, kayfiyatlari va qarashlari shakllanadi, turmush va xulq-atvor tarzi, odatlar, qiliqlar oʻzlashtiriladi, ahillik, hamkorlik kabi guruhiiy yoki ijtimoiy faoliyatini ifodalovchi xislatlar yuzaga keladi.

“Ijtimoiy munosabatlar”, “normativ tartibga solish”, “ijtimoiy normalar” kabi kategoriyalar davlat va huquq hodisalari, xususan, huquqning funksiyalari va vazifalarini yanada teranroq anglashda muhim ahamiyatga egadir.

Jamiyat aʼzolari oʻrtasidagi munosabatlar nafaqat huquq normalari, balki boshqa ijtimoiy normalar bilan ham tartibga solinadi. Ayni paytda shaxslarning texnik obyektlardan, hayvonot va oʻsimlik dunyosidan foydalanishi bilan bogʻliq masalalar sof ijtimoiy normalar bilan tartibga solinmaydi.

7.2. IJTIMOIIY MUNOSABATLARNI NORMATIV TARTIBGA SOLISHNING OBYEKTIV ZARURIYATI

Har qanday jamiyatda uning aʼzolari munosabatlarini tartibga solish jamiyat mavjudligining zaruriy shartidir. Ijtimoiy hayotda tartibga solish – odamlar va ular jamoalari xatti-harakatlarini belgilash, ushbu xatti-harakatlarning doimiiyligi va rivoji uchun zarur yoʻnalishlar berish, uni aniq maqsadni koʻzlagan holda muayyan bir qolipga tushirish demakdir. Ijtimoiy tartibga solish ikki xil – normativ va individual koʻrinishga ega. **Normativ tartibga solish** umumiiy xususiyatga ega boʻlib, bunda norma (qoida)lar jamiyatning barcha aʼzolariga yoxud uning muayyan qismiga tegishli boʻladi. Shu oʻrinda normativ tartibga solishning yuzaga kelishi – ijtimoiy tartibga solishning eng muhim burilish nuqtalaridan biri boʻlib, uning taraqqiiyotida yirik sifat oʻzgarishlari, tub burilishlarini boshlab berganligini alohida taʼkidlash joiz.

Individual tartibga solish esa aniq subyektga taalluqli hisoblanadi, ya'ni tegishli tarzda harakat qilish uchun berilgan individual ko'rsatmalardan iborat bo'ladi. Bunda normativ tavsifga ega bo'lgan normalar aniq vaziyatlarda ikki yoki undan ortiq shaxslar yoxud ularning uyushmalari o'rtasida yuzaga keladigan muayyan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'ladi.

Tartibga solishning har ikki turi bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular o'zaro bir-biriga ta'sir qiladi, bir-birining mavjudligini taqozo etadi.

7.3. IJTIMOIIY NORMALAR TIZIMI

Jamiyatda amal qiladigan barcha normalarni ikki katta guruh, ya'ni ijtimoiy va texnik normalarga bo'lish mumkin. Mazkur bo'linish normalarning tartibga solish predmetiga ko'ra tasniflanadi. Agar norma kishilar xulq-atvori va ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladigan bo'lsa, uni ijtimoiy norma sifatida tavsiflash mumkin. Agar norma shaxsning tabiat va texnika vositalaridan foydalanishi bilan bog'liq munosabatlarga doir bo'lsa, unga texnik normalar sifatida qarash lozim. Shu jihatdan olganda, texnik normalar "inson va mashina", "inson va mehnat quroli", "inson va ishlab chiqarish" tipidagi, ya'ni inson bilan uni o'rab turuvchi jonsiz predmetlarga oid munosabatlarni tartibga soladi deyish mumkin.

Ijtimoiy normalar tizimi – bu jamiyatda kishilar xulq-atvori, muayyan guruh va jamoalar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar majmuidir.

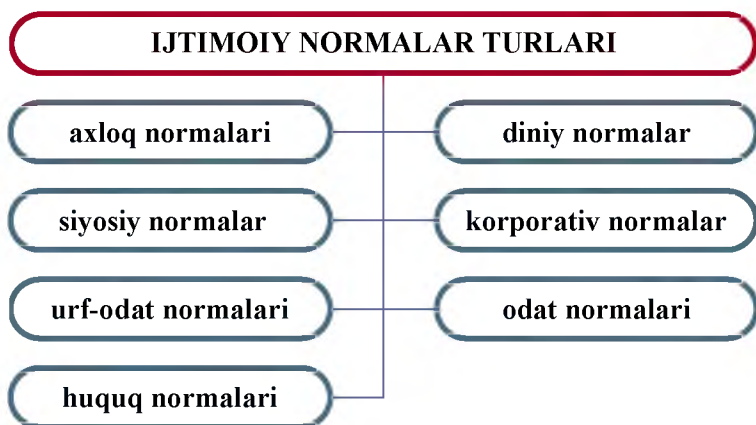
Ijtimoiy norma – bu kishilar hamda ularning jamoalari o'rtasidagi muayyan munosabatni tartibga soluvchi xulq-atvor qoidasidir.

Axloq normalari – adolat va adolatsizlik, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik, maqtov va isnod, jamiyat tomonidan rag'batlantiriladigan yoki qoralanadigan xatti-hara-

katlar, or-nomus, vijdon, burch, qadr-qimmat kabilar koʻrinishida ijtimoiy hayot sharoitlarining bevosita taʼsiri sifatida kishilar ongida shakllanadigan qarashlar, tasavvurlar va qoidalaridir.

Siyosiy normalar – jamiyatni boshqarish jarayonida siyosiy hokimiyat subyektlarining oʻzaro va shaxslar bilan boʻladigan munosabatlarini tartibga soluvchi qoidalar.

Ayni paytda jamiyatda yuz beradigan siyosiy tortishuvlarni hal etishda siyosiy normalar bilan birga huquq normalarining ham oʻrni va roli muhimdir. Shu bilan birga, bugungi kunda dunyoda globallashuv jarayonlari taʼsiri ostida insonlarning fikrlari, qarashlari oʻzgarib bormoqda. Huquq ham siyosiy mazmun kasb etib qolmoqda. Biroq siyosiy va huquqiy normalar oʻrtasida muvozanat boʻlishi zarur¹.

Diniy normalar – shaxslarning ibodatga, muayyan din hukmron mafkura boʻlgan mamlakatlarda esa oʻzaro muomalasiga oid munosabatlarni ham tartibga solishga qaratilgan qoidalar.

Korporativ normalar – shaxslarning muayyan uyushmalari, guruhlari doirasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga

¹ Qarang: Scott Veitch, Emilius Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 32.

solishga qaratilgan xulq-atvor qoidalari. Xususan, jamoat tashkilotlari ichki vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish va o'z faoliyatlarini samarali tashkil etish maqsadida korporativ normalarni ishlab chiqadi. Korporativ normalar muayyan bir jamoat tashkilotining rahbar organlarini shakllantirish va ularning faoliyat ko'rsatish tartibi, vakolatlari, tashkilot a'zolarining huquqlari, majburiyatlari va boshqalar to'g'risidagi normalar bo'lib, ular faqat o'sha tashkilot a'zolariga nisbatan joriy etiladi va faqat ular uchun majburiy ahamiyat kasb etadi.

Urf-odat normalari – kishilar o'rtasida ko'p marta takrorlanganligi sababli odatga aylangan va shu tariqa avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xulq-atvor qoidalari. Urf-odatlar muayyan ijtimoiy muhitda tarkib topib, avloddan-avlodga o'tib yuradigan xulq-atvor qoidalari sifatida kishilarning tabiiy-hayotiy ehtiyoji ko'rinishida maydonga chiqadi va qayta-qayta takrorlanish natijasida ular uchun odatiy hol bo'lib qoladi.

An'anaviy normalar – jamiyatda qaror topgan ilg'or, ijobiy an'analarni asrash munosabati bilan yuzaga keladigan umumlashgan va barqaror xulq-atvor qoidalari. An'analar kishilar avlodlari o'rtasidagi vorisiylikning xilma-xil bog'lanish yo'nalishlari, kattalar tajribasi yoshlar tomonidan o'zlashtiriladigan uzatish mexanizmi sifatida maydonga chiqadi.

7.4. IJTIMOIIY NORMALARNING UMUMIY VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ijtimoiy normalar o'zaro umumiy jihatlar bilan birgalikda o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Buni huquq va axloq normalarining o'zaro nisbatida ham ko'rib chiqish mumkin.

Huquq va axloqning umumiyligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ular birgalikda normativ tartibga solish tizimini tashkil etuvchi ijtimoiy normalardan iboratdir;

- falsafiy nuqtayi nazardan huquq va axloq – ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa omillar bilan bir xil darajada bog'liq bo'lgan ustqurma kategoriyalardir;

– huquq va axloq mavjud ijtimoiy munosabatlardan iborat birdan-bir boshqarish obyektiga ega hamda ularning har ikkalasi ham shaxslar va ularning jamoalariga yoʻnaltirilgan;

– huquq va axloq normativ hodisalar sifatida shaxslarning zarur va mumkin boʻlgan xatti-harakatlari chegaralarini belgilaydi hamda shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarni uygʻunlashtirish vositasi sifatida maydonga chiqadi;

– inson faoliyatini tartibga soluvchi omil sifatida ular shaxs irodasining erkinligi va xatti-harakatlarini tanlash imkoniyatlariga asoslanadi;

– huquq va axloq oxir-oqibatda bir xil vazifa, yaʼni ijtimoiy hayotni tartibga solish va takomillashtirish, unga tashkiliy asoslarni kiritish, adolat va insonparvarlik tamoyillarini qaror toptirish vazifalarini koʻzda tutadi.

Huquq va axloq normalari bir-biridan quyidagi jihatlar boʻyicha farqlanadi:

1. Huquq va axloq bir-biridan, eng avvalo, oʻrnatilishi, shakllanish usullari va manbalari boʻyicha farq qiladi. Huquq normalari davlat tomonidan yaratiladi yoki tasdiqlanadi. Oʻz navbatida, huquq normalari davlat tomonidan bekor qilinadi, toʻldiriladi va oʻzgartiriladi. Axloq normalari esa boshqacha tarzda tarkib topadi, yaʼni ular butun jamiyat tomonidan yaratiladi. Bu normalar doimiy ravishda kishilar amaliy faoliyati, ularning oʻzaro aloqalari jarayonida yuzaga keladi va rivojlanib boradi.

2. Huquq va axloq normalari taʼminlash usullari boʻyicha bir-biridan farq qiladi. Huquq normalari davlat tomonidan yaratilib, joriy etilar ekan, oʻz navbatida, davlat tomonidan taʼminlanadi, muhofaza etiladi va himoya qilinadi. Shu maʼnoda huquq normalarining mazmuni umummajburiy mohiyatga ega. Jamoatchilik fikri, kuchiga tayanuvchi axloq, majburiy tahdididan farqli oʻlaroq, butunlay boshqa tarzda amal qiladi. Bunda davlatning aralashishi, yuridik jazolar qoʻllashi taqozo etilmaydi. Chunki axloq qoidalariga amal qilmagan shaxslarga nisbatan qanday taʼsir koʻrsatishni jamiyatning oʻzi hal qiladi. Bunday taʼsir chorasi baʼzan huquqiy jazodan ham qattiqroq va taʼsirliroq boʻlishi mumkin.

3. Huquq va axloq normalari ifoda etish shakliga ko'ra farq qiladi. Agar huquq normalari davlatning maxsus yuridik hujjatlari (qonunlar, farmonlar, qarorlar)da mustahkamlanib, umuman keng ko'lamli va keng tarmoqli qonunchilikni tashkil etuvchi tegishli kodekslar, to'plamlar, nizomlarda guruhlarga ajratilib, tartibga solinsa, axloqiy normalar esa bunday aniq ifodaga ega bo'lmaydi. Axloq normalari va qoidalari jamiyat turli qatlamlari va guruhlarida muayyan ijtimoiy shart-sharoitlar ta'sirida vujudga kelar ekan, keyinchalik u keng tarqaladi hamda barqaror xulq-atvor qoidalariga aylanadi. Bunda biron-bir axloq normasining yuzaga kelish vaqtini ham, sababini ham, tartibini ham va uning amal qilish muddatini ham aniq ko'rsatish mumkin emas.

4. Axloq va huquq normalari kishilar ongiga ta'sir etish xususiyati va usullariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Agar huquq normalari subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ularning yuridik huquq va majburiyatlari – haqqoniylik va nohaqlik, qonuniylik va g'ayriqonuniylik, jazolanish va jazolanmaslik nuqtayi nazaridan tartibga soladigan bo'lsa, axloq inson qilmishlariga ezgulik va yovuzlik, maqtov va qoralash, halollik va nopoklik, oliyjanoblik va pastkashlik, vijdon, or-nomus, burch nuqtayi nazaridan yondashadi.

5. Huquq va axloq normalari ularni buzganlik uchun javobgarlik mohiyati va tartibi bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Huquqbuzarlik harakatlari oddiy javobgarlikni keltirib chiqaribgina qolmay, balki maxsus-yuridik javobgarlikni ham yuzaga keltiradi. Ayni paytda jazo tayinlash tartibi qonun bilan qat'iy belgilab qo'yiladi. Axloq qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik mutlaqo boshqa oqibatlarga olib keladi. Bu yerda aniq bir jazo chorasi ko'zda tutilmaydi. Beriladigan jazo qoidabuzarni axloqiy qoralash, unga tanbeh berish, jamoatchilik ta'siri choralarini qo'llashda ifodalanadi.

6. Huquq va axloq normalari amal qilish sohalari bo'yicha farq qiladi. Axloqiy makon huquqiy makondan ancha kengdir. Ma'lumki, huquq ijtimoiy hayotning ko'p qirralarini chetda qoldirib, uning eng muhim sohalarinigina tartibga solib boradi. Huquqdan farqli o'laroq, axloq jamiyat hayotining deyarli barcha sohalariga taalluqli bo'ladi.

7.5. HUQUQ – IJTIMOY MUNOSABATLARNI NORMATIV TARTIBGA SOLISHNING TURI SIFATIDA

Huquq (yuridik ma'noda) – bu davlat tomonidan himoya qilinadigan, o'zida erkinlik, tenglik va adolat tamoyillarini ifodalaydigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan, umummajburiy xulq-atvor qoidalari yig'indisi.

Ma'lumki, jamiyat kishilar o'rtasida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar tizimidan iborat. Ushbu tizim o'z doirasiga turfa xil munosabatlarni qamrab olgan murakkab jamlanmadir. Bunday murakkablik va turfa xillik ijtimoiy munosabatlar bilan o'zaro ta'sirli aloqada bo'lgan hodisalardan ham xuddi shunday mutanosiblikni talab etadi. Shunday ijtimoiy hodisalardan biri huquqdir.

Huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi regulyator bo'lib, uning bu xususiyati ijtimoiy munosabatlar bilan bo'ladigan muntazam aloqadorlikni ta'minlaydi. Ijtimoiy munosabatlar xilma-xil, biroq shunga qaramay ular ma'lum darajada ixtisoslashadi, mazmunan muayyan guruhlariga birlashadi. Ushbu obyektiv jarayonni parallel ravishda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq ham o'z boshidan kechirishini kuzatishimiz mumkin. Ya'ni umummajburiy xulq-atvor, yurish-turish qoidalari ham tegishincha guruhlanadi, tizimlanadi va yaxlit huquqni tashkil etadi.

7.6. HUQUQ PRINSIPLARI

Huquq prinsiplari – bu huquqning ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatidagi mohiyatini ifodalovchi boshlang'ich normativ asoslar, eng asosiy qarashlar, g'oyalar va qoidalardir. Huquq prinsiplari, avvalambor, huquq qonuniyatlarini ifodalaydi, qolaversa, butun huquqiy tartibga solish sohasida amal qiladigan va barcha subyektlarga nisbatan qo'llanadigan eng umumiy normalardan iborat bo'ladi. Huquq

prinsiplari huquq ijodkori uchun dasturiy g'oyalar sifatida maydonga chiqarkan, huquq normalarini takomillashtirish yo'llarini belgilab beradi. Huquq prinsiplari, qoida tariqasida, Konstitutsiyada, qonunlar va kodekslarning muqaddima yoki umumiy qoidalar qismida maxsus tartibda belgilab qo'yiladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mazmunidan quyidagi huquqiy prinsiplar, ya'ni huquq ustunligi, demokratizm, inson huquqlari va erkinliklarining oliy qadriyat ekanligi, xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari va normalarining amal qilishi, Konstitutsiya va qonunlar ustuvorligi, teng huquqlilik, barcha mulk shakllarining tengligi, odil sudlov prinsiplarini anglash mumkin.

Huquq prinsiplari ta'sir etish doirasiga ko'ra umum-huquqiy, sohalararo va sohaviy tamoyillarga bo'linadi.

Umumhuquqiy prinsiplar huquq tizimining barcha sohalariga tegishli bo'lib, jumladan, adolatlilik, fuqarolarning qonun oldida huquqiy jihatdan tengligi, insonparvarlik, qonuniylik, demokratizm, huquq va majburiyatlar birligi kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Sohalararo prinsiplar huquq tizimining ikki yoki undan ortiq sohalariga oid bo'lib, ular quyidagilar: javobgarlikning muqarrarliligi, oshkoralik, fuqarolik protsessual va jinoiy-protsessual huquqdagi tortishuvlilik tamoyili va boshqalar.

Sohaviy prinsiplar huquq tizimining muayyan bir sohasi mazmun-mohiyatining rahbariy qoidasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, mulkiy munosabatlarda tomonlarning tengligi (fuqarolik huquqi); jinoyat jarayoni huquqida aybsizlik prezumpsiyasi va boshqalar.

7.7. HUQUQNING FUNKSIYALARI

Huquqning funksiyalari – bu jamiyatda ijtimoiy munosabatlar va kishilarning yurish-turishlariga huquqiy ta'sir qilishning asosiy yo'nalishlaridir.

Huquq funksiyalarining ijtimoiy munosabatlarga ta'sir o'tkazish yo'nalishi sifatidagi rolini tavsiflovchi quyidagi belgilari mavjud:

1. Huquq funksiyasi uning mohiyatidan kelib chiqadi va huquqning jamiyatdagi vazifasi bilan belgilanadi.

2. Huquqning funksiyasi uning ijtimoiy munosabatlarga ta'sirining shunday yo'nalishiki, bunda uning amalga oshirilishiga bo'lgan ehtiyoj ijtimoiy hodisa sifatida huquqning zaruratini taqozo etadi.

3. Funksiya huquqning eng muhim xususiyatlarini ifodalaydi va u huquq taraqqiyotining muayyan bosqichida uning oldida turgan tub masalalarni hal etishga yo'naltiriladi.

4. Huquq funksiyasi faol harakat yo'nalishidan iborat bo'lib, u ijtimoiy munosabatlarning muayyan turini tartibga soladi. Aynan shuning uchun ham jo'shqinlik, harakat, faoliyat kabilar huquq funksiyasining eng muhim xususiyatlari hisoblanadi.

5. Huquq funksiyasi o'zining muntazamliligi bilan ajralib turadi. Uni qo'llashning uzluksizligi va davomiyligi aynan ushbu jihat bilan tavsiflanadi.

Huquq funksiyalarini **maxsus yuridik** (tor ma'noda) va **umumijtimoiy** (keng ma'noda) turlarga tasniflash mumkin.

1. **Maxsus yuridik funksiyalarning quyidagi turlari mavjud:** tartibga soluvchi va qo'riqlovchi.

• **Tartibga soluvchi funksiya** – bu shunday huquqiy ta'sir qilish yo'nalishi bo'lib, unda jamiyat taraqqiyoti ehtiyojlariga mos keladigan ijtimoiy munosabatlar amalda bo'lishi ta'minlanadi va rivojlantiriladi. Tartibga solish funksiyasi doirasida **ikki kichik funksiya** – **statik** tartibga solish va **dinamik** tartibga solish funksiyalari ajralib turadi. Huquqning statik tartibga solish funksiyasi ijtimoiy munosabatlarni muayyan huquqiy institutda mustahkamlash yo'li bilan ta'sir o'tkazishida namoyon bo'ladi. Dinamik tartibga solish funksiyasi huquqning ijtimoiy munosabatlar harakatini, ya'ni dinamikasini rasmiylashtirish yo'li bilan ularga ta'sir o'tkazishida ifodalanadi.

• **Qo'riqlovchi funksiya** – bu umumahamiyatga molik eng muhim iqtisodiy, siyosiy, milliy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni, ularning daxlsizligini muhofaza qilish, shuningdek, mazkur jamiyatga yot bo'lgan munosabatlarni siqib chiqarishni

maqsad qilib olgan huquqning ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq huquqiy ta'sir yo'nalishidir.

2. Umumijtimoiy funksiyalar orqali jamiyat hayotining turli xil yo'nalishlarida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir o'tkaziladi. Huquqning umumijtimoiy funksiyalariga quyidagilar kiradi: **iqtisodiy, siyosiy, tarbiyaviy, ekologik** va boshqalar. Huquqning ijtimoiy funksiyalarini ijtimoiy hayotning tegishli sohalariga huquqiy ta'sir o'tkazish yo'nalishi sifatida ta'riflash mumkin. Jumladan, iqtisodiy funksiya iqtisodiy sohaga, siyosiy funksiya siyosiy sohaga, tarbiyaviy funksiya ma'naviy sohaga huquqiy ta'sir o'tkazadi.

7.8. HUQUQNING MOHIYATI

Huquqning mohiyati deganda uning mazmuni va maqsadi tushuniladi. Huquqning mazmuni va mohiyati uning asosiy va barqaror xususiyatlarini namoyon etadi. Shu bilan birga, huquqning mohiyatini belgilashda quyidagi ikkita jihat, ya'ni har qanday huquq, eng avvalo, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatidagi vazifasini bajarishi va mazkur vosita kimning manfaatlariga xizmat qilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Huquqning mohiyati davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi, siyosati, axloq, madaniyat va boshqa hodisalar bilan o'zaro bog'liq bo'ladi. O'z mohiyatiga ko'ra huquq umumijtimoiy xarakterga ega. Bu demokratik davlatlarning mohiyatida quyidagicha namoyon bo'ladi:

- o'zaro kelishilgan umumijtimoiy irodani ifoda etadi;
- aholining barcha qatlamlari manfaatlariga xizmat qiladi;
- ijtimoiy aloqalarning tashkiliyligi va rivojlanib borishini ta'minlaydi;
- huquqiy munosabatlar subyektlarining erkinligi va javobgarligining o'lchovi hisoblanadi;
- turli-tuman ehtiyoj va manfaatlarni qondirish vositasi sifatida maydonga chiqadi.

Nazorat uchun savollar

1. “Odat”, “huquqiy odat” va “huquq” tushunchalarining mohiyatini muhokama qiling, ularning bir-biridan farqini tushuntirib bering. Misol keltiring.
2. Ijtimoiy normalar va huquq oʻrtasidagi oʻzaro farqli va oʻxshash jihatlarni muhokama qiling.
3. Huquq prinsipi tushunchasi va turlarini izohlang. Mazkur prinsiplarning huquq shakllanishidagi taʼsirini misollar yordamida izohlang.
4. Huquq funksiyalarini muhokama qilish orqali uning davlat va jamiyat hayotidagi ahamiyatini yoritib bering.
5. Huquqning belgilarini aniqlash orqali uning huquqiy tabiatiga baho bering.

8-MAVZU. HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYAT

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqiy ong tushunchasi, tarkibiy qismlari.
2. Huquqiy psixologiya va huquqiy mafkura.
3. Huquqiy ongning turlari va darajalari.
4. Huquqiy ongning funksiyalari.
5. Huquqiy madaniyat tushunchasi, tuzilishi, darajalari.
6. Huquqiy tarbiya – huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning zarur sharti.
7. Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm.
8. Huquqiy nigilizmni bartaraf qilish masalalari.

8.1. HUQUQIY ONG TUSHUNCHASI, TARKIBIY ELEMENTLARI

Huquqiy ong bilan bog‘liq masalalarni o‘rganishda, eng avvalo, “ong” va “ijtimoiy ong” kabi kategoriyalarning mohiyatini anglash zarur. Ong deganda oddiy ruhiy in‘ikos emas, balki ijtimoiy rivojlangan inson tomonidan voqelikni ruhiy aks ettirishning oliy shakli tushuniladi. Ongga tegishli belgilardan uning quyidagi ta‘rifi kelib chiqadi: ong faqat shaxsgagina xos bo‘lgan, miyaning til va nutq yordamida voqelik aksini umumlashtiradigan, maqsadga muvofiq, konstruktiv hamda ijodiy namoyon bo‘ladigan oliy funksiyadir. Ong, shuningdek, kishining ruhiy, siyosiy, falsafiy nuqtayi nazarlari, diniy, badiiy qarashlarining ham majmui hisoblanadi. Ijtimoiy ong deganda mana shular tushuniladi.

O‘z navbatida, ijtimoiy ongning turli shakllari mavjud bo‘lib, kishilar ular yordamida ijtimoiy va tabiiy borliqni o‘rganadi. Shu jihatdan olganda, tegishli adabiyotlarda siyosiy, axloqiy, estetik, diniy, huquqiy ong shakllari ajratib ko‘rsatiladi. Huquqiy ong ijtimoiy ongning shakllaridan biridir. Ayni paytda ijtimoiy ongning shakli sifatida huquqiy ong ham unga xos bo‘lgan barcha xususiyatlarga ega.

Huquqiy ongni ijtimoiy ongning boshqa sohalari (siyosiy, axloqiy, estetik va boshqalar)ga nisbatan o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, huquqiy ong insonlarning ijtimoiy hayotning yuridik ahamiyatli hodisalar (amaldagi qonunchilik, yuridik amaliyot, insonlar va fuqarolarning huquq va erkinliklari)ga oid baholovchi ruhiy munosabatini ifodalovchi huquqiy tasavvurlari, qarashlari, g'oyalari, hislari, hayajonlari majmui sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, huquqiy ong fuqarolarning huquqiy ijtimoiylashuvi jarayonlari natijalarini, jamiyatda qonuniylilik va huquqiy tartibot holatini, joriy huquq tizimining alohida qismlarini yoki to'laligicha o'zini o'zgartirishga bo'lgan ehtiyojni o'zida ifoda etadigan hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, u huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash amaliyotining muhim ko'rsatkichi vazifasini bajaradi.

Huquqiy ong tarkibiga to'rtta baholash bilan bog'liq munosabat kiradi. Bular – huquq va qonun hujjatlari (uning prinsiplari, shakllari, institutlari)ga nisbatan; atrofda qilarning huquqiy xatti-harakati (masalan, jinoyatchilik, davlat hokimiyati tuzilmalarining o'zaro munosabatlari xususiyati)ga nisbatan; huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ularning faoliyatiga nisbatan; o'zining huquqiy xatti-harakatiga nisbatan munosabatdir¹.

Huquqiy ong – bu ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, kishilarda huquqqa, qonunchilikka, huquq-tartibotga va boshqa huquqiy hodisalarga nisbatan bo'lgan g'oyalar, his-tuyg'ular, tasavvurlar yig'indisidir.

Huquqiy ong, birinchidan, huquqning jamiyat ehtiyojlarini ifodalovchi manbayidir; ikkinchidan, huquqni ijtimoiy voqelikka tatbiq etishning zarur omillaridan biridir; uchinchidan, shaxslarning xulq-atvori huquq normalariga qay darajada mos kelishini tushunib olishga ko'maklashadi, baholash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Huquqiy ongning asosiy tarkibiy elementlari: **huquqiy ruhiyat** (psixologiya) va **huquqiy mafkura** (ideologiya).

Huquqiy ruhiyat (psixologiya) – bu alohida ijtimoiy guruh, shaxs yoki butun jamiyatda stixiyali ravishda vujudga keladigan

¹ Гранат Н.Л. Теория права и государства. Учебник / Под ред. проф. В.В. Лазарева. – М., 1996. – С. 180-181.

huquqiy tuygʻular, hissiyotlar, kayfiyatlar, fikrlar yigʻindisidan iborat boʻlgan huquqiy ongning tarkibiy elementi. **Huquqiy ruhiyat** jamiyatdagi mavjud huquqiy muhitning bevosita taʼsiri ostida vujudga keladi va huquqiy ongning boshlangʻich pogʻonasi hisoblanadi. Shaxs huquqiy ongining aynan shu darajasidan huquqiy reallikni anglash, u bilan dastlabki tanishuvi boshlanadi.

Huquqiy ruhiyat davlat va jamiyatning huquqiy asoslarini mustahkamlash, huquqbuzarlik va jinoyatlarning oldini olish hamda ularga qarshi kurash samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiya bilimlarini har tomonlama chuqur egallash, koʻnikmalar hosil qilish huquqshunosning yuksak muomala madaniyatini taʼminlaydi. Psixologik madaniyat huquqshunoslik faoliyati samarasini oshiribgina qolmay, uning insonparvarlik mohiyatini namoyon etadi.

Huquqiy mafkura – bu muayyan ijtimoiy guruhlarining, jamiyatning huquqiy qarashlari, gʻoyalari, tasavvurlari va taʼlablarining ilmiy tizimlashtirilgan ifodasidir. **Huquqiy mafkura** gʻoyalar, konsepsiyalar, huquqiy tamoyillar, huquqni rivojlantirish istiqbollari baholash, huquqiy aktlarni qabul qilishning maqsadlari, vazifalari koʻrinishida namoyon boʻladi.

Huquqiy mafkura huquqni bilish darajasi va tabiatiga koʻra huquqiy ruhiyatdan ancha yuqori turadi. Agar huquqiy ruhiyat huquqiy hodisalarning tashqi, koʻpincha hissiy jihatini, muayyan bir qismini qayd etadigan boʻlsa, huquqiy mafkura huquqning mohiyatini, ijtimoiy mazmunini, tabiatini ochib berishga, uni mukammal madaniy-tarixiy falsafa va aqida koʻrinishida taqdim etishga intiladi. Shu jihatdan Gegelning huquq falsafasi, davlat va huquqning tabiiy-huquqiy, pozitivistik taʼlimotlari, boshqa koʻpgina huquqiy konsepsiyalar huquqiy mafkura sifatida eʼtirof etiladi.

Oʻzbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish konsepsiyasi huquqiy mafkuraga yaqqol misol boʻla oladi. Bunday davlat va jamiyat demokratiya, inson huquqlarini taʼminlash, insonparvar va adolatli huquq-tartibot toʻgʻrisidagi ham umuminsoniy, ham milliy tasavvurlarga mos kelishi kerak. Mazkur holatda huquqiy davlat taʼlimoti milliy davlatchiligimizni rivojlantirishning mafkuraviy asosi boʻlib xizmat qiladi ¹.

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – 916 б.

8.2. HUQUQIY ONGNING TURLARI VA DARAJALARI

Huquqiy ongni subyektlariga ko'ra individual huquqiy ong, guruhiy huquqiy ong va ijtimoiy huquqiy onglarga tasniflash mumkin.

Individual huquqiy ong – bu har bir shaxs, alohida insonga xos huquqiy bilimlar, baholar, hissiyotlar va tuyg'ular majmui hisoblanadi. Har bir inson turli bilish qobiliyati, shaxsiyatining turli psixologik ko'rinishlari oqibatida amaldagi huquqni o'zicha qabul qiladi, uni baholaydi, qonuniy yoki qonunga zid ravishda xatti-harakat qilish istagini bildiradi. Individual huquqiy ong fuqarolar tomonidan yuridik ahamiyatga molik xatti-harakatlar sodir etilganda, huquq va erkinliklar amalga oshirilganda, qonuniy manfaatlar himoya qilinganda, turli ko'rinishdagi huquqiy hujjatlar tayyorlashda namoyon bo'ladi.

Alohida ijtimoiy guruhlarining huquqiy ongi ko'p jihatdan moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqishda ishtirok etishiga, ushbu ne'matlarni taqsimlash va iste'mol qilish usullariga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy qatlam va sinflarning ijtimoiy huquqiy ongi faol hayotda jamoat birlashmalari, siyosiy partiyalar tomonidan qabul qilinadigan murojaatnoma, deklaratsiya, dasturlarda, normativ-huquqiy hujjatlarda, ijtimoiy qatlam, sinf mafkurachilarining ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarida, ommaviy axborot vositalarida e'lon qilish orqali va boshqa shakllarda namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy huquqiy ong – bu jamiyat yoki uning alohida ijtimoiy tabaqalari, sinflari tomonidan ilgari suriladigan huquqiy tasavvurlar, tamoyillar, tushunchalar, nazariyalar, hissiyotlar yig'indisidir. Hozirgi jamiyatning asosiy huquqiy tamoyillari sirasiga mavjud imkoniyatlardan foydalangan holda inson va fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ijodiy va boshqa faoliyat turlarining teng huquqliligi, insonparvarlik, erkinlik, huquq ustuvorligini tan olish kabilarni kiritish mumkin.

Huquqiy ong saviyasiga, ya'ni darajasiga ko'ra, odatiy huquqiy ong, ilmiy huquqiy ong, professional (kasbiy) huquqiy onglarga tasniflanadi.

Odatiy huquqiy ong bevosita kishilarning hayotiy shart-sharoitlari, ularning hayotiy tajribalari asosida shakllanadi. Unda ruhiy elementlar, ya'ni hissiyot, ehtiroslar muhim rol o'ynaydi.

Professional (kasbiy) huquqiy ong – huquqshunoslar, ya'ni maxsus yuridik ma'lumot va tayyorgarlikning amaliy tajribasi talab qilinadigan kasb egalarining huquqiy ongidir. Huquqshunoslar uchun huquqiy bilimlarga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega. Ushbu bilimlar fuqarolar darajasidan ancha yuqori bo'lishi, huquq tamoyillari va normalari yuzasidan ma'lumotlarning ko'lami, teranligi, rasmiylashtirilgan mohiyati bilan ajralib turishi, eng muhimi, ular shu bilim va ko'nikmalarini amaliyotda qo'llay olish qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim. Professional huquqshunoslar ongi siyosiy, huquqiy qarashlar, bilimlar, his-tuyg'ular, qadriyatlar va huquqiy ongning boshqa tarkibiy qismlarini tashkil qiluvchi tizimlar sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy huquqiy ong – huquqni tizimga solib, nazariy o'zlashtirishda ifodalanuvchi g'oyalar, konsepsiyalar, qarashlardan iborat. Bunday huquqiy ongga ega shaxslar sifatida yuridik yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot institutlari, oliy yuridik o'quv yurtlari tizimida faoliyat ko'rsatuvchi huquqshunos olimlarni ko'rsatib o'tish mumkin.

8.3. HUQUQIY ONGNING FUNKSIYALARI

Huquqiy ongning funksiyalari deganda shaxsning huquqiy doirada ijtimoiy faol yurish-turishiga ta'sir etuvchi asosiy yo'nalishlar tushuniladi. Huquqiy ong funksiyalari tushunchasini uning subyekti faoliyati natijasida yuzaga keladigan tizimlashgan g'oyalar sifatida ta'riflash mumkin.

Huquqiy ongning huquqiy tartibga solish mexanizmidagi maqsadlariga ko'ra uning funksiyalarini quyidagicha tasniflash mumkin: bilish funksiyasi, baholash funksiyasi, huquqiy modellashtirish (bashorat qilish) funksiyasi, tartibga solish funksiyasi, g'oyaviy-tarbiyaviy funksiya va boshqalar.

Endi huquqiy ongning yuqorida qayd etilgan funksiyalari mazmuniga e'tibor qaratamiz. Huquqiy ong funksiyalari ichida

dastavval uning bilish funksiyasini tahlil etishni mantiqiylik qoidalari taqozo etadi. **Huquqiy ongning bilish funksiyasi** amaldagi huquqni, ya'ni hozirgi zamon huquqini har taraflama o'rganishni, uning xususiyatlari, prinsiplari, asosiy institutlari hamda jamiyatdagi mavjud boshqa ijtimoiy normalar bilan o'zaro aloqasini o'rganishdan iboratdir. Ayni paytda huquqiy ongning bilish funksiyasi amaldagi huquqni o'rganish bilan cheklanmaydi.

Huquqiy ongning baholash funksiyasi umumiy tarzda amaldagi huquqqa baho berishda ifodalanib, u o'z ichiga huquqning, uning alohida institutlarining, alohida normalarining samaraliligi haqidagi bahoni, ularning ahamiyati, hayotda kerakligi, fuqaro manfaatiga mosligi yo mos emasligi, insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishi, o'zida adolat, tenglik, erkinlik kabi umuminsoniy qadriyatlarini ifodalaganligi nuqtayi nazaridan beriladigan baholarni, bilish-baholash funksiyasi esa huquq subyektlarining xatti-harakatini, faoliyatini huquqqa mosligi nuqtayi nazaridan baholashni o'z ichiga oladi. Shaxslar doimo amaldagi huquqqa, atrofdagilarning xatti-harakatiga, sud, prokuratura, notariat, advokatura, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, tadbirkorlar faoliyatiga muayyan darajada baho berib keladi.

Huquqiy ongning **huquqiy modellashtirish funksiyasi**. Adabiyotlarda ushbu funksiya bashoratlash funksiyasi deb ham yuritiladi. Ma'lumki, huquqning yaratilishida huquqiy ongning o'rni juda ahamiyatli. Shu bois huquqiy ong huquq normalarini yaratishning muayyan bir vositasi sifatida maydonga chiqadi. Huquqiy ong amaldagi huquqni takomillashtirish, uni zamon talab va ehtiyojlari asosida mukammallashtirishda ko'rsatma, mo'ljal, belgilovchi rol vazifasini bajaradi.

Zero, yangi huquq normasini yaratish yoki amaldagi huquq normalariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, ularni takomillashtirish haqidagi fikrlar, qarashlar dastlab huquq ijodkorligi jarayonida bevosita va bilvosita qatnashadigan tegishli subyektlarning huquqiy ongida vujudga kelib shakllanadi. So'ngra huquqiy ong orqali o'tgan fikrlar tegishli tartib va asoslarda huquqiy normalarda o'z ifodasini topadi.

Huquqiy ongning **tartibga solish funksiyasi** o'ziga xos o'rin tutadi. Zotan, amaldagi huquq normalariga fuqarolarning rioya etishlarida yuqori darajadagi huquqiy ongning o'zni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qonun normalarida mustahkamlangan qoidalar har bir huquq subyektining ongli irodaviy faoliyati orqali ro'yobga chiqadi. Fuqarolarda qonun normalariga, uning talablariga hurmat hissi, ularning to'g'ri va zaruriy qoidalar ekanligiga ichki ishonchi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning ijro etilishi darajasi ham o'shanga monand ravishda bo'ladi. Jamiyatda huquqiy ong darajasi qanchalik baland bo'lsa, shunchalik qonuniylik kuchayadi, insonlarda qonunlarning zarurligi va foydaliligi haqida fikrlari mustahkamlanadi, ularda huquqbuzarlikning har qanday ko'rinishlariga nisbatan murosasizlik yondashuvi shakllanadi.

Huquqiy ongning yana bir muhim funksiyasi **g'oyaviy-tarbiyaviy funksiyadir**. Huquqiy ong harakati doirasida mazkur funksiyaning ahamiyati muhimdir. Chunki huquqiy ong insonda qonunga itoatkorlik, amaldagi huquqiy norma va qoidalarga rioya etish zarurligi, bunday xulq-atvor faqat huquq subyekt uchun emas, balki jamiyat uchun ham foydali ekanligini chuqur anglab yetish va qalbdan ishonish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Huquqiy ongning g'oyaviy-tarbiyaviy funksiyasiga butun insoniyat uchun qadrlil bo'lgan umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etish xos bo'ladi. Adolat, qonunga itoatkorlik, insonparvarlik, mehr-muruvvat, muhtojlarga yordam kabi asriy qadriyatlar xalqimizning azaliy qadriyatlari hisoblanadi va ular bugungi kun huquqiy tizimida o'z ifodasini topgan.

8.4. HUQUQIY MADANIYAT: TUSHUNCHASI, TUZILISHI, DARAJALARI

Huquqiy madaniyat – bu kishilarning huquqiy bilim darajasi, huquqqa nisbatan ongli munosabati, huquqni hurmat qilishi va unga rioya qilishidir. Huquqiy madaniyat jamiyat umumiy madaniyatining uzviy tarkibiy qismidir.

Ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish, yuridik va jismoniy shaxslarning huquq va manfaatlariga rioya etish, huquqiy normalarni bajarish, huquqiy talablarni bilish hamda ularga hurmat bilan munosabatda bo'lishga oid barcha masalalar kishilarning huquqiy madaniyati darajasiga bog'liqdir. Jamiyatning huquqiy ustqurmasida huquqiy madaniyat hodisasi, huquqiy hayotning darajasi alohida o'rin tutadi.

Shu bois **huquqiy madaniyat** deganda jamiyatning huquqiy hayoti, uning huquqiy voqeligi, normativ-huquqiy hujjatlar, huquqiy ong rivojida erishilganlik darajasini ifodalovchi ma'naviy-axloqiy va huquqiy qadriyatlar tizimi hamda unga muvofiq tarzda qaror topadigan qonunga itoatgo'ylik va mamlakatda huquqiy-tartibot muhitini o'rnatish uchun ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning amalga oshirilishi tushuniladi.

Subyektiv tarkibiga ko'ra shaxs (individual), guruh, jamiyat huquqiy madaniyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Shaxs huquqiy madaniyati huquqni hurmat qilish, huquqdan lozim darajada xabardorlikni nazarda tutadi. Huquqiy madaniyatga ega shaxs: 1) yuridik normalarni muayyan darajada bilishi; 2) ijobiy huquqiy ong egasi bo'lishi, ya'ni huquqni hurmat qilishi; 3) huquqni hurmat qilishga asoslangan xulq-atvor bilan tavsiflanadi.

Guruh huquqiy madaniyati ayrim ijtimoiy guruhlariga, xususan, professional yuristlarga xos. U mazkur guruhning huquqiy ongiga bog'liq. Unga jamiyatda e'tirof etilgan huquqiy qadriyatlar, ayrim shaxslarning huquqiy intilishlari bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyatning huquqiy madaniyati – bu jamiyat yaratgan ma'naviy qadriyatlarning tarkibiy qismidir. U o'z ichiga huquqiy muloqot va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning huquqiy vositalaridan foydalanish bilan bog'liq xulq-atvor hamda harakatlarning barcha turlarini qamrab oladi. U ijtimoiy ong darajasi, qonunchilikning holati va xususiyati, mamlakatda mavjud huquqiy tartibotning mustahkamlik darajasi bilan belgilanadi. Jamiyatning huquqiy madaniyati aholining umumiy madaniy darajasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, aholi madaniyatining siyosiy, ma'naviy, estetik va boshqa turlari bilan o'zaro aloqador hamda inson (fuqaro) huquqlari va erkinlik-

larining to'liqligi, rivojlanganligi va ta'minlanganligi; qonuniylik va huquqiy tartibot holati; jamiyatda yuridik fan va yuridik ta'limning rivojlanish darajasi bilan tavsiflanadi.

Yuqoridagilar bilan birga, subyektlarning huquqiy madaniyati saviyasi (darajasi)ga ko'ra uning odatdagi, professional (kasbiy), nazariy turlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Odatdagi daraja huquqiy madaniyat kishilarning kundalik hayoti doirasi bilan chegaralanadi. Kishilar undan o'z kundalik faoliyatida subyektiv huquqlarni ro'yobga chiqarish, zimmalarga yuklatilgan vazifalarni bajarishda foydalanadi.

Kasbiy darajadagi huquqiy madaniyat yuridik faoliyat bilan o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirish jarayonida doimiy shug'ullanuvchi shaxslarga xosdir. Mazkur daraja huquqni bilish va huquqiy muammolar, huquqiy faoliyatning maqsad va vazifalarini tushunish darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi.

Nazariy daraja – bu nafaqat huquqni bilish, balki uning teran xossalari va qadriyatlari, amal qilish mexanizmi, huquqning samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tushunishning yuksak darajasidir.

8.5. HUQUQIY TARBIYA – HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYATNI YUKSALTIRISHNING ZARUR SHARTI

Huquqiy tarbiya – bu jamiyat a'zolarining yurish-turish madaniyati va ongiga huquq haqidagi bilimlarni doimiy ravishda maqsadga muvofiq ta'sir etish orqali singdirib borish jarayonidir.

Huquqiy tarbiya huquqiy ong va huquqiy madaniyatning shakllanishi va o'zgarishida muhim vosita hisoblanadi. Huquqiy tarbiya huquqiy bilimlarni yoyish, to'g'ri xulqning muhimligi va qimmatini, ularni qabul qilish va keyinchalik o'zlashtirib olish maqsadida shaxs va jamiyat hayotidagi qonuniylik va boshqa huquqiy holatlardan iborat.

Huquqiy tarbiya – bu huquqiy tajriba almashish bo'yicha davlat, jamoat tashkilotlari, alohida fuqarolarning bir maqsadga

yo'naltirilgan faoliyati: huquq normalariga rioya qilish, ularni bajarish va bu normalardan foydalanishni ta'minlovchi muayyan ijobiy tasavvurlar, qarashlar, qadriyatlarni tushunish, yo'l-yo'riqlarni shakllantirish maqsadida shaxs ongi va xulq-atvoriga doimiy ta'sir o'tkazib borishdir.

Huquqiy targ'ibot, huquqiy ta'lim, yuridik amaliyot va o'zini o'zi tarbiyalash **huquqiy tarbiya vositalariga** kiradi. Huquqiy ta'sir mexanizmining tarkibiy elementi bo'lgan huquqiy tarbiyaga, shuningdek, huquqiy munosabatlarda subyektlarning axloqi va huquqiy ongiga ta'sir qiluvchi vosita sifatida ham qarash mumkin. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha vositalarni qo'llash asosida huquq haqidagi axborotlarni yetkazish, qabul qilish, o'zgartirish va undan foydalanish hamda uni amalda ro'yobga chiqarishni ko'zda tutuvchi huquqiy xabardorlikni amalga oshirish masalalari yotadi.

Huquqiy tarbiya metodlari. Tarbiyaviy jarayon oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun metodlar, usullar va vositalarning turli birikmalaridan foydalanish mumkin. Huquqiy tarbiya vositalari va shakllari bilan bir qatorda tarbiya metodlari, shuningdek, ularni qo'llashning ilmiy asoslantirilgan tavsiyalarini tadqiq etish huquqiy tarbiya nazariyasini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega. Yuridik fanda huquqiy tarbiyaning asosiy va qo'shimcha metodlari farqlanadi. Bunda asosiy metodlarga ishontirishdan tashqari namuna va odatlantirishga o'rgatish, qo'shimcha metodlarga esa bosh vazifasi asosiy metodlarning harakatini kuchaytirish va ta'sirini qo'shimcha oshirish bo'lgan rag'batlantirish metodlari kiradi. Rag'batlantirish metodlari taqdirlash va jazolash kabilarni o'z ichiga oladi.

8.6. HUQUQIY NIGILIZM VA HUQUQIY IDEALIZM

Huquqiy nigilizm jamiyat huquqiy taraqqiyotining tizimli va maqsadga muvofiq rivojlanishiga jiddiy xavf tug'diruvchi hamda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishiga to'siq bo'luvchi salbiy hodisalardan biridir.

Nigilizm (lotincha “nihil” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “hech narsa”, “inkor” degan maʼnoni anglatadi). **Huquqiy nigilizm** shaxslarning, ijtimoiy guruhlarning muayyan huquqiy qadriyatlarga, normalarga, belgilangan tartib-qoidalariga salbiy munosabatini, mensimaslik va ishonchsizlik kayfiyatini ifodalaydi.

Huquqiy nigilizm quyidagi koʻrinishlarda namoyon boʻladi:

nazariy shakl (olimlar, mutafakkirlar, siyosatshunolar tomonidan muayyan manbalarda huquqning inkor qilinishi);

amaliy shakl (faol va sust (passiv).

Faol huquqiy nigilizm – ijtimoiy munosabatlarda huquqni ochiqdan-ochiq inkor qilish;

Sust huquqiy nigilizm – jamiyatdagi kishilar tomonidan amaldagi huquq normalarini mensimaslik.

Huquqiy idealizm – *huquqning ijtimoiy munosabatlarga taʼsir koʻrsatish imkoniyatlariga ortiqcha baho berib yuborilishi bilan ajralib turadigan huquqiy ong holatidir.*

Huquqiy nigilizm holatida qonunlar nazar-pisand qilinmaydi, ular ochiq-oydin buziladi, ijro etilmaydi, qadrlanmaydi, izzat-hurmat qilinmaydi. Huquqiy idealizm, aksincha, qonunlarga barcha muammolarni bir zumda hal qilishga qodir moʻjizakor kuchga ega boʻlgan hujjat sifatida qaraladi.

Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm bitta ildizdan, yaʼni yuridik bilimsizlikdan, rivojlanmagan va buzilgan huquqiy ongdan, siyosiy-huquqiy madaniyat yetishmasligidan oziq oladi. Mazkur holatda huquqiy ong deformatsiyasining yuqoridagi shakllari bir-biriga nisbatan qarama-qarshi yoʻnalishga egadek koʻrinsa-da, pirovard natijada ular birlashadi va huquqiy ongning rivojlanishiga salbiy taʼsir koʻrsatadi. N. Matuzovning taʼbiri bilan aytganda, bizning oldimizda bitta medalning ikki tomoni namoyon boʻladi¹. Garchi huquqiy idealizm ijtimoiy voqelikda nisbatan kamroq namoyon boʻlsa-da, ushbu hodisa davlat va jamiyatga xuddi huquqiy nigilizm singari ziyon yetkazadi.

¹ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2001. – С. 712.

8.7. HUQUQIY NIGILIZMNI BARTARAF QILISH MASALALARI

Huquqiy nigilizm jamiyat huquqiy taraqqiyotining tizimli hamda maqsadga muvofiq rivojlanishiga jiddiy xavf tug'diruvchi hamda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishiga to'siq bo'luvchi salbiy hodisalardan biridir. Bugungi kunda mamlakatimizda huquqiy nigilizm holatlarining oldini olish masalasiga ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Uni mumkin qadar kamaytirishning maxsus vositalariga qabul qilinayotgan qonunlarning lozim darajadagi sifatini ta'minlash, qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash, sudning rolini oshirish va sud-huquq islohotlarini amalga oshirish, aholini huquqiy tarbiyalash, yuridik ta'lim va tarbiyani davr talablari bilan muvofiq holatga keltirish kabilar kiradi. Shu bilan birga, huquqni muhofaza qilish tizimi barcha subyektlarining huquqiy madaniyatini yanada yuksaltirish bo'yicha izchil ish olib borish lozim. Bevosita maqsad – qonuniy xulq-atvorga, shu jumladan, fuqarolarning qonuniy xulq-atvori, yuristlar va boshqa davlat xizmatchilarining o'z vakolatlarini amalga oshirish jarayonida yuridik ahamiyatga molik vaziyatlarda kasbiy faolligiga erishishdir.

Shu jihatdan olganda, mamlakatimizda davlat idoralari, shuningdek, huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish maqsadida qator institutlar va markazlar faol ish olib bormoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi, Adliya vazirligi huzuridagi Respublika yuristlar malakasini oshirish markazi, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, Toshkent davlat yuridik universiteti kabilar shular jumlasidandir.

Mamlakatimizda shaxs huquqiy ongi va madaniyati, uning huquqiy faolligi, huquqiy ta'lim va tarbiya tizimining mustahkam qonunchilik asoslarini belgilovchi qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinganligini alohida qayd etib o'tish zarur.

Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etish jarayonida olib borilayotgan islohotlar ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, shaxs – jamiyat

– davlat munosabatlari tizimining mazmun va mohiyatining muayyan darajada oʻzgarishiga olib kelganligini qayd etish joiz. Ayniqsa, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda fuqarolarning ishtiroki doirasining kengayotganligi, bunda fuqarolik jamiyati institutlari, yaʼni siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalarining ham shaxs siyosiy-huquqiy faolligini kafolatlovchi, ham davlat hokimiyati va mansabdor shaxslar ustidan jamoat nazoratini oʻrnatuvchi tuzilma sifatidagi oʻrni va ahamiyati oshib borayotganligini kuzatish mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy madaniyat tushunchasini muhokama qiling. Uning ahamiyatini amaliy misollar yordamida izohlang.
2. Huquqiy ong tushunchasini muhokama qiling. Uning ahamiyatini amaliy misollar yordamida izohlang.
3. Huquqiy madaniyat va huquqiy ong tushunchalarining oʻzaro bogʻliqligini misollar yordamida izohlang.
4. Huquqiy tarbiya tushunchasi va uning vositalarini tushuntiring. Uning jamiyat hayotida tutgan oʻrni yoritib bering.
5. Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm tushunchalarini yoritib va ularni atroflicha muhokama qilib, farqli jihatlarini koʻrsating.

9-MAVZU. HUQUQ NORMALARI

Mavzuning asosiy yo'nalishlari:

1. Huquq normasi tushunchasi, belgilari.
2. Huquq normasining tuzilishi: gipoteza, dispozitsiya va sanksiya.
3. Normativ-huquqiy hujjatlarda huquq normalarini bayon etish usullari.
4. Huquq normalarini turli asoslarga ko'ra tasniflash.

9.1. HUQUQ NORMASI TUSHUNCHASI VA BELGILARI

Huquq normasi yuridik fan, xususan, davlat va huquq nazariyasining fundamental kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Huquq normasi huquqiy tizimning barcha elementlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir tomondan, u huquq ijodkorligi, shu jumladan, qonunchilik jarayonining mahsuli bo'lsa, ikkinchi tomondan, u huquqni qo'llash jarayoni orqali amalga oshirilib, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish vositasiga aylanadi, shuningdek, huquq normasi huquqiy munosabatlarning andozasi, modeli sifatida maydonga chiqadi. Huquq normalari yig'indisi jamiyat huquqiy tizimining normativ asosi, ya'ni o'zagini tashkil qiladi.

Jamiyatda qaror topadigan yangi munosabatlar ularni tartibga solishga qaratilgan tegishli huquq normalari yaratilishiga turtki beradi. O'z navbatida, bu huquq normalari yangi munosabatlarni qonuniy jihatdan mustahkamlaydi, muhofaza qiladi va rivojlantiradi. Xuddi shu ma'noda huquq normalari jamiyat taraqqiyotiga muhim hissa qo'shadi, xizmat qiladi. "Norma" so'zi lotinchadan olingan bo'lib, "qoida", "namuna" degan ma'nolarni anglatadi.

Huquq normasi – davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy xulq-atvor qoidasi.

Huquq tizimining barcha elementlari (norma, institut, soha) huquq normasi bilan chambarchas bogʻliqlikda mavjud boʻladi. Boshqacha aytganda, huquq normasi huquqiy tizimning asosini, boshlangʻich hujayrasini tashkil etadi. Shu sababli unda, avvalambor, huquq mazmunining asosiy xususiyatlari ifodalanadi. Huquq normalari ijtimoiy normalar sifatida kishilarning oʻzaro munosabatlaridagi xulq-atvor normalari jumlasiga kiradi. Bu ruxsat berish, cheklash, taqiqlash yoki pozitiv huquqqa xos majburiyatlar qoidasini oʻz ichiga oluvchi qoidadir. Huquq normasi – ijtimoiy hodisa sifatida huquqning asosiy, muhim qismi, butun huquqiy tizimning bosh tushunchasidir. Huquqning shakllanishi va amalga oshirilish jarayoni, qonunlar, barcha yuridik tushunchalar va tuzilishlar, hatto nazariya ham oʻz zahirida bevosita yoki bilvosita huquq normasiga ega boʻladi.

Huquq normasining asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

1. Irodaviy xarakterga egaligi. Unda jamiyatning davlat irodasi, manfaati, maqsadi aks etadi. Mazkur iroda ijtimoiy voqelikning ijtimoiy-iqtisodiy, milliy, maʼnaviy, tabiiy va boshqa shart-sharoitlar bilan bevosita bogʻliq boʻladi.

2. Normativligi. Huquq normasining normativligi jamiyat rivojlanishining muayyan davrida tipik va barqaror holatda boʻlgan hamda oʻzining takroriyliigi va umumiyliigi bilan tavsiflanadigan kishilarning munosabatlari va harakatlarini tartibga solishida namoyon boʻladi.

3. Davlat bilan oʻzaro bogʻliqligi. Huquq normalari davlat tomonidan oʻrnatiladi, maʼqullanadi, oʻzgartiriladi yoki bekor qilinadi. Oʻz navbatida, davlatning jamiyat hayotining turli yoʻnalishlaridagi faoliyati huquq normalari bilan chegaralanadi va tartibga solinadi. Huquq normalarining bajarilishi davlat tomonidan taʼminlanadi.

4. Umummajburiyligi. Bu shuni anglatadiki, huquq normalari barcha huquq subyektlariga qaratilgan boʻladi va ushbu normalar ular tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi.

5. Rasmiy va shaklan aniqlikka egaligi. Huquq normasi umumijtimoiy iroda sifatida davlat tomonidan oʻrnatilgan rasmiy yuridik hujjatlar shaklida (normativ-huquqiy hujjatlar, normativ shartnoma va boshqalar) ifodalanadi. Shuningdek,

boshqa ijtimoiy normalardan farqli ravishda huquq normalari aks etgan normativ-huquqiy hujjatlar muayyan rekvizitlarga ega bo'ladi (qabul qilingan vaqti, joyi, ro'yxat raqami, nomi va boshqalar).

6. Tizimlilik. Tizim so'zi yunoncha "systeme" atamasidan olingan bo'lib, o'zbek tilida "yaxlit", "qismlardan iborat" degan ma'nolarni bildiradi. Mazkur belgi huquq normasining muayyan tarkibiy qismlarining mantiqiy, izchil va mutanosiblikda ekanligini anglatadi.

9.2. HUQUQ NORMASINING TUZILISHI: GIPOTEZA, DISPOZITSIYA VA SANKSIYA

Huquq normasi kichik tizimlardan, ya'ni o'zaro bog'liq elementlardan iborat bo'ladi. Ularning bo'linishi yuzasidan turli xil qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, barcha huquqshunos olimlar tomonidan huquq norma elementlari 3 ta (gipoteza, dispozitsiya va sanksiya) ekanligi yakdil qabul qilinadi. Huquq normasining tarkibiy elementlari o'rtasida o'zaro yuridik-mantiqiy bog'lanish, yuridik-texnika qoidalariga asoslangan holda ifodalanish, mantiqiy izchillik hamda tizimlilik mavjud. Qolaversa, u huquqiy jihatdan umumiy mazmun asosida bir butunlik va yaxlitlikni hosil qiladi. Biroq ular ayrim huquq sohalarida huquq normasining elementlari sifatida to'liq holatda, birgalikda uchramaydi (Konstitutsiyaning ta'sis etuvchi normalarida dispozitsiya shaklida). Bunday holatlarda normativ-huquqiy hujjatning tegishli moddalari mohiyatini anglab yetish huquqning ichki tuzilishi bilan bog'liq nazariy qoidalar asosida ijobiy hal etilishi mumkin.

Huquq normalarining gipoteza, dispozitsiya va sanksiyaga bo'linishi mantiqiy norma deb ta'riflanadi. Huquq normasi nazariy fikrlash vositasida shakllantiriladi va o'zining timsolida ushbu formulani ifodalaydi: *"Agar... bo'lsa, unda..., aks holda esa... bo'ladi"*¹.

Huquq normasining dastlabki qismi bo'lgan gipoteza "faraz yordamida xatti-harakatning mavhum varianti konkret "hayotiy"

¹ Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. – T.: Adolat, 2018. – B. 257.

hodisaga, ma'lum bir shaxsga, vaqtga, joyga "bog'lanadi". Farazda mustahkamlangan har bir vaziyat (holat) xulq-atvor qoidasiga "hayot nafasini kiritadi", "uni alohida hodisa darajasiga ko'taradi"¹. Shuningdek, "gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi.

Shuningdek, gipoteza huquq normasining harakatini, amal qilish shartini ko'rsatuvchi (vaqt, joy, subyekt va boshqalar) yuridik faktlarni ifoda etuvchi tarkibiy qism sifatida ham e'tirof etiladi.

Gipoteza huquq – normasining bir qismi bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan aniq hayotiy holat (voqea, harakat, hodisalar) o'z ifodasini topadi"¹.

Ta'kidlash lozimki, gipoteza matni "agar", "agarda", "u holatda" kabi so'zlar yoki shunga yaqin so'zlar bilan boshlanishi ham mumkin. O'z navbatida, gipoteza ham bir necha turlarga bo'linadi.

Huquq normalarining amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan bitta shart-sharoit aks etgan gipoteza **oddiy gipoteza** hisoblanadi. Masalan, Prezident O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi yig'ilishida *qasamyod qabul qilgan paytdan boshlab o'z lavozimiga kirishgan* hisoblanadi (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 92-modda).

Murakkab gipotezada esa huquq normasining amal qilishi ikki yoki undan ortiq holatlarning mavjud yoki mavjud emasligiga bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. Masalan, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylovgacha kamida 10 yil O'zbekiston hududida muqim yashayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin" (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 90-modda). Ushbu normadan ko'rinib turibdiki, prezidentlikka nomzod uchun bir qancha talablar belgilangan. Ularning biri mavjud bo'lmashligining o'zi normaning amal qilishiga to'sqinlik qiladi.

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – Б. 672.

Shuningdek, “*Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar oʻz ota-onalari haqida gʻamxoʻrlik qilishga majburdirlar*” (Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 66-modda) normasi ham murakkab gipotezaga misol boʻladi.

Alternativ (muqobil) gipoteza esa huquq normalarining amal qilishi sanab oʻtilgan shart-sharoitlardan biriga bogʻliq ekanligini bayon etadi.

Dispozitsiya *huquq normasining bir qismi boʻlib, unda gipotezada koʻrsatilgan holatlar mavjud boʻlganida huquq subyektlari rioya etishlari lozim boʻlgan xatti-harakat qoidasi (huquq va majburiyatlari) ifodalangan boʻladi.*

Dispozitsiya lotincha “disposition” soʻzidan olingan boʻlib, “joylashuv”, “joylashgan”; inglizcha “disposition” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “farmoyish”, “farmoyish berish” maʼnolarini anglatadi¹.

Bu yuridik normaning oʻzagi, huquqqa muvofiq xulq-atvor namunasi, modelidir. Biroq dispozitsiya tartibga solish xususiyatlarini gipoteza va sanksiya bilan birgalikdagina namoyon eta oladi, harakatda boʻladi. Yurish-turish qoidasining ifodalanishiga koʻra dispozitsiyalar oddiy, murakkab va muqobil hamda xulq-atvor qoidalarini bayon qilishning toʻlaligi boʻyicha tavsiflovchi, blanket va havola etuvchi dispozitsiyalarga boʻlinadi.

Oddiy dispozitsiya xulq-atvor, yurish-turishning konkret varianti va uning mazmunini toʻla ochib bermagan holda koʻrsatib oʻtadi. Masalan, Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 10-moddasi mazmuniga binoan, Oʻzbekiston Respublikasi xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin.

Murakkab dispozitsiya huquqiy munosabat subyektining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining keng doirasini oʻz ichiga qamrab oladi, yaʼni bunda huquq subyektining huquqlari yoki majburiyatlari sanab oʻtiladi.

Muqobil dispozitsiyada xulq-atvor, yurish-turishning bir nechta variantlari koʻrsatib oʻtiladi va munosabat ishtirokchilari

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси / Масъул муҳаррир Н. Тойчиев. – Т.: Адолат, 2010. – Б. 140.

ulardan biriga amal qilishlari mumkin yoki shart. Masalan, Jinoyat protsessual kodeksining 385-moddasiga binoan, prokuror yoki uning o'rinbosari ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasi bilan kelgan jinoyat ishini ko'pi bilan besh sutkada ko'rib chiqishi va quyidagi qarorlardan birini qabul qilishi shart: 1) ishni sudga yuborish uchun asoslar mavjud deb topib, ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasini tasdiqlash; 2) o'z qarori bilan ayblov mazmunidan ayrim bandlarni chiqarib tashlash, yengilroq jinoyatni nazarda tutuvchi qonunni qo'llash va shu o'zgartirishlar bilan ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasini tasdiqlash; 3) qo'shimcha tergov o'tkazish uchun ishni o'z ko'rsatmalari bilan surishtiruvchi yoki tergovchiga qaytarish; 4) surishtiruv o'tkazilgan jinoyat ishini tergovga tegishlilik qoidalari buzilganligi aniqlanganda dastlabki tergov organiga o'tkazish; 5) ishni yuritishni to'xtatish; 6) ishni tugatish; 7) amnistiya aktiga asosan jinoyat ishini tugatish to'g'risida sudga iltimosnoma kiritish.

Tavsiflovchi dispozitsiya – huquq subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlari hamda xatti-harakatlarining to'liq bayonini ifoda etadi. Masalan, Jinoyat kodeksining 169-moddasi "O'g'rilik", ya'ni o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toraj qilish (qonunda, garchand bu mantiqan o'rinli bo'lmasa-da, talon-toraj qilish deb yozilgan). Bunda norma dispozitsiyasi hammaga tushunarli bo'lishi uchun ma'lum bir ma'noda, qisqa shaklda izoh beriladi.

Blanket dispozitsiya huquq normasida ko'rsatilgan huquq subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining mazmunini aniqlash uchun boshqa hujjatlarning normalarida belgilangan tegishli qoidalarga havola qiladi. Masalan, Jinoyat kodeksida yong'in xavfsizligi, texnika xavfsizligi, sanoat sanitarisasi yoki mehnatni muhofaza qilishning boshqa qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan (Jinoyat kodeksi, 257-modda). Ushbu qoidalarining mazmuni Jinoyat kodeksida emas, balki normani qo'llashda murojaat qilish zarur bo'lgan boshqa normativ hujjatlarda ochib beriladi.

Havola etuvchi dispozitsiya deganda qo'llanayotgan huquq normasi mansub bo'lgan normativ-huquqiy hujjatning boshqa normasiga (masalan, Jinoyat kodeksining 110-moddasi – "Qiynash") yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatga murojaat

etishni nazarda tutuvchi dispozitsiya havola etuvchi dispozitsiya sifatida tushuniladi.

Sanksiya huquq normasining mantiqiy-yakunlovchi qismi hisoblanadi. Sanksiya lug'aviy jihatdan "qat'iy qaror" degan ma'noni bildirib, lotin tilidagi "sanstio" va ingliz tilidagi "sanstion" so'zlaridan olingan.

Sanksiyalarda ifodalangan salbiy oqibatlarning aniqligiga qarab mutlaq aniq, nisbatan aniq va kumulyativ sanksiyali

Sanksiya – dispozitsiyada ko'rsatilgan talablarni bajarmaganlik uchun berilishi mumkin bo'lgan ta'sir chorasi yoki tavsiya etilgan harakatni sodir etganlik uchun rag'batlantirishning turi va o'lchovi hisoblanadi.

normalar ajratiladi. **Mutlaq aniq sanksiyali** huquq normalarida davlatning aniq bitta majburlov chorasi ko'rsatiladi. Masalan, transport vositasini boshqarish vaqtida haydovchilarning telefondan foydalanishi *bazaviy hisoblash miqdorining uch baravari miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi* (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 128¹-modda).

Nisbatan aniq sanksiyali huquq normalari esa turli xil jazo turlaridan biri yoki huquqiy ta'sir choralaridan birini qo'llashni nazarda tutadi. Masalan, haydovchilarning korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga qarashli transport vositalaridan shaxsiy boylik orttirish maqsadida foydalanishi *bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi* (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 141-modda).

Kumulyativ sanksiyali huquq normalari o'zida asosiy jazodan tashqari qo'shimcha jazo berilishini ham nazarda tutadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 43-moddasida "Jazo tizimi" belgilangan bo'lib, unga ko'ra jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxslarga nisbatan muayyan huquqdan mahrum qilish faqat asosiy jazo sifatidagina emas, balki qo'shimcha jazo tariqasida ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, transport vositasini boshqaruvchi shaxs tomonidan transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish

xavfsizligi qoidalarini buzish odam o'lishiga sabab bo'lsa, *muayyan huquqdan mahrum qilib, yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi* belgilab qo'yilgan (O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 266-modda).

9.3. HUQUQ NORMALARINI TURLI ASOSLARGA KO'RA TASNIFLASH

Huquq normalari ularda mustahkamlangan qoidalarining xarakteriga qarab **huquq va vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi (man qiluvchi) normalarga** ajratiladi:

1. Huquq subyektiga muayyan harakatlarni sodir etish mumkinligini ko'rsatuvchi huquq normalari **huquq va vakolat beruvchi normalar** deyiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasiga binoan, "Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega...".

2. Huquq subyektiga muayyan harakatlarni sodir etish lozimligi (shartligi)ni ko'rsatuvchi huquq normalari **majburiyat yuklovchi normalar** deyiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasida "Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburlirlar" deyilgan va bu qoida majburiyat yuklash xarakteriga ega.

3. Huquq subyektiga muayyan xatti-harakatlarni sodir etishni man qiluvchi normalar **taqiqlovchi normalar** deb ataladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida mustahkamlab qo'yilgan "Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarining, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi" degan qoida bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Bulardan tashqari, huquq normalari o'zida xatti-harakatni shakllantirishning mavhumligiga qarab **abstrakt** (mavhum) va **kazuistik normalarga**, gipotezada mustahkamlangan holatning faktik jihatlari aniq yoki nisbiy ekanligiga qarab **aniq va nisbiy aniq normalarga**, gipotezaning hajmiga qarab **oddiy, murakkab va alternativ normalarga**, dispozitsiyaning aniqligiga qarab **mutlaq aniq, nisbatan aniq va blanket normalarga**, huquq normalari sanksiyalarning aniqligiga qarab **mutlaq aniq va nisbatan aniq normalarga** ham bo'linadi.

Huquqiy tartibga solish usuliga ko'ra **imperativ va dispozitiv normalarga**, subyektlariga qarab **umumiy va maxsus normalarga**, harakatlanish hududiga qarab **mamlakatning butun hududida va mahalliy miqyosda amal qiluvchi normalarga** ajratiladi.

Shuningdek, huquq sohalari nuqtayi nazaridan huquq normalarining konstitutsiyaviy, ma'muriy-huquqiy, fuqaroviy-huquqiy, jinoiy-huquqiy, xalqaro va boshqa turlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Huquq normasi tushunchasi, belgilari va xususiyatlarini izohlab bering.

2. Huquq normasining modellashtirish va tipiklashtirish xususiyatlarini tahlil qilish orqali uning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish borasidagi funksiyasini muhokama qiling.

3. Huquq normasining gipotezasi tushunchasi, turlari va o'ziga xos xususiyatlarini yoritib bering. Turlari bo'yicha qonunchilikdan misollar keltiring.

4. Huquq normasining dispozitsiyasini izohlang hamda turlari bo'yicha qonunchilikdan misollar keltiring.

5. Sanksiya va uning turlari va o'ziga xos xususiyatlarini yoritib bering. Turlari bo'yicha qonunchilikdan misollar keltiring.

10-MAVZU. HUQUQ SHAKLLARI (MANBALARI)

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari:

1. Huquq shakllari (manbalari) tushunchasi va turlari.
2. Huquqiy odat – huquqning qadimgi manbasi sifatida.
3. Huquqiy pretsedent tushunchasi, turlari.
4. Normativ-huquqiy hujjat – huquqning manbasi.
5. Normativ-huquqiy hujjatlarning turlari.
6. Normativ shartnomalar – huquqning maxsus manbasi sifatida.
7. Normativ-huquqiy hujjatlarning vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilishi.
8. Xalqaro huquq normalarini milliy qonunchilikda implementatsiya qilish masalalari.
9. Oʻzbekiston Respublikasida huquqning asosiy manbalari.

10.1. HUQUQ SHAKLLARI (MANBALARI) TUSHUNCHASI VA TURLARI

Yuridik adabiyotlarda huquq manbasi bilan birga “huquq shakli” atamasi ham keng va yonma-yon qoʻllaniladi. Ushbu atamalarning kundalik, ilmiy va professional doirada bir xil mazmunda tushunilishi va shu asosda qoʻllanilishi ular oʻrtasidagi farqli holatlarni anglamaslik hamda bu tushunchalarni sinonim sifatida qabul qilishga olib keladi.

“Huquq manbasi” va “huquq shakli” kategoriyalarining yuridik tabiatini tushunishda, avvalo, “manba” va “shakl” soʻzlarining lugʻaviy maʼnosiga eʼtibor qaratish zarur. Jumladan, “manba” arabchada boshlanish; ibtido, koʻchma maʼnoda esa biror narsa, ish-harakatning yuzaga kelishi, faoliyat uchun asosomil boʻlgan narsa; sabab degan maʼnolarni bildiradi. “Shakl” esa (arabcha – koʻrinish, rasm, tarz) biror-bir narsa yoki predmetning tashqi koʻrinishi, mazmunining ifodalanishi kabi maʼnolarni anglatadi¹.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. – Т.: “Ўзбекистан миллий энциклопедияси”, 2006. – Б. 535. – Б. 537.

Huquq manbasi muayyan rasmiy bir shaklga ega bo'lishi uchun, albatta, bunday manba davlat tomonidan e'tirof etilishi va tegishli huquq ijodkorligini amalga oshiruvchi vakolatli organlar tomonidan rasman e'tirof etilishi, ya'ni mustahkamlab qo'yilishi kerak.

Xorijlik huquqshunos olim G. Kelzenning fikricha, "huquq manbasi" keng mazmunga ega. Huquq manbasi tushunchasi odob-axloqqa oid me'yorlar, siyosiy prinsiplar, huquqiy doktrinalar, huquqshunos mutaxassislar fikrlarini anglatadi¹.

Huquqning manbasi deganda umumiy ma'noda huquqning ifoda etilish shakli tushuniladi. Huquqiy hodisa sifatida huquq manbasini **uch xil ma'noda** tushunish mumkin: **moddiy ma'noda** – bu jamiyatdagi mulkchilik shakllari, moddiy shart-sharoitlar, jamiyat a'zolarining qiziqishlari va manfaatlari; **mafkuraviy ma'noda** – bu turli huquqiy mafkura va ta'limotlar, huquqiy ong; **maxsus yuridik ma'noda** – bu huquqning shakllari. Huquqning quyidagi shakllari mavjud: huquqiy odat, normativ-huquqiy hujjat, huquqiy pretsedent, normativ shartnomalar va boshqalar.

10.2. HUQUQIY ODAT – HUQUQNING QADIMGI MANBASI SIFATIDA

Tarixan huquqning dastlabki manbayi (shakli) bu huquqiy odatdir.

Huquqiy odat – *uzoq davr mobaynida amalda bo'lish natijasida shakllangan va davlat tomonidan umummajburiy qoida sifatida tan olingan yurish-turish qoidasidir.*

Har qanday odat ham huquqiy odatga aylana olmaydi, balki ma'lum bir guruh yoki butun jamiyatning manfaatlariga javob bera oladigan va davlat tomonidan sanksiyalangan odatgina huquqiy odat bo'lishi mumkin. Huquqning

¹ Qarang: Kelsen H. General theory of law and state. The Lawbook Exchange, Ltd., 2009. – P. 131.

manbalari tizimida huquqiy odatning roli va o'rnini turli davlatlarda turlicha bo'lgan. Davlat yuzaga kelishi bilan qonunlar, farmoyishlar, sud precedentslari, ma'qullangan urf-odatlar va hokozolar ko'rinishida o'rnatilgan pozitiv huquq tizimi shakllangan. Lekin maxsus siyosiy tashkilot sifatida davlat vujudga kelgunga qadar ham insoniyatga odat huquqi normalari bilan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning muayyan tajribasi shakllangan edi.

Huquqiy odat boshqa ijtimoiy normalardan o'zining davlat tomonidan tasdiqlangani, bajarilishining majburiyligi va davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanishiga qarab ajralib turadi. Mamlakatimizda ham huquqiy odat muayyan darajada huquq manbasi sifatida e'tirof etilgan. Xususan, Qurbon va Ro'za hayiti, Navro'z kabi milliy qadriyatlarimiz rasmiy ravishda bayram sifatida e'tirof etilib, mehnat qonunchiligida dam olish kunlari sifatida rasmiy belgilab qo'yildi.

Milliy qonunchiligimizda tegishli ijtimoiy munosabatlarga odat normalarini qo'llash mumkinligi haqida so'z boradi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 6-moddasi "Ish muomalasi odatlari. Mahalliy odat va an'analar" deb nomlanadi. Unga ko'ra tadbirkorlik faoliyatining biron-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo'llaniladigan, qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan xulq-atvor qoidasi, biron-bir hujjatda yozilganligi yoki yozilmaganligidan qat'i nazar, ish muomalasi odati deb hisoblanadi. Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, bu munosabatlarni tartibga solishda mahalliy odat va an'analar qo'llaniladi. Tegishli munosabat ishtirokchilari uchun majburiy bo'lgan qonun hujjatlari normalari yoki shartnomaga zid bo'lgan ish muomalasi odatlari, mahalliy odat va an'analar qo'llanilmaydi. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi 8-moddasida oilaviy munosabatlarda mahalliy urf-odat va an'analarning qo'llanilishi bilan bog'liq qoidalar o'z ifodasini topgan. Xususan, qonun hujjatlarida oilaviy munosabatlarni tartibga solishga oid tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari tamoyillariga zid bo'lmagan mahalliy urf-odat va an'analar qo'llaniladi.

10.3. HUQUQIY PRETSEDENT TUSHUNCHASI, TURLARI

Ko'pgina mamlakatlarda huquqning boshqa manbalari bilan muayyan munosabatlarni tartibga solishning imkoni bo'lmagan hollarda huquqni qo'llovchilar tomonidan tegishli huquq qoidasini yaratishga zarurat tug'ilgan. Huquqning bunday manbalari qatoriga huquqiy pretsedentni kiritish mumkin.

Huquqiy pretsedent (lot. *"praecedens"* – avvalgisi, oldingisi) – sud yoki ma'muriy organning yozma yoki og'zaki qarori bo'lib, bu qaror kelgusida barcha shunga o'xshash ishlarni ko'rib chiqish va hal qilish uchun asos bo'ladigan namuna normadir.

Huquqiy pretsedentning sud va ma'muriy pretsedent shakllari mavjud. Huquqiy pretsedentning sud pretsedenti shakli AQSh, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Kanada va Yangi Zelandiya kabi umumiy huquq amalda bo'lgan davlatlarda huquqning manbasi sifatida keng qo'llaniladi.

Pretsedent avval sodir bo'lgan vaziyat yana yuzaga kelganda qanday yo'l tutish lozimligini anglatadi va o'ziga xos namuna sifatida qabul qilinishi tushuniladi. Sud ishlari bilan bog'liq pretsedentga sud pretsedenti deb qaraladi. Sud pretsedenti – bu muayyan ish bo'yicha sudning shunday qaroriki, u boshqa sudyalarga kelgusida shunga o'xshash ishlarni hal qilishda qanday qaror qabul qilish lozimligini ko'rsatadi¹.

Sud qarori bilan bog'liq shakllangan huquq normalari ingliz huquqida pretsedent huquqi (*case law*)ga kiritilgan. Ushbu ma'noda "pretsedent" atamasi sud ishidan boshqa narsani anglatmaydi, ya'ni bu sud tomonidan tugatilishi mumkin (fuqarolik ishida) yoki lozim (jinoyat ishida) bo'lgan protsessual ish yuritish yoxud u yoki bu ishning bevosita sud majlisida

¹ Hayitboev F.P., Najimov M.K. Hozirgi zamon asosiy huquqiy tizimlari (Qiyosiy huquqshunoslik) / Mas'ul muharrir A.X. Saidov. O'quv qo'llanma – T.: TDYU, 2018. – B. 67.

muhokama etilishidir. Shu bois sud qarorlariga pretsedent huquqi sifatida ham qaraladi.

Ingliz huquqining asosiy manbayi sifatida sud pretsedentini tan oluvchi umumiy doktrina XIX asrning ikkinchi yarmida shakllangan. Bunga qadar esa sudyalarning o'z qarorlari bilan huquq normalari o'rnatishlari mumkinligi haqida tasavvur qilish qiyin edi, chunki jamiyat huquqiy ongida huquqning manbayi sifatida mamlakat odatlari va an'analarini tan oluvchi va sud pretsedentini huquq manbayi qatoriga kiritishni istisno qiluvchi qarash hukm surib kelgan.

Huquqqa bunday yondashuvga ko'ra sudyalarning huquq qanday mavjud bo'lsa, uni shunday qabul qilishlari lozim bo'lgan. Shu sababli sudlar o'z qaror (pretsedent)lariga majburiy pretsedent, ya'ni huquq manbayi sifatida emas, balki faqat huquq normasining mavjudligini muayyan ishlar bo'yicha chiqarilgan qarorda qanday shakllangan bo'lsa, shunday ko'rinishda tasdiqlovchi qat'iy isbot sifatida qaragan. Vaqt o'tishi bilan ingliz sudlari o'xshash ishlar bo'yicha avval chiqarilgan sud qarorlariga e'tibor bilan qaray boshlagan. Nihoyat, sudya Park *Mirehouse v. Rennel* (1833) ishida yuqoridagi yondashuvni quyidagicha ifodalagan: "Pretsedentlar qanday bo'lsa, o'sha tarzda e'tiborga olinishi lozim, sudyalarning esa ularni rad etishlari va umuman analogiyadan bosh tortishlari mumkin emas".

Hozirda amal qilib kelayotgan sud pretsedentlarining majburiyligi to'g'risidagi ta'limot quyidagi ikki muhim holat ta'sirida shakllangan:

birinchidan, 1865-yilda Londondagi sudlarning tashabbusiga ko'ra maxsus Kengash va Huquqiy jamiyat tashkil etilgan. Ushbu muassasalarga yuqori turuvchi sud instansiyalarining qarorlarini ularning har bir nashrlarini majburiy professional nazorat ostiga olgan holda nashr etib borish yuklangan. Bu vaqtga qadar bunday nashr etish xususiy tartibda amalga oshirib kelingan. Ba'zi nashrlar aniq ma'lumotlarni kafolatlagan bo'lsa, boshqalari esa ishonarli bo'lmagan. Ko'p sud qarorlari umuman nashr etilmay qolgan;

ikkinchidan, 1873 – 1875-yillarda qabul qilingan sudlar tuzilishi to'g'risidagi qonunlar asosida sudlar yagona markazlashgan tizimining tashkil etilishi. Pretsedent huquqi tizimining

amal qilishi ingliz sudlarining yagona tizimga birlashishlari va ularning bir-birlariga muayyan tarzda quyidan yuqoriga qarab bo'ysunish tartibining joriy etilishini taqozo etgan.

Hozirgi vaqtda Angliya huquqini yaratishdagi sudlarning roli masalasi nazariy jihatdan bahsli hisoblanadi. Muayyan nizo bo'yicha qonun qabul qilinmaganligi bois sud odil sudlovni amalga oshirishdan voz kechishi mumkin emasligini belgilovchi qoida tan olinadi. Shu sababli sud qonunchilik yo'li bilan tartibga solinmagan huquq sohasida qaror qabul qilishi lozim bo'lsa, bunda uning ishni mohiyat bo'yicha hal qilish uchun zarur bo'lgan normani yaratishdan boshqa iloji qolmaydi. Boshqacha aytganda, bunday holatda sud qarorlari huquq manbayiga aylanadi.

Pretsedent huquqi sudyalarning tegishli yuqori turuvchi sudlar qarorlariga rioya qilishlari majburiyatini belgilovchi vertikal tartib asosida amal qiladi. Yuqori turuvchi sudlar qarorlari barcha quyi turuvchi sudlar uchun majburiy, biroq ular yuqori turuvchi sudlarni bir-biriga bog'liq qilib qo'ymaydi.

Buyuk Britaniya hozirgi zamon huquq tizimining rivojlanishida pretsedentning roli ancha yuqori. Aytish lozimki, statut huquqi mamlakatda pretsedent huquqi va pretsedent huquqiy madaniyatining shakllangan muhitida rivojlanmoqda. Shu sababli pretsedent huquqi an'analari kasbiy jihatdan tarbiyalangan sudyalor, albatta, qonunda u yoki bu atamaning boshqacha mazmuni maxsus izohlanmasa, qonunchilik kategoriyalarini pretsedent huquqida qanday tushunilsa, shunday qabul qiladi.

10.4. NORMATIV-HUQUQIY HUJJAT – HUQUQNING MANBASI

Normativ-huquqiy hujjatlar huquq manbalari tizimida alohida o'ringa ega. Boshqa huquq manbalariga nisbatan normativ-huquqiy hujjatlarning quyidagi afzal jihatlari ko'rsatib o'tish mumkin:

birinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar bayon etishning muayyan qoidalariga asosanib yaratilganligi bois ularda huquq normalari aniq ifoda etiladi. Bu esa normativ-huquqiy huj-

jatlardagi qoidalarni turli ma'nolarda tushunishning oldini oladi va uning bir xil qo'llanilishini ta'minlaydi. Aynan shu jihat huquqning rasman aniqlik xususiyatiga mos keladi;

ikkinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar birgalikda qonunchilikning yaxlit bir tizimini tashkil qiladi. Har bir normativ-huquqiy hujjat qonunchilikning iyerarxik tizimida o'zining belgilangan o'rni ega bo'lib, boshqa hujjatlar bilan birga muayyan munosabatlarni kompleks asosda tartibga solishga qaratilgan bo'ladi. Normativ-huquqiy hujjatlar huquqning muayyan sohasi doirasida qabul qilinadi. Bu esa zarur holatlarda tegishli normativ hujjatlarni izlab topishni osonlashtiradi. Huquq sohasi doirasidagi hujjatlar o'rtasida bo'shliq va ziddiyatlar yuzaga kelishining oldini oladi. Normativ-huquqiy hujjatlarning ushbu jihati huquqning tizimlilik xususiyatiga mos keladi;

uchinchidan, normativ-huquqiy hujjatlarni boshqa huquq manbalaridan farqli o'laroq tez va qisqa muddatlarda qabul qilish, o'zgartirishlar kiritish yoki zarur holatlarda bekor qilish mumkin. Buning natijasida normativ-huquqiy hujjatlar boshqa huquq manbalariga nisbatan ijtimoiy taraqqiyotning ehtiyojlariga ko'proq mos keladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarning ushbu jihati tezkorlik deb nomlanadi va u huquqning o'zgaruvchanlik xususiyatiga mos keladi.

Normativ-huquqiy hujjat – vakolatli davlat organi (yoki mansabdor shaxs)ning belgilangan tartibda qabul qilgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan, umummajburiy tusdagi qoidalarni o'rnatuvchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi yuridik hujjati.

O'z navbatida, davlat organlari yoki mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilgan barcha huquqiy hujjatlar ham normativ-huquqiy hujjat bo'la olmaydi. Faqatgina umumiy huquq va majburiyatlarni o'rnatuvchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi hujjatlarga normativ-huquqiy hujjat sifatida e'tirof etiladi.

Normativ-huquqiy hujjatning quyidagi xususiyatlarini ko'rsatish mumkin:

davlat nomidan qonunda belgilangan tartibda qabul qilinadi;

vakolatli subyektlarning huquq ijodkorligi faoliyati mahsuli hisoblanadi;

barcha uchun umummajburiy qoidalarini o'ratadi, o'zgartiradi (takomillashtiradi) yoki bekor qiladi;

maxsus protsessual tartibda amalga oshiriladi;

rasmiy shaklga ega (qonun, farmon, qaror va boshqalar);

muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'ladi;

huquqiy qoidaning mazmuni, ya'ni huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari bayon etiladi;

unda mustahkamlangan qoidalar bajarilmagan yoki buzilgan taqdirda muayyan huquqiy oqibatlar kelib chiqadi va qoida bo'yicha davlatning majburlov kuchi ishga solinadi.

10.5. NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARNING TURLARI

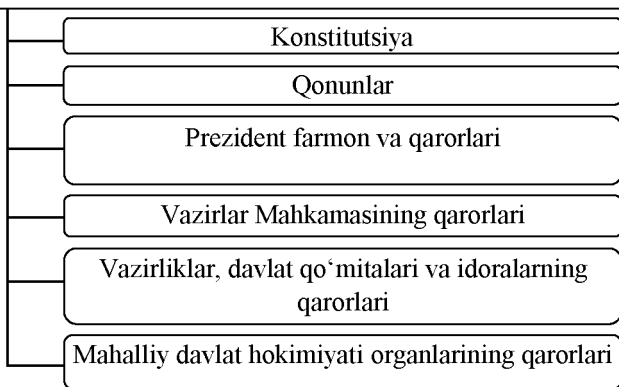
Normativ-huquqiy hujjatlarni tasniflash turli asoslar, ya'ni huquqiy tartibga solish predmeti yoki tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlarning turi, normativ hujjat amal qiladigan hudud, ularning yuridik kuchi, mazmuni, nomlanishi, amal qilish xususiyati, norma ijodkorligi subyektlari doirasi nuqtayi nazaridan amalga oshiriladi.

Normativ-huquqiy hujjatlar muayyan bir tizim bo'lib, ushbu tizim ularning yuridik kuchiga asoslangan holda tashkil topadi. Shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlarning farqi quyidagi uchta jihat bilan bog'liq: normativ-huquqiy hujjatlar tomonidan hal etiladigan masalalarning mazmuni va xilma-xilligi; yuridik tabiati yoki yuridik kuchiga ko'ra bir-biridan farq qilishi; normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish jarayoni va tartibining turlichaligi.

Mazkur normaning mazmunidan normativ-huquqiy hujjatlarning ikki turga, ya'ni qonun va qonunosti hujjatlariga bo'linishi ko'rinib turibdi. Xususan, qonunning 6-moddasida O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari quyidagicha ifodalangan: "Normativ-huquqiy hujjatlar qonun hujjatlaridir va ular O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari majmuini tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining

qarorlari qonunlardir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonunosti hujjatlaridir”.

NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARNING TURLARI

Normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik kuchiga qarab har birini quyidagicha tavsiflash mumkin:

Konstitutsiya – (lotincha “constitutio” – o‘rnatish, tuzilish) moddiy ma’noda, avvalo, inson va fuqaro huquqlari hamda erkinliklarini e’lon qiluvchi va kafolatlovchi, shuningdek, ijtimoiy tuzum, boshqaruv shakli, davlat tuzilishi, hokimiyatning markaziy va mahalliy organlarini tashkil etish asoslarini, ularning vakolatlari, o‘zaro munosabatlarini, davlat ramzlari va poytaxtini belgilaydigan qonun hujjati, hujjat yoki konstitutsiyaviy odatlar majmui.

O‘zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi qonunining 7-moddasida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ifodalovchi norma quyidagicha tavsiflangan: “O‘zbekiston Respublikasida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining ustuvorligi so‘zsiz tan olinadi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi oliy yuridik kuchga ega va O‘zbekiston Respublikasining butun hududida qo‘llaniladi. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar O‘zbekiston Respub-

likasining Konstitutsiyasi asosida va uni ijro etish uchun qabul qilinadi hamda uning norma va prinsiplariga zid kelishi mumkin emas”.

O‘z yuridik tabiati va mohiyatiga ko‘ra Konstitutsiya boshqa normativ-huquqiy hujjatlardan quyidagi muhim jihatlari bilan ajralib turadi: birinchidan, Konstitutsiya maxsus subyekt tomonidan yoki uning nomidan o‘rnatiladi; ikkinchidan, konstitutsiyaviy qoidalar ta‘sis etuvchi, yo‘naltiruvchi, birlamchi ahamiyatga ega; uchinchidan, konstitutsiyaviy tartibga solish o‘z hajmining keng qamrovliligi bilan tavsiflanadi, ya‘ni u nihoyatda muhim va keng ko‘lamdagi ijtimoiy munosabatlar doirasiga ta‘sir ko‘rsatadi; to‘rtinchidan, Konstitutsiya alohida yuridik xususiyatlarga, ya‘ni ustuvorlikka, oliy yuridik kuchga, o‘ziga xos muhofaza shakliga, maxsus tarzda qabul qilinish va o‘zgartirilish tartibiga ega¹.

Qonun – davlat hokimiyatining oliy vakillik va qonunchilik hokimiyati organi tomonidan yoki bevosita xalqning xohish-irodasiga ko‘ra (masalan, *referendum* o‘tkazish yo‘li bilan) qabul qilingan, qoida tariqasida eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik hujjat. Qonun davlat huquq tizimining negizini tashkil etadi, davlatning boshqa organlari normativ hujjatlariga nisbatan oliy yuridik kuchga ega bo‘ladi. Qonun muhim deb hisoblanadigan ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, rivojlantirish va tartibga solish vositasidir.

O‘zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi qonunining 8-moddasida O‘zbekiston Respublikasi qonunlarini ifodalovchi norma quyidagicha ifodalangan: “O‘zbekiston Respublikasining qonunlari eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yoki referendum o‘tkazish yo‘li bilan qabul qilinadi. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari konstitutsiyaviy qonunlar tarzida qabul qilinishi mumkin. Kodekslar O‘zbekiston Respublikasining qonunlari bilan tasdiqlanadi”.

¹ Одилқориев Х.Т. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.22-23.

Qonunosti hujjati qonunga asosan va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan chiqariladi. Qonunosti hujjatlari umummajburiy tusdagi (normativ) va umummajburiy tusga ega bo'lmagan (normativ bo'lmagan) huquqiy hujjatlarga bo'linadi.

10.6. NORMATIV SHARTNOMALAR – HUQUQNING MAXSUS MANBASI SIFATIDA

Huquq manbalari tizimida ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida o'zaro aloqalarni tartibga soluvchi huquqning shakli sifatida normativ shartnomalar alohida mavqega ega.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil huquq subyektlari o'rtasida tuziladigan hamda ularning huquq va majburiyatlarini o'rnatadigan, o'zgartiradigan yoki bekor qiladigan og'zaki yoki yozma shaklda ifodalanadigan va tuziladigan bitimlarga **normativ shartnomalar** deyiladi.

Normativ shartnomalar, asosan, xalqaro munosabatlarda huquq manbayi sifatida maydonga chiqadi. Xalqaro shartnoma – davlatlararo yoki boshqa shaxslar o'rtasida o'zaro kelishuv bo'lib, xalqaro huquq asosida tartibga solinadi. Xalqaro shartnomalar tuzilgan vaqtda yoki tan olingan (ratifikatsiya qilingan)da uning matnida ifodalangan majburiyatlarni taraflar bajarishi shartligi belgilab qo'yiladi. Ayrim holatlarda davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar amal qilish muddati tugamasdan ham bekor qilinishi mumkin. Bu xalqaro huquqda denonsatsiya qilish deb nomlanadi. Vena konvensiyasining 2-moddasida xalqaro shartnoma tushunchasi quyidagicha ifodalangan: “Shartnoma – bu davlatlar o'rtasidagi kelishuv bo'lib, yozma ravishdagi xalqaro huquq bilan tartibga solinadi”¹.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarida xalqaro huquq normalari ustuvorligi prinsipining mustahkamlanganligi xalqaro huquq va milliy huquqiy tizimning o'zaro samarali va ta'sirchan huquqiy aloqasiga zamin yaratdi. O'z-

¹ Qarang:

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml

bekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi – respublikaning bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvidir.

Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, pakt, akt, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi mumkin. Xalqaro shartnomalar unda ishtirok etuvchi subyektlarning soniga qarab ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnomalar bo‘ladi. Xalqaro shartnomalar mazmuniga qarab iqtisodiy, siyosiy, huquqiy shartnomalar bo‘lishi, shuningdek, boshqa masalalar bo‘yicha tuzilishi mumkin. Muddatiga qarab shartnomalar muddatli va muddatsiz bo‘ladi. Xalqaro shartnomalar boshqa turlarda ham tuzilishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish huquqi davlatga tegishlidir. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari quyidagicha: O‘zbekiston Respublikasi nomidan davlatlararo shartnomalar; O‘zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan hukumatlararo shartnomalar; O‘zbekiston Respublikasi vazirliklari va idoralari nomidan idoralararo shartnomalar tuziladi.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari Oliy Majlis tomonidan ratifikatsiya qilinadi. Quyidagilar: O‘zbekiston Respublikasining hamkorlik va o‘zaro yordam to‘g‘risidagi shartnomalari; davlatlararo munosabatlarning asoslari to‘g‘risidagi shartnomalar; O‘zbekiston Respublikasining mudofaa qobiliyatiga daxldor masalalar bo‘yicha shartnomalar; kuch ishlatishdan yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilishdan o‘zaro voz kechish to‘g‘risidagi shartnomalar; tinchlik shartnomalari va kollektiv xavfsizlik to‘g‘risidagi shartnomalar; O‘zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan hududiy chegaralanishi to‘g‘risidagi shartnomalar; O‘zbekiston Respublikasining davlatlararo ittifoqlarda, xalqaro tashkilotlarda va boshqa birlashmalarda ishtiroki to‘g‘risidagi shartnomalar; ijrosi amaldagi qonunlarning o‘zgartirilishi yoki yangi qonunlar qabul qilinishini taqozo etadigan, shuningdek, O‘zbekiston Respub-

likasining qonunlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalarini belgilaydigan xalqaro shartnomalar ratifikatsiya qilinadi.

Tuzish vaqtida tomonlar kelgusida uni ratifikatsiya qilish to'g'risida kelishib olgan O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari ham xuddi shunday ratifikatsiya qilinadi. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasining boshqa xalqaro shartnomalarini ham ratifikatsiya qilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki u vakolat bergan organlar tomonidan xalqaro moliya institutlari bilan tuzilgan O'zbekiston Respublikasining xalqaro zayom va kafolatli shartnomalari ratifikatsiya qilinmaydi va O'zbekiston Respublikasi uchun imzolangan paytdan e'tiboran kuchga kiradi.

10.7. NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARNING VAQT, HUDUD VA SHAXSLARGA NISBATAN AMAL QILISHI

Normativ-huquqiy hujjatlar vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilish doirasiga ega.

O'zbekiston Respublikasi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunining 30-moddasida normativ-huquqiy hujjatlarning kuchga kirish tartibi belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, normativ-huquqiy hujjatlar, agar hujjatlarning o'zida kechroq muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, ular rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi. Qonunning 31-moddasida normativ-huquqiy hujjatning orqaga qaytish kuchi belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra normativ-huquqiy hujjatlar orqaga qaytish kuchiga ega emas va ular amalga kiritilganidan keyin yuzaga kelgan ijtimoiy munosabatlarga nisbatan tatbiq etiladi. Qayd etish kerakki, ushbu normaga nisbatan istisno holatlar mavjud. O'zbekiston Respublikasining qonuni u amalga kiritilishiga qadar yuzaga kelgan ijtimoiy munosabatlarga nisbatan qonunda to'g'ridan to'g'ri nazarda tutilgan hollardagina tatbiq etiladi. Agar O'zbekiston Respublikasining qonuni sodir etilgan paytda javobgarlikka sabab bo'lmagan yoki yengilroq javobgarlikka sabab bo'lgan xatti-harakatlar uchun yuridik va jismoniy shaxslarning javobgarligini joriy etish yoki kuchaytirishni nazarda tutsa yoxud yuridik va jismoniy shaxslarga moddiy zarar yetkazsa, qonunga orqaga qaytish kuchini berish mumkin emas.

Normativ-huquqiy hujjat, agar uning matnida boshqacha izoh berilmagan bo'lsa, muddatsiz amal qiladi. Normativ-huquqiy hujjatning amal qilish muddati butun hujjat yoki uning qismlari uchun belgilanishi mumkin. Bunday holda normativ-huquqiy hujjat yoxud uning qismi qaysi muddatga yoki qanday hodisa yuz berguniga qadar o'z kuchini saqlab qolishi ko'rsatilishi kerak.

Normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organ belgilangan muddat tugaguniga qadar yoki hodisa yuz berguniga qadar hujjat yoki uning qismining amal qilishini yangi muddatga, boshqa hodisa yuz berguniga qadar uzaytirish to'g'risida yoxud normativ-huquqiy hujjat qonun hujjatlariga, o'tkazilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlariga, jamiyatdagi barqaror huquqiy munosabatlarga muvofiq bo'lgan taqdirda hujjat (uning qismi)ga muddatsiz tus berish haqida qaror qabul qilishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismining amal qilishi uni qabul qilgan organ yoxud uning yuqori turuvchi organi tomonidan muayyan muddatga yoki muayyan hodisa yuz berguniga qadar to'xtatib turilishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi quyidagi hollarda o'zining amal qilishini tugatadi:

normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi mo'ljallangan muddat tugaganda yoki hodisa yuz berganda;

normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi qonunda belgilangan tartibda Konstitutsiyaga xilof yoxud haqiqiy emas deb topilganda;

normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi o'z kuchini yo'qotgan deb topilganda;

normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi bekor qilinganda.

Normativ-huquqiy hujjatlarning **shaxslar bo'yicha** amal qilishi deganda ularning jismoniy va yuridik shaxslarga, ya'ni O'zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslariga, shuningdek, o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi hududida amalga oshirganda chet el yuridik shaxslariga, O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga tatbiq etiladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarning **hudud** bo'yicha amal qilishi uni qabul qilgan organning yurisdiksiyasi bilan belgilanadi. Qoida tariqasida normativ-huquqiy hujjatlar mamlakatning butun hududiga nisbatan tatbiq etiladi. Normativ-huquqiy

hujjatni qabul qilgan organ uning hudud bo'yicha amal qilishi doirasini cheklab qo'yishi mumkin.

Davlat hududi tushunchasiga quyidagilar kiradi: quruqlik, suv hududlari, havo bo'shlig'i, xoriydagi elchixonalar va vakolatxonalar egallab turgan hudud, muayyan davlat bayrog'i ostida bo'lgan dengiz, daryo, havo va kosmik kemalar hududi.

10.8. XALQARO HUQUQ NORMALARINI MILLIY QONUNCHILIKDA IMPLEMENTATSIYA QILISH MASALALARI

Milliy huquqiy tizimda xalqaro huquq normalarini tizimlashtirish, unifikatsiya qilish, turkumlashning reja va dasturlarini ishlab chiqish, ratifikatsiya va denonsatsiya qilingan hujjatlarni belgilangan tartibda kuchga kirkandan so'ng milliy qonunchilikka tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha qonun ijodkorligi bilan shug'ullanish, ularning normalarini milliy qonunchilik orqali bajarish mexanizmlarini ijtimoiy hayotga tatbiq etishda muhim omil bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, implementatsiya – qonun ijodkorligi faoliyatining ustuvor sohasi bo'lishi bilan bir qatorda, har bir davlatning suveren huquqi sifatida uni amalga oshirishning milliy-huquqiy va tashkiliy mexanizmlarining samaradorligiga erishish istiqbolli vazifadir.

Ta'kidlash joizki, xalqaro huquq normalarini amalga oshirish uchun “implementatsiya” (uyg'unlashtirish) atamasidan keng foydalaniladi. *Implementatsiya* (ingl. “implementation” – amalga oshirish, joriy etish, bajarish) – xalqaro shartnomalarni (xalqaro huquqiy) davlat ichida amaliy joriy qilish xalqaro huquqiy normalarni milliy qonunlar va qonunosti aktlarga aylantirish yo'li bilan amalga oshiriladi, bir qator davlatlarda ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalar o'z-o'zidan milliy qonunchilikning qismi bo'lib qoladi¹. Xalqaro shartnoma normalarini implementatsiya qilish – ikki bosqichli jarayondir: o'zgartirib o'tkazish va ijro etish.

O'zbekiston Respublikasida xalqaro huquq normalarining implementatsiya qilinishi davlat organi tomonidan huquqiy akt

¹ Юридик энциклопедия. – Т.: Парк, 2001. – Б.184.

qabul qilinishi orqali amalga oshiriladi. Demak, respublikamiz aʼzo boʻlgan xalqaro shartnomalar milliy qonunchilikka implementatsiya qilinmaguncha qoʻllanilmaydi. Shu oʻrinda yana bir qoidani eslatib oʻtish lozim, yaʼni koʻpchilik qonunlar yoki kodekslarda “xalqaro shartnomalarda boshqacha holat nazarda tutilgan boʻlsa, xalqaro shartnoma qoidalari qoʻllaniladi” degan qoida mustahkamlangan. Masalan, Fuqarolik kodeksining 7-moddasida “Agar xalqaro shartnoma yoki bitimda fuqarolik qonun hujjatlaridagiga qaraganda boshqacha qoidalar belgilangan boʻlsa, xalqaro shartnoma yoki bitim qoidalari qoʻllaniladi”.

Taʼkidlash joizki, xalqaro shartnomalarni milliy huquqqa implementatsiya qilish turli mamlakatlarda turlicha usullarda amalga oshiriladi. Baʼzi mamlakatlarda xalqaro shartnomalar ularning huquqiy tizimlarining uzviy qismi deb eʼlon qilinadi (AQSh, Gollandiya, Rossiya). Xususan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasida belgilanishicha, “xalqaro huquqning umum-eʼtirof etilgan prinsiplari va normalari va Rossiya Federatsiyasining xalqaro shartnomalari mamlakat huquqiy tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi” (15-moddaning 4-bandi); Fransiya va Italiyada xalqaro huquq normalari mamlakat milliy huquqidan ustuvor deb tan olinadi; uchinchi toifa mamlakatlarda (Buyuk Britaniya, Hindiston) xalqaro shartnomalar parlamentning yangi yoki qoʻshimcha normativ-huquqiy hujjat qabul qilishi orqali implementatsiya qilinadi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqning shakli va manbasi oʻrtasidagi nisbat masalalarini muhokama eting.
2. Normativ-huquqiy hujjat turlari va oʻziga xos jihatlari yoritib bering.
3. Qonun nima va uning normativ-huquqiy hujjatlar tizimidagi oʻrnini tushuntirib bering.
4. Qonun hujjatlari oʻrtasidagi ziddiyatlar va ularni hal etish yoʻllarini atroflicha yoritib bering.
5. Qonunosti hujjatlarining turlarini muhokama qiling.

11-MAVZU. HUQUQ IJODKORLIGI

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari:

1. Huquq ijodkorligi – huquq yaratishning murakkab jarayoni sifatida.
2. Huquq ijodkorligi tushunchasi, turlari va prinsiplari.
3. Qonun ijodkorligi jarayoni tushunchasi va bosqichlari.
4. Huquq ijodkorligi jarayonida yuridik texnikaning roli.
5. Oʻzbekistonda qonun ijodkorligi jarayonining oʻziga xos xususiyatlari.

11.1. HUQUQ IJODKORLIGI – HUQUQ YARATISHNING MURAKKAB JARAYONI SIFATIDA

Huquq ijodkorligi jarayonida yangi huquq normalari ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. Bunda huquq manbalarida, birinchi navbatda, davlat hokimiyati organlari faoliyatining maqsadi, vazifalari va funksiyalarining mazmuni hamda huquqiy doiradagi muayyan ijtimoiy munosabatlarda huquq subyektlarining huquq va majburiyatlari oʻz ifodasini topadi.

Albatta, huquq ijodkorligi haqida gap ketganda ushbu faoliyat davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy shakllaridan biri ekanligini nazarda tutish lozim. Chunki jamiyatga davlat rahbarligi koʻrinishlaridan biri boʻlgan huquq ijodkorligi yoki qonun yaratuvchilik ishi davlat faoliyatining muhim yoʻnalishi hisoblanadi. Binobarin, muayyan bir davlatning maqsadi, vazifasi, tipi, davlat hokimiyatini amalga oshirish va tashkil etish shakllaridan qatʼi nazar, huquq ijodkorligi davlat tomonidan amalga oshiriladi.

Shuning uchun ham huquq ijodkorligi jamiyat va davlatning huquqiy ehtiyojlarini aniqlash va baholash, vakolatli subyektlarning normativ-huquqiy hujjatlarini belgilangan tartibda shakllantirish va qabul qilishni qamrab oluvchi jarayondir. Huquq ijodkorligining murakkab jarayon ekanligini quyidagilar orqali koʻrish mumkin:

1) huquqiy tartibga solishni talab etadigan ijtimoiy munosabat, vaziyat yoki jarayonni anglash, o'rganish va tahlil etish;

2) muayyan normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan organ yoki mansabdor shaxs (subyekt)ni aniqlash;

3) qabul qilinishi nazarda tutilayotgan aktning shaklini tanlash;

4) tegishli protsedura doirasida normativ-huquqiy hujjatni tayyorlash, qabul qilish, unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki bekor qilish;

5) qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatni huquq subyektlari e'tiboriga yetkazish.

11.2. HUQUQ IJODKORLIGI TUSHUNCHASI, TURLARI VA PRINSIPLARI

Huquq ijodkorligi – bu, eng avvalo, vakolatli davlat organlarining normativ-huquqiy hujjatlarni yaratish, ularga o'zgartirish kiritish yoki ularni bekor qilishga qaratilgan faoliyati.

Huquq ijodkorligi turlari sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- bevosita huquq ijodkorligi (umumxalq referendumi);
- davlat organlarining huquq ijodkorligi (Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar va boshqalar);
- alohida mansabdor shaxslarning huquq ijodkorligi (Prezident, vazirlar, hokimlar va boshqalar);
- mahalliy davlat hokimiyati organlarining huquq ijodkorligi.

Huquq ijodkorligi huquq normalarini yaratish, takomillash-tirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan davlat faoliyati shakli singari o'ziga xos jarayon sifatida asosiy qoidalar – prinsiplarga egadir.

Huquq ijodkorligi jarayonining ustuvor qoidalari, avvalo, mamlakat Konstitutsiyasi va qonunlaridan kelib chiqadi hamda huquq nazariyasi va yuridik texnikaga tayanadi.

Prinsip – biror nazariya, ta'limot, dunyoqarash va shu kabilarning dastlabki, asosiy qonun-qoidasi; faoliyat uchun asos qilib olinadigan bosh g'oya, qonun-qoida.

Huquq ijodkorligining predmeti xalq xohish-irodasini aks ettirgan umummajburiy xulq-atvor qoidalarini yaratish hisoblanadi. O'z navbatida, ushbu faoliyat davlat va jamiyat qurilishining konstitutsiyaviy asoslariga tayanib, ma'lum bir prinsiplarga rioya qilgan holda amalga oshirilishi zarur. Ular qatorida ilmiylik, professionalizm, qonuniylik, demokratizm, oshkoralik va tezkorlik kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Ilmiylik prinsipi haqida gap borganda kamida ikki jihat nazarda tutiladi. Birinchidan, huquq ijodkorligi puxta ilmiy strategiyaga tayanishi zarur. Bunday strategiya umumdavlat miqyosida shakllantiriladi. Uni, odatda, davlat yuqori hokimiyat organlari huzuridagi tadqiqot institutlari amalga oshiradi. Ikkinchidan, muayyan normativ-huquqiy hujjat matni ustida ish borganda huquq normasini yaratish va ifodalashda (mazmunan hamda yuridik texnika nuqtayi nazaridan), avvalo, ilmiy tavsiyalar inobatga olinishi lozim. Bundan maqsad – ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda mumkin qadar ko'proq samaraga erishishdir.

Huquq ijodkorligining prinsiplari bilan bir qatorda uning subyektlari va turlari haqida ham tasavvurga ega bo'lish muhim ahamiyatga molikdir. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar mahalliy davlat hokimiyati organlarining normativ-huquqiy hujjatlarini qabul qilish huquqiga ega bo'lgan subyektlar hisoblanadi.

11.3. QONUN IJODKORLIGI JARAYONI TUSHUNCHASI VA BOSQICHLARI

Qonun ijodkorligi vakolatli davlat organining qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilishga qaratilgan, aniq maqsadga

yoʻnaltirilgan faoliyatidir. Mazkur faoliyat ijodiy jarayon boʻlib, bunda xalqning irodasi aniqlanadi, shakllantiriladi va belgilangan tartibda qonun darajasiga koʻtariladi. Qonun va qonun chiqarish bilan bogʻliq faoliyat jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muhim oʻrin tutgan.

Qonun – bu vakolatli davlat organi tomonidan yoki referendum oʻtkazish yoʻli bilan belgilangan tartibda qabul qilinadigan, oliy yuridik kuchga ega boʻlgan, eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjat.

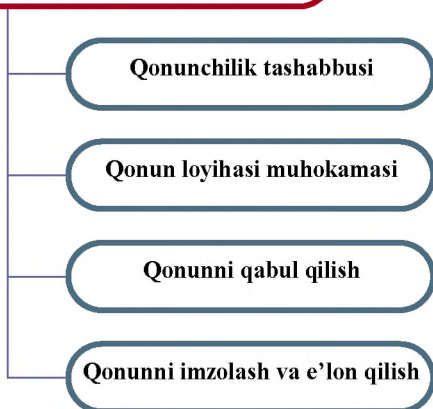
Qonunlarning eng asosiy ijtimoiy vazifasi – jamiyatda tartib, intizom va barqarorlikni taʼminlashdan iborat.

Qonun ijodkorligi jarayoni deganda qonun chiqaruvchi hokimiyat organining oʻz vakolatidan kelib chiqqan holda qonunni qabul qilish, uni oʻzgartirish yoki jamiyat hayotida uzoq muddat davomida amalda boʻlib, ijro etilishi odatiy holga aylangan odat, axloq yoki boshqa ijtimoiy normalarni sank-siyalashga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

Qonun ijodkorligi jarayoni – qonun chiqaruvchi hokimiyat organining qonunchilikda belgilangan tartibda qonunlar yaratishga, amaldagi qonunlarga oʻzgartirish va qoʻshimchalar kiritishga qaratilgan, shuningdek, eskirgan qonunlarni bekor qilish borasidagi harakatlari yigʻindisi boʻlib, u qonun bilan tartibga solinishi zarur boʻlgan munosabatlarni aniqlash, qonun loyihasini tayyorlash, uni muhokama etish, qabul qilish va eʼlon qilishni oʻz ichiga oladi.

1. Qonunchilik tashabbusi – bu muayyan davlat organlari va mansabdor shaxslarning qonun chiqarish masalasini qoʻyish va uning loyihasini koʻrib chiqish uchun qonun chiqaruvchi organga taqdim etish huquqidir. Qonun chiqarish tashabbusi – qonun chiqarish jarayonining ilk bosqichi. Ushbu jarayon qizgʻin saʼy-harakatlarga asoslanadi, ular natijasida qonun chiqaruvchi organga qonunchilik yuzasidan tegishli takliflar kiritiladi, parlament esa mazkur takliflar asosida yangi qonun chiqarish, amaldagisini oʻzgartirish yoki bekor qilish toʻgʻrisidagi masalalarni koʻrib chiqadi.

QONUN CHIQUARISH JARAYONI BOSQICHLARI

Qonunchilik tashabbusi huquqi – Konstitutsiyada belgilangan vakolatli organlar, tashkilotlar va shaxslar tomonidan muayyan qonun loyihasi yoki yangi qonun qabul qilish to‘g‘risida, shuningdek, amaldagi qonunni o‘zgartirish yoxud uni bekor qilish to‘g‘risidagi taklifning Oliy Majlis e‘tiboriga taqdim etilishi va parlamentning bu masalani belgilangan tartibda ko‘rib chiqish haqida tegishli qaror qabul qilishidir.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlarining ancha keng doirasi belgilangan. Xususan, Konstitutsiyaning 83-moddasiga muvofiq qonunchilik tashabbusi huquqiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, o‘z davlat hokimiyatining oliy vakillik organi orqali Qoraqalpog‘iston Respublikasi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Bosh prokurori ega. Qonun loyihalarini O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish bilan bog‘liq masalalar O‘zbekiston Respublikasining “Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to‘g‘risida”gi qonuni bilan belgilab qo‘yilgan.

2. Qonun loyihasi muhokamasi. Qonun loyihasini ishlab chiqish va muhokama etish qonun yaratish jarayonining alohida

va muhim bosqichidir. Bu bosqich qonun chiqaruvchi organga qonun loyihasi taqdim etilib, kun tartibiga kirganidan so'ng boshlanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining majlislari, agar ular ishida barcha a'zolari umumiy sonining kamida yarmi ishtirok etayotgan bo'lsa, vakolatli hisoblanadi. Konstitutsiyaviy qonunlarni qabul qilishda barcha deputatlar umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ishtirok etishi shart.

Qonun loyihasining asosiy muhokamasi Qonunchilik palatasining plenar majlislarida amalga oshiriladi. Qonunchilik palatasi qonun loyihasini qoida tariqasida uch o'qishda ko'rib chiqadi. Qonun loyihasini Qonunchilik palatasi majlislarida birinchi o'qishda ko'rib chiqish chog'ida mazkur qonun loyihasini qabul qilish zarurati, qonun loyihasining konsepsiyasi, uning O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiqligi, shuningdek, qonunni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar va moliyalash manbalari to'g'risidagi masala muhokama qilinadi.

Qonunchilik palatasi muhokama natijalari bo'yicha qonun loyihasini maromiga yetkazish va keyingi o'qishda ko'rib chiqish uchun palataga kiritish muddatini belgilagan holda uni birinchi o'qishda qabul qilish yoki qonun loyihasini rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Qonunchilik palatasi muhokamasiga qonun loyihasining muqobil variantlari kiritilgan taqdirda ular bir vaqtda ko'rib chiqilishi kerak. Qonunchilik palatasi deputatlarining qaror qabul qilish uchun talab qilinadigan eng ko'p miqdordagi ovozini to'plagan qonun loyihasi birinchi o'qishda qabul qilingan hisoblanadi. Qonun loyihasining qolgan variantlari Qonunchilik palatasi tomonidan rad etilgan deb topiladi.

Mas'ul qo'mita qonun loyihasini ikkinchi o'qishga tayyorlash chog'ida tushgan takliflarni umumlashtiradi. U asosli deb topgan takliflar qonun loyihasining matniga kiritiladi. Qonun loyihasi Qonunchilik palatasida ikkinchi o'qishda ko'rib chiqilayotganida mas'ul qo'mita ma'qullagan takliflar ham, ma'qullamagan takliflar ham muhokama qilinadi. Qonun loyihasi bo'yicha ovoz berish moddama-modda o'tkaziladi. Qonunchilik palatasi muhokama natijalari bo'yicha qonun loyihasini maromiga yetkazish va keyingi o'qishda ko'rib chiqish uchun palataga kiritish muddatini belgilagan holda uni ikkinchi o'qishda

qabul qilish yoxud qonun loyihasini rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Uchinchi o'qishda qonun loyihasi muhokama qilinmasdan yaxlitligicha ovozga qo'yiladi. Qonun loyihasi birinchi yoki ikkinchi o'qishda qabul qilingan taqdirda, mas'ul qo'mitaning taklifiga binoan, qonunni keyingi o'qish tartib-taomillarini istisno etgan holda qabul qilish to'g'risidagi masala ovozga qo'yilishi mumkin.

3. Qonunni qabul qilish. Qonunni Qonunchilik palatasi palata deputatlari umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qiladi. Qonunchilik palatasi qabul qilgan qonun o'n kun ichida Senatga ko'rib chiqish uchun yuboriladi. Senatga qonun bilan birga qonun loyihasini Qonunchilik palatasiga kiritish chog'ida taqdim etilgan hujjatlar yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasiga muvofiq:

a) qonun Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma'qullanishi lozim;

b) Senat tomonidan rad etilgan qonun Qonunchilik palatasiga qaytariladi va agar qonunni qayta ko'rib chiqishda palata deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun parlament tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga palata tomonidan yuboriladi;

d) Senat tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan palatalar yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishlari mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganda qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi kerak. Konstitutsiyaga o'zgartishlar kiritish, konstitutsiyaviy qonunni qabul qilish parlamentning har bir palatasidagi umumiy ovozlar sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozini talab etadi. Odatdagi qonunlar oddiy ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonunni Senat ko'rib chiqadi hamda uni ma'qullash yoki rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Senat tomonidan rad etilgan va Qonunchilik palatasiga qaytarilgan qonun, agar quyi palata deputatlar umumiy sonining

uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan shu qonunni yana ma'qullasa, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonun tasdiqlash uchun Senatga yuboriladi.

Senat kelishuv komissiyasining takliflarini qabul qilgan taqdirda qonun Qonunchilik palatasi tomonidan odatdagi tartibda qayta ko'rib chiqilishi kerak. Qonunni Qonunchilik palatasida qayta ko'rib chiqishda kelishuv komissiyasining bayonnomasida mavjud bo'lgan takliflarga muhokama qilinadi. Kelishuv komissiyasining loaqal bitta taklifi rad etilgan taqdirda Qonunchilik palatasi, Senat kelishuv komissiyasiga yangi takliflarni taqdim etish uchun palata tomonidan ma'qullangan tuzatishlarni inobatga olgan holda ishni davom ettirishni taklif qilishi mumkin. Agar Senat qonunni kelishuv komissiyasining tahririda ma'qullamasa, u rad etilgan qonun sifatida Qonunchilik palatasiga qaytarilishi kerak. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining reglamenti to'g'risida"gi qonunning 15¹-moddasida Senat tomonidan rad etilgan qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qayta ko'rib chiqish tartibi belgilangan. Unga ko'ra, Senat tomonidan rad etilgan qonun Qonunchilik palatasi tomonidan bir oylik mudatda qayta ko'rib chiqilishi lozim.

Mas'ul qo'mita Senat tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan xulosa beradi. Mas'ul qo'mitaning xulosasi olinganidan keyin qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qayta ko'rib chiqish masalasi belgilangan tartibda Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibiga kiritiladi.

Senat tomonidan rad etilgan qonunni qayta ko'rib chiqishda Qonunchilik palatasi quyidagi qarorlardan birini qabul qiladi:

yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun belgilangan tartibda kelishuv hay'atini tuzish;

qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan avvalgi qabul qilingan tahrirda qabul qilish;

qonunni Qonunchilik palatasining qayta ko'rib chiqishidan olib tashlash.

Agar Qonunchilik palatasi Senat tomonidan rad etilgan qonunni Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining uchdan

ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy qonunlari, O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarini ratifikatsiya qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlari O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan imzolanganiga qadar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tomonidan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiqligi aniqlanadi.

4. Qonunni imzolash va e'lon qilish. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonun qabul qilingan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati ma'qullagan qonun imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga o'n kun ichida yuboriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qonun o'ttiz kun ichida imzolanadi va e'lon qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qaytariladi. Agar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonunni qayta ko'rib chiqishda Qonunchilik palatasi deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga Qonunchilik palatasi tomonidan yuboriladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan Qonunchilik palatasi va Senat yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolari orasidan tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishi mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganda qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qonunni o'z e'ti-rozlari bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qayta-rishga haqli.

Agar qonun avvalgi qabul qilingan tahririda tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullansa, qonun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan o'n to'rt kun ichida imzolanishi va e'lon qilinishi kerak.

Qabul qilingan va Prezident imzolagan qonunning matni Oliy Majlisga saqlash va e'lon qilish uchun yuboriladi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari agar hujjatning o'zida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunining 28-moddasida "Normativ-huquqiy hujjatlar rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi kerak. Rasmiy e'lon qilinmagan qonun asosida hech kim hukm qilinishi, jazoga tortilishi, mol-mulkidan yoki biron-bir huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas" deb belgilab qo'yilgan. Zero, normativ-huquqiy hujjatlarning e'lon qilinishi ular qo'llanilishining majburiy shartidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'p-lami, "Xalq so'zi" va "Народное слово" gazetalari, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi normativ-huquqiy hujjatlar e'lon qilinadigan rasmiy manbalar hisoblanadi.

11.4. HUQUQ IJODKORLIGI JARAYONIDA YURIDIK TEXNIKANING ROLI

Normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish murakkab va davlat ahamiyatiga ega bo'lgan mas'ul vazifadir. Normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilishda qator talablarga amal qilinishi lozim. Bunday talablar yuridik texnika qoidalarini qo'llashda namoyon bo'ladi.

Yuridik texnika – bu vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish, qabul qilish, rasmiylashtirish, amaldagilariga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, eskilarini bekor qilishda hamda individual yuridik hujjatlar, ya'ni huquqni qo'llash hujjatlarini qabul qilish jarayonida foydalani-ladigan ushblar, usullar, yo'llar va vositalar, shuningdek, amaliy ko'nikmalar majmuidan iborat.

Yuridik texnikaning eng muhim talablaridan biri – bu har bir yaratilgan qonun, eng avvalo, mantiqiy izchillikka asoslangan holda bir-biriga bog'liq va har biri oldingi normaning mazmunidan kelib chiqadigan normalar tizimidan iborat bo'lishidir. Ya'ni har bir norma yaxlit bir tizimning mustaqil, biroq o'zigacha va o'zidan keyingi normalarga mazmunan bog'liq birligi sifatida joylashtirilishi lozim.

Bunda normativ-huquqiy hujjatning, jumladan, qonun hujjatining biron-bir normasi boshqa normaga mazmunan zid kelmasligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Har bir norma yagona tizimning bo'g'ini sifatida umumiy qonun hujjati yo'nalishiga mos kelishi zarur. Biroq bu fikr bir normativ-huquqiy hujjat ichida ziddiyat bo'lmasa bo'ldi, degani emas, albatta. Alohida olingan normativ-huquqiy hujjat yaxlit qonunchilik tizimidagi barcha huquqiy normalarga zid kelmasligi kerak. Demak, huquqiy tizimda o'zaro ziddiyatlar bo'lmasligiga erishish muhim ahamiyatga ega.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirish qoidalari bir qator qonun va qonunosti hujjatlarida belgilab qo'yilgan. Xususan, qonun hujjatlariga ko'ra normativ-huquqiy hujjatning matni lo'nda, oddiy va ravon tilda bayon etilishi lozim. Bunda normativ-huquqiy hujjatda foydalani-ladigan tushunchalar va atamalar turlicha izohlash imkoniyatini istisno etadigan, ularning qonun hujjatlarida qabul qilingan ma'nosiga muvofiq yagona mazmunda qo'llanilishi talab etiladi. Ayni paytda eskirgan va ko'p ma'noni anglatadigan so'zlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar qo'llanilishiga yo'l qo'yilmasligi darkor.

Albatta, normativ-huquqiy hujjatlarning hayotiyligini ta'minlashda uni amalga oshirishning huquqiy vositalari, shu jumladan, moliyalashtirish manbalari, rag'batlantirish, mukofotlash va nazorat qilish chora-tadbirlari ko'rsatilishi muhimdir. Shuningdek, davlat organlari va boshqa tashkilotlarning, mansabdor shaxslar hamda fuqarolarning majburiyatlarini belgilovchi normativ-huquqiy hujjatda ushbu majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik choralari, agar bunday choralar qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan bo'lsa yoki alohida normativ-huquqiy hujjatda belgilanmasligi kerak bo'lsa, nazarda tutilishi zarur. Aks holda, ushbu hujjatlar deklarativ xarakterga ega bo'lib, ularning ijrosini amaliyotda ta'minlash mexanizmlari sust bo'lib qoladi.

Normativ-huquqiy hujjat uning qabul qilinishi sabab va maqsadlariga oid tushuntirishni qamrab olgan muqaddimaga ega bo'lishi mumkin. Ayni paytda muqaddimaga huquqiy normalar kiritilmasligini ham aytib o'tish lozim.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishda huquq normalarini qism, bo'lim, kichik bo'lim, bob, paragraf, moddalarga ajratib berish muhim ahamiyatga ega. Xususan, huquq normalari ifodalangan moddalar tartib raqamiga ega bo'lib, o'z navbatida, u qismlar, bandlar, kichik bandlar va xatboshilarni qamrab olishi mumkin.

Zarur hollarda normativ-huquqiy hujjatda yuridik, texnik va boshqa maxsus atama va tushunchalar, shuningdek, qo'llanilgan qisqartmalarning izohi beriladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishda ularning hajmi kengayib ketishining oldini olish, takrorlashlarga yo'l qo'ymaslik, tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda havola (blanket norma)lar qo'llaniladi. Shu bilan birga, havolalar aniq bo'lishi va normativ-huquqiy hujjatni yoxud uning alohida qoidalarini ko'rsatishi kerak.

Normativ-huquqiy hujjatlarning qonuniyligi va rasmiyligini ta'minlashda ularning rekvizitlari muhim o'rin tutadi. Amaldagi qonunchilikka binoan normativ-huquqiy hujjatlar quyidagi rekvizitlarga ega bo'lishi talab etiladi:

hujjatning turi va nomi;

hujjat qabul qilingan joy, sana, raqam;

tegishli normativ-huquqiy hujjat matnini tasdiqlashga rasman vakolati bo'lgan shaxsning lavozimi, imzosi, ismining bosh harfi va familiyasi.

Ayni paytda qabul qilinayotgan har qanday normativ-huquqiy hujjatlarda uning kuchga kirish muddati ko'rsatilishi kerak.

Yuridik texnika qoidalaridan yana biri bu normativ-huquqiy hujjatlarning til qoidalariga mos holda tayyorlanishidir. Shu bois normativ-huquqiy hujjatlar matnini tayyorlashda adabiy tilning muhim shakli hisoblanadigan qonun tili qoidalariga qat'iy amal qilish lozim. O'z navbatida, qonun tili alohida maxsus bir til tushunchasini anglatmaydi. U "qonun tili" deb nomlansa-da, milliy adabiy tilning ajralmas bir tarkibiy qismi hisoblanadi. "Qonunchilik tili", "qonun tili" atamaları shu ma'nodaki, unda qonun chiqaruvchining o'z fikri va majburiy huquqiy normalarni ifodalashda til vositalaridan qanday foydalanishi tushuniladi. Til jamiyatdagi barcha masalalar bo'yicha insonlarning o'zaro muomala vositasi bo'lsa, qonun tili uning muhim bir tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy hayotning qonun, huquq ish ko'radigan sohasiga taalluqlidir¹.

Ma'lumki, har qanday qonun o'z matniga ega. Matn esa, o'z navbatida, mantiqiy, grammatik asoslarga ega bo'lib, ular yordamida matnda mujassamlashgan axborot tegishli huquq subyektiga yetkaziladi. Qonunchilik matnining lingvistik asosini so'z, so'z birikmalari, gap kabi leksik, sintaktik birliklar tashkil qiladi. Qonun matnining grammatik tarkibiy elementlari sifatida orfografiya (imlo qoidalari) va punktuatsiya (tinish belgilari tizimi)ni ko'rsatish mumkin. Grafik standartlar esa qonun matni, uning tarkibiy qismlariga lo'ndalik va tuzilmaviylik xususiyatini beradi. Binobarin, qonun matnining barcha elementlari o'zaro bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldirib turadi. Huquq normalarini grammatik jihatdan to'g'ri bayon qilish, o'z navbatida, qonunchilik hujjatlarini tuzish va ular bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qonun ijodkorligida adabiy til me'yorlariga to'liq rioya qilish lozim. Qonunchilik tiliga rasmiy uslub, ya'ni aniqlik,

¹ Qarang: Саидов А.Х., Кўчимов Ш.Н. Қонунчилик техникаси асослари. – Т.: Адолат, 2001. – Б. 40, 41.

oddiylik, loʻndalik kabi xususiyatlar tegishlidir. Huquqiy voqelik rasmiyatchiliksiz boʻlmaydi, chunki huquq bilan oʻrnatilgan tartibot rasman shakllantirilgan andozasiz mavjud boʻla olmaydi.

Qonun hujjatlari aholining keng doirasiga qaratilgan boʻladi. Shu bois qonunchilik tilining oʻta murakkab va sunʼiy tarzda katta hajmli boʻlishi maqsadga muvofiq emas. Binobarin, qonunchilik hujjatlari aniq va tushunarli boʻlishi hamda ular kelajakda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilganligi va davlat irodasini ifodalashi bilan ham tavsiflanadi.

Shu bilan birga, bugungi kunda ilmiy va texnologik taraqqiyot hamda rivojlanish jarayonlarining jadal surʼatlar bilan kechayotganligi huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar va oʻz-oʻzidan qonun tilining ham murakkablashuviga olib keladi. Shu jihatdan qaraganda, bunday sharoitlarda qonunchilik tilini oddiy tarzda bayon etish va barcha uchun tushunarli boʻlishini taʼminlash ancha murakkab masaladir. Bundan tashqari, qonun tilini sunʼiy va maqsadga muvofiq boʻlmagan tarzda soddalashtirish ham salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Mazkur faoliyatda yuridik, siyosiy, ilmiy atamalarni oʻz oʻrnida qoʻllash amaliyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Qonun matnining qisqa va muxtasar ifodalanishi uning mazmun-mohiyatini tushunish bilan birga amaliyotda ijrosini taʼminlashni ham yengillashtiradi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquq ijodkorligi – huquq yaratishning murakkab jarayoni sifatidagi oʻrniga huquqiy baho bering.

2. Huquq ijodkorligi jarayonida yuridik texnika rolini atroflicha yoritib bering.

3. Huquq ijodkorligining turlarini ifodalang va ularga izoh bering.

4. Qonun ijodkorligi jarayonidagi ilmiylik, professionalizm, qonuniylik, demokratizm, oshkoralik va tezkorlik tamoyillarini izohlang.

5. Qonun ijodkorligi jarayonining prinsip va bosqichlarini muhokama eting.

12-MAVZU. HUQUQ TIZIMI VA HUQUQIY TIZIM

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari:

1. Huquqiy tizim tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.
2. Huquq tizimi tushunchasi va tuzilishi.
3. Huquq sohasi va huquq instituti tushunchalari.
4. Huquq tizimini sohalarga ajratish asoslari.
5. Moddiy va protsessual huquq.
6. Huquq tizimini xususiy va ommaviy huquqqa ajratish.
7. Oʻzbekiston huquq tizimining asosiy sohalari tavsifi.
8. Huquq tizimi va qonunchilik tizimi.
9. Qonunchilikni tizimlashtirish tushunchasi va turlari.

12.1. HUQUQIY TIZIM TUSHUNCHASI VA UNING TARKIBIY TUZILISHI

Huquqiy tizim deganda muayyan bir mamlakatda amalda boʻlgan obyektiv huquq tushuniladi. Boshqacha aytganda, muayyan mamlakatning huquqiy tizimi ushbu davlatning hududida amal qiladigan va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan huquqdir. “Huquqiy tizim” atamasi quyidagi uch maʼnoda qoʻllaniladi:

- ijtimoiy-iqtisodiy maʼnoda (bunda u umuman “huquqning ijtimoiy-iqtisodiy turi” tushunchasiga toʻgʻri keladi);
- biror mamlakatning huquqiy tizimi maʼnosida;
- turli mamlakatlar huquqiy tizimlarining birligi maʼnosida.

Huquqiy tizimlarning quyidagi turlarini ajratib koʻrsatish mumkin: roman-german (kontinental) huquq oilasi; umumiy (anglo-sakson) huquq oilasi; Skandinaviya mamlakatlarining huquqiy tizimlari; Lotin Amerikasi mamlakatlarining huquqiy tizimlari; Uzoq Sharq mamlakatlarining huquqiy tizimlari; diniy-anʼanaviy huquq oilasi; sotsialistik huquq oilasi; aralash huquqiy tizimlar.

Tizim yunoncha “systeme” soʻzidan olingan boʻlib, oʻzbek tilida “yaxlit”, “qismlardan iborat” degan maʼnolarni anglatadi.

Huquqiy tizimning tarkibiy qismlarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1) normativ xususiyatga ega bo'lgan tarkibiy elementlar: a) huquq; b) huquq tizimi; d) huquqiy prinsiplar; e) huquqning manbalari;

2) harakatda (muayyan jarayon orqali) ifodalanadigan tarkibiy elementlar: a) huquq ijodkorligi; b) huquqni amalga oshirish, qo'llash jarayoni; d) huquqiy munosabatlar; e) huquqiy tartibga solish mexanizmi;

3) g'oyaviy – mafkuraviy mazmunga ega bo'lgan elementlar:

a) huquqiy ong; b) huquqiy madaniyat; d) huquqiy mafkura; e) huquqiy siyosat; f) yuridik fan; g) qonuniylik muhiti va huquqiy tartibot rejimi;

4) tashkiliy-tarkibiy elementlar: a) yuridik muassasalar, ya'ni huquqiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi davlat organlari va huquqni muhofaza qiluvchi idoralar¹.

12.2. HUQUQ TIZIMI TUSHUNCHASI

Huquq tizimi – bu ijtimoiy munosabatlarning xarakteri bilan bog'liq bo'lgan huquqning ichki tuzilishi bo'lib, u huquq normalari, huquq institutlari va huquq sohalarining qat'iy ilmiy izchillikda joylashgan tartibidir.

Huquq tizimining quyidagi xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– huquq tizimi muayyan jamiyatda amalda bo'lgan huquqning obyektiv sifatidir, uni avvaldan belgilangan reja asosida barpo etish mumkin emas;

– huquq tizimi to'laligicha huquq normalari bilan mustahkamlanadigan va tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tizimiga muvofiq keladi. Shu jihatdan olganda, huquq ijtimoiy

¹ Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқукий тизим ва ҳуқуқий кадриятлар: Монография. – Т.: SMI-ASIA, 2010. – Б. 27-30.

hodisa sifatida nafaqat o'zida, balki ichki tuzilishi orqali ham jamiyat xususiyatlarini ifoda etadi;

- huquq tizimi tarixiy o'zgaruvchan, u jamiyat taraqqiyoti bilan mutanosib ravishda tadrijiy jarayonlarni bosib o'tadi;

- huquq tizimi tarkibiga kiruvchi o'zaro aloqada bo'lgan sohalar bir-birini takrorlamaydi va aksincha, bir-birini to'ldiradi;

- huquq tizimi ijtimoiy munosabatlar mazmuni bilan bog'liq holda, obyektiv ravishda shakllanadi;

- huquq tizimi yaxlit tizim sifatida huquqning ichki tuzilishini, ya'ni bu tizim qanday ichki "qurilma"dan iboratligini ko'rsatadi;

- huquq tizimi uni tashkil etuvchi yuridik normalarning muayyan guruhlariga birlashishini ko'rsatadi;

- huquq tizimi huquq normalari va uning guruhlari o'zaro farqlanishini ko'rsatadi;

- huquq tizimi ijtimoiy munosabatlarning xususiyati va ularning o'ziga xosligi huquq normalarining ham ma'lum darajada ixtisoslashuvini taqozo etadi.

Huquq tizimining quyidagi tarkibiy qismlari mavjud:

a) huquq normasi; b) huquq instituti; d) huquq sohasi.

12.3. HUQUQ SOHASI VA HUQUQ INSTITUTI TUSHUNCHALARI

Huquq normasi – davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy xulq-atvor qoidasi. Huquq normasi – huquq tizimining eng asosiy, dastlabki tarkibiy qismi bo'lib, davlat joriy etgan, bajarilishi jamiyatning barcha a'zolari uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yurish-turish qoidasidir. Huquq normasi umumiy, ya'ni hammaga taalluqlidir. Unda subyektlarning huquq va majburiyatlari, rag'batlantirish yoki bajarmaganlik uchun ta'sir choralari belgilanadi.

Huquq institutlari – bu o'zaro bog'liq bo'lgan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari guruhidir. Masalan, fuqarolik huquqi sohasida – mulk huquqi

instituti, jinoyat huquqi sohasida – davlatga qarshi jinoyatlar instituti kabilar amal qiladi. Ushbu huquq institutlari oʻzlari tegishli boʻlgan huquq sohasining ichki tarkibiy qismidir. Oʻz navbatida, yuqoridagi misolda birinchisi – mulkiy munosabatlarni, ikkinchisi – davlatga qarshi jinoyat qilishdan kelib chiqadigan munosabatlarni tartibga soluvchi normalarning mustaqil guruhini tashkil etadi. Bu sohadagi huquq institutlari birlashib, muayyan huquq sohasi sifatida namoyon boʻladi.

Huquq sohasi – bu ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga soluvchi huquq norma va huquq institutlarining yigʻindisidir. Masalan, moliyaviy munosabatlar moliya huquq sohasi bilan, mehnat munosabatlari mehnat huquqi sohasi bilan, yer bilan bogʻliq munosabatlar yer huquqi sohasi bilan tartibga solinadi va hokazo. Huquq sohasi – huquq tizimining asosiy qismi va mustaqil boʻgʻini. Har bir huquq sohasida tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning prinsip va qoidalari bayon etiladi.

12.4. HUQUQ TIZIMINI SOHALARGA AJRATISH ASOSLARI

Huquq tizimini sohalarga ajratishda huquqiy tartibga solish predmeti va metodi muhim mezon vazifasini oʻtaydi. **Huquqiy tartibga solish predmeti deganda** huquq normalari taʼsiri doirasida boʻlgan munosabatlar tushuniladi. Yaʼni huquqiy jihatdan tartibga solinishi zarur boʻlgan har qanday ijtimoiy munosabat huquqiy tartibga solish predmetini tashkil etadi.

Huquqiy tartibga solish metodi – mavjud ijtimoiy munosabatlarga huquqning taʼsirida qoʻllaniladigan usullar, vositalar majmuidir. Huquqiy tartibga solish predmeti huquq normalari bilan qanday munosabatlar tartibga solinishini ang-latsa, huquqiy tartibga solish metodi ushbu munosabatlar qanday usul va vositalar yordamida tartibga solinishini bildiradi. Huquqiy tartibga solish metodi huquqni sohalarga ajratishda tartibga solish predmeti kabi birlamchi ahamiyatga ega boʻl-masa-da, ularning huquqiy tartibga solish samaradorligini oshirishda muhim hissa qoʻshadi.

Tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar doirasiga oid, ya'ni predmet bo'yicha amaldagi huquq sohalarida ko'pincha o'zaro juda yaqin bo'lib, ayrim hollarda hatto shaklan bir-biriga mos ham keladi.

Huquq sohalarida ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etishning quyidagi metodlaridan, ya'ni buyruq yoki ko'rsatma, man etish yoki taqiqlash va ruxsat berish kabilardan foydalaniladi.

Masalan, ma'muriy huquq uchun davlat-hokimiyat ko'rsatmalari berish metodi, fuqarolik huquqi uchun tenglik, ruxsat berish metodi, mehnat huquqi uchun adolatli taqdirlash va rag'batlantirish metodi, jinoyat huquqi uchun jazo tahdidi bilan man etish metodi va boshqalar.

12.5. MODDIY VA PROTSESSUAL HUQUQ

Moddiy huquq – *ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlovchi huquq normalari tizimi. Moddiy huquq normalari huquq subyektlarining huquq va burchlari, ularning huquqiy holati, huquqiy tartibga solish doirasini belgilaydi.*

Moddiy huquqni amalga oshirish shakllari va tartibini, uni himoya qilish shartlarini mustahkamlovchi protsessual huquqdan farqli o'laroq moddiy huquq ijtimoiy munosabatlarga ularni to'g'ridan to'g'ri, bevosita huquqiy tartibga solish orqali ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

Moddiy huquq normalari mulkchilik shakllarini, mol-mulk va shaxslarning yuridik holatini, davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini tashkil etish tartibi va ularning tuzilmasini, huquqbuzarliklar uchun javobgarlik asoslari va ularning chegaralarini belgilaydi.

Huquq tizimida huquqning moddiy (fuqarolik, jinoyat huquqi) va protsessual (fuqarolik protsessual, jinoyat-protsessual huquqi) tarmoqlari farqlanadi. Biroq aksariyat hollarda huquqning ayni bir sohasi (ko'pincha qonunchilik tarmog'i) moddiy-

huquqiy normalarni ham, protsessual-huquqiy normalarni ham o'z ichiga qamrab oladi (masalan, konstitutsiyaviy, ma'muriy, moliya, mehnat, soliq, bojxona huquqi).

Protsessual huquq – *huquqlarni amalga oshirish, majburiyatlarni bajarish va ijro etish tartibini belgilovchi normalar. Protsessual huquq moddiy huquq normalarini qo'llash jarayoni va tartibini belgilovchi normalar yig'indisidir. Xususan, ushbu normalar jinoiy, fuqarolik, iqtisodiy, ma'muriy huquqbuzarlik ishlarini ko'rib chiqish va hal etish tartibini belgilab beradi. Jinoyat-protsessual kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeksi, Iqtisodiy protsessual kodeksida ko'rsatilgan normalar shular jumlasidandir.*

Moddiy va protsessual huquq o'rtasida aniq chegara mavjud emas, ayrim huquq institutlari aralash xususiyatga ega. Masalan, vakillik bir vaqtning o'zida ham moddiy, ham protsessual huquq instituti hisoblanadi, da'vo qo'zg'atish muddatining o'tishi roman-german huquqiy tizimida moddiy huquqqa, anglo-sakson huquqiy tizimida esa protsessual huquqqa kiradi.

12.6. HUQUQ TIZIMINI XUSUSIY VA OMMAVIY HUQUQQA AJRATISH

Roman-german huquq oilasi xususiyatlaridan biri huquqning ommaviy va xususiy huquqqa bo'linishidir. Xususiy huquq alohida shaxslarning ehtiyojini qondirish va manfaatini himoya qilishga qaratilgan bo'lsa, ommaviy huquq davlatning umumiy manfaatlarini muhofaza etadi. Xususiy va ommaviy huquqning shakllanishi qadimgi Rim huquqiga borib taqaladi. Unda *Jus publicum* va *jus privatum* ajratilgan bo'lib, ularga Rim yuristlari tavsif bergan. Xususan, Ulpianing fikriga ko'ra, ommaviy huquq – Rim davlatining mavqeyi va maqomiga (*“ad statum rei Romanae spectat”*), xususiy huquq esa alohida shaxslar manfaatiga taalluqlidir (*“ad Singulorum utilitatem”*).

Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatida qonun jamiyatga ta'sir ko'rsatishning asosiy vositasi bo'ladi, huquq esa ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vazifasini bajaradi.

Har qanday davlat milliy huquqiy tizim bo'lishini taqozo etadi. Uning asosiy belgisi – ommaviy va xususiy huquq, markaziy vazifasi esa fuqarolik jamiyatidagi xususiy va umumiy (ommaviy) manfaatlarining eng maqbul nisbatini kafolatlashdir. Ommaviy va xususiy manfaatlar barcha zamonlarda eng liberal demokratik jamiyatlardan tortib totalitar jamiyatlargacha mavjud bo'lgan. Xususiy va ommaviy manfaatlar nisbati, shu jumladan, ommaviy va xususiy huquqning qo'llanish darajasi konstitutsiyaviy, siyosiy, iqtisodiy tuzum, birinchi navbatda, mulkka egalik qilishning shakli, shuningdek, mulkning ba'zi shaxslarga tegishliligi yoki umumiy mulk bo'lishi bilan bog'liq. Ommaviy va xususiy huquq bir-biridan yuridik xususiyati, ijtimoiy munosabatlarga ta'sir qilish usullari bilan farq qiladi. Ommaviy huquq davlat qatnashgan munosabatlarni tartibga soladi. Bu esa imperativ normalar orqali amalga oshadi. Ommaviy huquq jamiyatni boshqarish, davlat iqtisodiyotini tashkil qilish, aholini ijtimoiy muhofaza etish, shuningdek, fuqarolarning hayoti, sog'lig'i hamda umumiy va xususiy mulklarini himoya qilishga xizmat qiladi.

Xususiy huquq esa davlat qatnashmaydigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Huquqning bu turida subyektlar o'rtasidagi munosabat muvofiqlashtirish va avtonom usulda amalga oshiriladi. Xususiy huquqda normalar dispozitiv xususiyatga ega bo'ladi. Xususiy huquq fuqarolarning shaxsiy hayoti, ijtimoiy munosabatlari, shuningdek, tovar-pul munosabatlari, mehnat munosabatlarini o'z ichiga oladi. Huquqning bu turida davlat faqat xususiy huquq bilan tartibga solinadigan munosabatlarda qatnashadi.

Masalan, fuqarolik huquqiy munosabatlarida davlat mulk egasi sifatida yoki xususiy huquq bilan tartibga solinadigan ommaviy manfaatlar va boshqa munosabatlarni hal qilishda xususiy huquqdan foydalanadi. Fuqarolik va mehnat munosabatlarida erkin raqobatni shakllantirish, monopoliyani tugatish, iqtisodiy jihatdan zaifroq bo'lgan tomonning manfaatlarini himoya qilish maqsadida ommaviy huquq normalari qo'llaniladi.

Ommaviy va xususiy huquqning o‘zaro ta’siri natijasida fuqarolik huquqining mehnat huquqi, ekologiya, ya’ni tabiiy resurslardan foydalanish huquqi kabi sohalar ajratiladi.

Demak, **ommaviy huquq** – bu umumiy ommaviy va davlat manfaatlarini muhofaza qilishga qaratilgan huquq sohalaridir. Masalan, konstitutsiyaviy, jinoyat, ma’muriy huquq va boshqalar. **Xususiy huquq** – bu alohida shaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar) ehtiyojini qondirish va manfaatini himoya qilishga qaratilgan huquq sohalar. Masalan, fuqarolik, oila, mehnat huquqi va boshqalar.

12.7. HUQUQ TIZIMI VA QONUNCHILIK TIZIMI

Huquq va qonunchilik tizimi tushunchalarining o‘zaro nisbati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

birinchidan, huquq tizimi ham, qonunchilik tizimi ham bitta fenomen, ya’ni huquqni ifodalaydi; biri ichki, ikkinchisi esa tashqi tomondan;

ikkinchidan, huquq va qonunchilik tizimi shakl va mazmun jihatdan o‘zaro bog‘liq;

uchinchidan, huquq tizimi qonunchilikni tizimlashtirishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, qonunchilikni tizimlashtirishning oliy shakli bo‘lmish kodekslashtirish sohaviy asoslarda amalga oshiriladi. Aksariyat ko‘pchilik kodekslashtirilgan huquqiy hujjatlar huquqning muayyan sohalariga muvofiq keladi;

to‘rtinchidan, huquq tizimi va qonunchilik tizimi har qanday demokratik davlat huquqiy tizimining mazmun-mohiyatini ifoda etadi;

beshinchidan, huquq tizimi va qonunchilik tizimining o‘zaro aloqadorligi ijtimoiy munosabatlar tizimini huquqiy tartibga solishning yanada sifatli hamda samarali amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

Qonunchilik huquqni ifoda etishning tashqi shakli sifatida tizimlashtirilishi lozim bo‘lgan hodisadir. Tizimlashtirish qonunchilikdan foydalanishni sezilarli darajada yengillashtiradi, aholi uchun muayyan qulayliklar yaratadi. Qonunchilik tizimi

huquqning tashqi ifodasi sifatida uning ichki tuzilishini ifodalovchi huquq tizimi bilan oʻzaro bogʻliq. Biroq ularning oʻzaro taʼsiri doim ham toʻgʻri baholanavermaydi. Masalan, koʻpchilik olimlar huquqning sohalarga ajratilishini qonunchilikning tizimlashtirilishi darajasiga bogʻliq deb hisoblamaydi hamda uning obyektiv omillar taʼsirida amalga oshirishini taʼkidlaydi. Haqiqatan ham, qonunchilikning tizimlashtirilishi yoki kodekslashtirilishi yangi huquq sohasini yaratmaydi. Masalan, Havo kodeksi, Shaharsozlik kodekslarining mavjudligi hali ularga mutanosib huquq sohalarining ham mavjudligidan dalolat bermaydi. Yoki aksincha, huquqning hamma sohalari ham “oʻz” kodekslariga ega emas.

H. Odilqoriyevning fikricha, qonunchilik ikki xil maʼnoda qoʻllaniladi: 1) qonunchilik – bu davlat hokimiyati organi tomonidan qonunlar chiqarishga qaratilgan oʻz funksiyasini amalga oshirish usuli; 2) qonunchilik – bu mamlakatda amal qiluvchi barcha normativ-huquqiy hujjatlar yigʻindisi¹. Demak, huquq normalarini birlashtirgan normativ-huquqiy hujjatlar qonunchilik tizimini tashkil etadi. “Normativ-huquqiy hujjatlar toʻgʻrisida”gi Oʻzbekiston Respublikasi qonunining 5-moddasi mazmuniga muvofiq, qonunchilikning vertikal tizimi quyidagi tartibda joylashgan normativ-huquqiy hujjatlardan iborat: Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi; Oʻzbekiston Respublikasi qonunlari; Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari qarorlari; Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari; Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari; vazirliklar, davlat qoʻmitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari; mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari.

Huquq va qonunchilik tizimlari oʻzaro uzviy bogʻliq tushuncha va hodisalar hisoblansa-da, ularning har biri muayyan jihatlarda oʻz mustaqilligini saqlab qoladi. Bunday mustaqillik darajasi har ikki tushunchaning belgilarini oʻzaro taqqoslash asosida aniqlanadi. Har ikki hodisa ham davlat va huquq nazariyasining tadqiqot obyekti ekanligini inobatga olsak, ularni

¹ Одилқориёв Х.Т. Ўзбекистонда қонун чиқариш жараёни. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б. 10.

o'rganishda keng tarqalgan usullardan biri qiyosiy-huquqiy metoddan foydalanish ahamiyatga molikdir.

Huquq tizimi, ya'ni huquqiy tartibga solish predmeti va metodi yagonaligi mezonni bo'yicha tartiblashtirilgan norma (sohalar, tarmoqchalar, huquq institutlari, umumiy va maxsus qismlar)lar ijtimoiy munosabatlarni har tomonlama tartibga solish maqsadida tarkib topadi. Qonunchilik tizimi, ya'ni ijtimoiy hayot ehtiyojlari taqozo etgan obyektiv mezonlar asosida muayyan tartibga keltirilgan normativ-huquqiy hujjatlar (va ularning qismlari – bo'lim, bob, modda, qism, band, xatboshi va boshqalar) ijtimoiy boshqaruv jarayonida huquq normalaridan samarali foydalanish maqsadlarida shakllanadi.

12.8. QONUNCHILIKNI TIZIMLASHTIRISH TUSHUNCHASI VA TURLARI

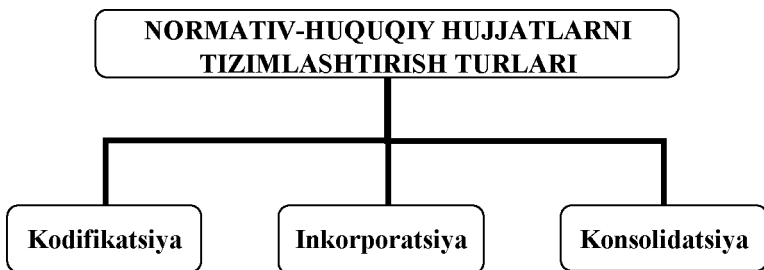
Huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi bilan bog'liq masalalar juda keng normativ-huquqiy hujjatlar doirasi bilan tartibga solinadi. Mazkur hujjatlarni qo'llash jarayonini yengillashtirish va shu asosda huquqiy tartibga solishning samaradorligini oshirishda qonunchilik hujjatlarini tizimlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Normativ-huquqiy hujjatlar (qonunchilik)ni tizimlashtirish ularni tartibga solish va takomillashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyat bo'lib, u mazkur hujjatlarni belgilangan va o'zaro ichki bog'langan tizim holiga keltirishni anglatadi. Binobarin, normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish huquqiy tartibga solishni takomillashtirish, qonunchilikni eskirgan aktlar va o'zaro qarama-qarshi normalardan xalos etish, normativ-huquqiy hujjatlardan foydalanishni yengillashtirish va soddalashtirish, jamiyatning huquqiy madaniyati va huquqiy ongi darajasini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

- qonunchilikni rivojlantirish va yanada takomillashtirish;
- normativ-huquqiy hujjatlarni to'g'ri anglash va qo'llash;
- zarur bo'lgan normativ-huquqiy hujjat (norma)ni topishni yengillashtirish;

- joriy qonunchilikdagi ziddiyatlar, noaniqliklar, takrorlanishlar va boʻshliqlarni bartaraf etish;
- huquqiy munosabat subyektlarining huquqiy ong va madaniyatini shakllantirish va boshqa.

Kodifikatsiya – bu normativ-huquqiy hujjatlarni ularning mazmuniga oʻzgartirish kiritish orqali mantiqiy asosda yagona hujjatga tizimlashtirishdir. Kodifikatsiya qilish jarayonida eskirgan normalar tugatiladi, butun huquq tizimidagi ziddiyatlar bartaraf etiladi, huquqiy boʻshliqlar toʻldiriladi. Kodifikatsiya qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni kodekslar chiqarish yoʻli bilan tizimga solish hisoblanadi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni kodifikatsiyalash quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

Birinchidan, kodifikatsiyalash faoliyati bilan faqat vakolatli huquq ijodkorligi organlari konstitutsiyaviy va boshqa qonuniy vakolatlar asosida shugʻullanadi.

Ikkinchidan, kodifikatsiyalash natijasida oldin amalda boʻlganlaridan jiddiy farqlanuvchi normalarni oʻz ichiga olgan yangi normativ-huquqiy hujjat yaratiladi.

Uchinchidan, kodifikatsiyalashtirilgan hujjat yigʻma hujjat hisoblanadi. Chunki unda oldin turli hujjatlarda aks etgan, lekin ijtimoiy munosabatlarning maʼlum bir sohasini tartibga solishga xizmat qilgan normalar bir joyga jamlanadi.

Toʻrtinchidan, kodifikatsiyalangan hujjat ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasida amal qiluvchi hujjatlar tizimida asosiysi hisoblanadi.

Beshinchidan, kodifikatsiyalash natijasida yaratiladigan normativ-huquqiy hujjatlar ijtimoiy munosabatlarni uzoq vaqt

davomida tartibga solishga mo'ljallangan. Ular ijtimoiy hayotdagi ehtimol tutilgan o'zgarishlarni hisobga olib, kelajakda yuzaga keladigan yanada takomillashgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Fanda kodifikatsiyalangan hujjatlar o'z mazmuni va nomiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **qonun asoslari** – bu huquqning muayyan sohasi yoxud davlat boshqaruvi muayyan doirasining muhim qoidalarini belgilab beruvchi normativ-huquqiy hujjatdir. Kodifikatsiyalashning bunday shakli federativ yoki ittifoq davlatlarida qo'llaniladi.

2) **kodeks** – ijtimoiy hayotning asosiy sohalarida amal qiluvchi hamda huquqiy tizimning barqarorligini talab etuvchi kodifikatsiyalashgan hujjatlarning eng keng tarqalgan turidir (Fuqarolik kodeksi, Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi va hokozolar).

Inkorporatsiya (lot. Incorporatio) – tizimlashtirishning bir turi bo'lib, bunda kodifikatsiyadan farqli o'laroq amaldagi qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuniga biron-bir o'zgarish kiritilmasdan, ular xronologik, alifbo, mavzu bo'yicha yoki o'zgacha tartibda (masalan, huquq sohaları bo'yicha) tizimga solib nashr qilinadi. Qonunlarni inkorporatsiya qilish orqali tizimlashtirish deyarli barcha davlatlarda amalga oshiriladi. Ular ko'p jildli shaklda nashr etilib, qonunlarning chiqarilgan vaqtiga qarab (xronologik), alfavit tartibida va boshqa sifat hamda belgilariga qarab joylashtiriladi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillarida chiqarilgan qonunlar O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari degan ko'p jildli xronologik to'plam sifatida nashr etilgan edi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to'plamida muayyan muddat davomida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar inkorporatsiya shaklida tizimlashtirib boriladi.

Inkorporatsiyaning uni amalga oshiradigan subyektlar doirasiga ko'ra uch turi mavjud: rasmiy, norasmiy va ofitsioz. **Rasmiy inkorporatsiya** deganda normativ-huquqiy hujjatni chiqargan organ tomonidan to'plam va majmua shaklida tizimlashtirish tushuniladi. **Norasmiy inkorporatsiyada** tizim-

lashtirilgan to'plamlar tuzish buning uchun maxsus vakolati bo'lmagan idora va tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi (masalan, yuridik nashriyotlar tomonidan yoki ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan tizimlashtirish). **Ofitsioz inkorporatsiya** deganda normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish vakolatiga ega bo'lgan idoralar tomonidan umumlashtirilishi va to'plam yoki majmua qilib chiqarilishi tushuniladi (odatda, bunday tizimlashtirish Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi). Inkorporatsiyaning eng yuqori ko'rinishi – qonunlar va boshqa muhim normativ-huquqiy hujjatlarni to'plab, qat'iy tartib asosida mavzuli (predmetli) tizimlashdir. Bunda amaldagi barcha qonun hujjatlari yoki qonun hujjatlarining ma'lum bir sohasi, institutiga tegishli bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar muayyan tartibda joylashtirib chiqiladi.

Konsolidatsiya – bu tizimlashtirishning shunday shaklidirki, bunda normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuniga o'zgartirishlar kiritilmaydi, lekin bu hujjatlar mustaqil yuridik akt sifatida o'zining kuchini yo'qotadi. Konsolidatsiya normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirishning inkorporatsiya va kodifikatsiya o'rtasidagi oraliq shakli hisoblanadi. Konsolidatsiya natijasida bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan turli xil yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar umumlashtiriladi va shu asosda keraksiz takrorlanish hamda ziddiyatlar bartaraf etiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquq tizimi tushunchasi va tarkibiy elementlarining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib bering.
2. Huquq tizimini sohalarga ajratishda huquqiy tartibga solish predmeti va metodlarini izohlang
3. Huquq institutlari va huquq sohalarining o'zaro farqli tomonlarini muhokama qiling.
4. Qonunchilikni tizimlashtirishda kodifikatsiyalashning amaliy ahamiyati va ijobiy tomonlarini izohlab bering
5. Milliy huquqiy tizim tushunchasi va tarkibiy qismlarini ko'rsatib bering.

13-MAVZU. HUQUQIY MUNOSABATLAR

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqiy munosabatlar tushunchasi va turlari.
2. Huquqiy munosabatlarning belgilari.
3. Huquqiy munosabatlarning yuzaga kelish asoslari. Yuridik faktlar tushunchasi va turlari.
4. Huquqiy munosabatlarning tarkibiy tuzilishi: subyekt, obyekt, subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar.
5. Huquqiy layoqat va muomala layoqati

13.1. HUQUQIY MUNOSABATLAR TUSHUNCHASI VA TURLARI

Jamiyatda huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, natijada bu ijtimoiy munosabatlar huquqiy shaklga ega bo‘ladi va huquqiy munosabatlarga aylanadi. Huquqiy munosabatlarni to‘g‘ri tushunib olish uchun ijtimoiy munosabatlar tushunchasini yaxshi bilib olish lozim. Ijtimoiy munosabatlar bu – kundalik hayotda insonlar o‘rtasida vujudga keladigan turli shakldagi o‘zaro aloqalardir.

Ijtimoiy munosabatlarning subyektlari ijtimoiy uyushmalar, tashkilotlar va alohida shaxslar bo‘lishi mumkin. Huquqiy munosabat tushunchasi huquqning insonlar yurish-turishiga qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlash imkonini beradi. Huquqiy munosabatlar doirasida jamiyat hayoti va faoliyati barqaror tartibga solingan va rivojlangan holatga erishadi.

Huquqiy munosabatlar – shaxslar o‘rtasidagi yuridik aloqa bo‘lib, bu ularning o‘zaro huquq va majburiyatlarida ifodalanadi. O‘zaro huquq va burchlarsiz huquqiy munosabat vujudga kelmaydi. Huquqiy munosabatlar – bu ijtimoiy munosabatlarning huquq normalari bilan tartibga solingan bir qismi bo‘lib, ularning subyektlari subyektiv huquq va subyektiv yuridik majburiyatlarga ega bo‘ladi.

Huquqiy munosabatlar yuzaga kelishi uchun moddiy va yuridik asoslar, ya'ni ijtimoiy munosabatni tartibga soladigan tegishli huquq normasi, tomonlarning huquq va muomala layoqatiga ega bo'lishlari hamda yuridik fakt mavjud bo'lishi kerak.

Huquqiy adabiyotlarda huquqiy munosabatlar tushunchasi, belgilari va ularni tasniflash mezonlariga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud.

Huquqiy munosabatlar – bu huquqiy normalar yordamida tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlardir. Huquqiy normalar o'zgalarning vazifa va funksiyalarini huquqiy munosabatlar orqali amalga oshiradi, huquqiy munosabatlarni tartibga solish bilan huquq hayotga tatbiq etiladi.

Huquqiy munosabatlar huquq normalari asosida vujudga keladigan ijtimoiy munosabat bo'lib, uning ishtirokchilari davlat tomonidan ta'minlanadigan subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'ladi.

13.2. HUQUQIY MUNOSABATLARNING BELGILARI

Ijtimoiy munosabatlarning bir ko'rinishi bo'lgan huquqiy munosabatlar quyidagi belgilarga ega:

1. Huquqiy munosabatlarda ishtirok qiluvchi tomonlar – subyektlar o'zlariga tegishli subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarni amalga oshiradi. Bu munosabatlarning mazmuni tomonlarning xohish-irodasi asosida huquq normalarining amal qilishi, shuningdek, huquqni amalga oshiruvchi organlar qarorlariga ko'ra belgilanadi. Huquqiy munosabatlar ishtirokchilari, odatda, o'zlari mustaqil o'zaro huquq va majburiyatlar mazmunini belgilab oladi.

2. Huquqiy munosabatlar, odatda, ikki tomonlama munosabatni anglatadi. Har qanday huquqiy munosabatlarda ikki tomon, ya'ni huquq va majburiyatga ega tomonlar ishtirok etadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasida sotuvchi xaridorga mahsulotni berish majburiyatiga va uning qiymatini to'lashni talab qilish huquqiga, xaridor esa belgilangan narxni to'lash majburiyatiga va sotib olingan ashyoni talab qilish huquqiga ega.

3. Huquqiy munosabatlar murakkab bo'lgan tarkibiy tuzilishga ega. Unga subyekt, obyekt va huquqiy munosabatning mazmuni kiradi. Huquqiy munosabatlarning mazmuni ikki tomonlama xususiyatga ega bo'ladi. Ma'lumki, huquqiy munosabatlarning yuridik va faktik mazmun tushunchasi mavjud.

Huquqiy munosabatning yuridik mazmuni huquqqa ega shaxsning ma'lum harakatlar sodir etish imkoniyati, majbur shaxsning esa ma'lum harakatlari zarurligi yoki taqiqlangan harakatlarni sodir etishdan o'zini tiyishidan iborat bo'lsa, faktik mazmun huquq va majburiyatlar amalga oshadigan xatti-harakatlarda ko'rinadi.

Huquqiy munosabat mazmuni subyektiv yuridik huquq va majburiyatlardir. Subyektiv huquq va unga muvofiq keladigan majburiyat huquq egasi va majbur tomon o'rtasidagi yuridik aloqadir. Bitta huquqiy munosabat bir yoki bir necha huquqiy aloqadan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi asosida vujudga keladigan huquqiy munosabatda kamida ikkita huquqiy aloqa mavjud: birinchi – xaridorning mahsulot olish huquqi va sotuvchining mahsulot yetkazib berish majburiyati; ikkinchisi – sotuvchining mahsulot uchun uning qiymatini olish huquqi va sotuvchining mahsulot uchun kelishilgan qiymatini to'lash majburiyati.

Huquqiy munosabatlar tasnifi turli asoslarga ko'ra amalga oshiriladi. Birinchi navbatda, huquq normalari kabi ularni ham sohalar bo'yicha tasniflash mumkin: konstitutsiyaviy, fuqarolik-huquqiy, ma'muriy-huquqiy va boshqalar. Bunday tasnifning asosini ijtimoiy munosabatlarning alohida sohalariga xos bo'lgan tomonlar tashkil qiladi. Mazmuniga qarab huquqiy munosabatlar umumtartibga soluvchi, regulyativ va qo'riqllovchi turlarga bo'linadi. Umumtartibga soluvchi huquqiy munosabatlar bevosita qonundan paydo bo'ladi va gipotezasida hech qanday yuridik faktlar ko'rsatilmagan huquq normalaridan kelib chiqadi. Bunday normalar kimlarga mo'ljallangan bo'lsa, ularning barchasiga hech qanday shartlarsiz bir xil huquq va majburiyatlar keltirib chiqaradi.

Huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi subyektlarni aniqlashtirish darajasiga yoki bog'liqligiga ko'ra huquqiy munosabatlar nisbiy va absolyut bo'lishi mumkin. Nisbiy huquqiy

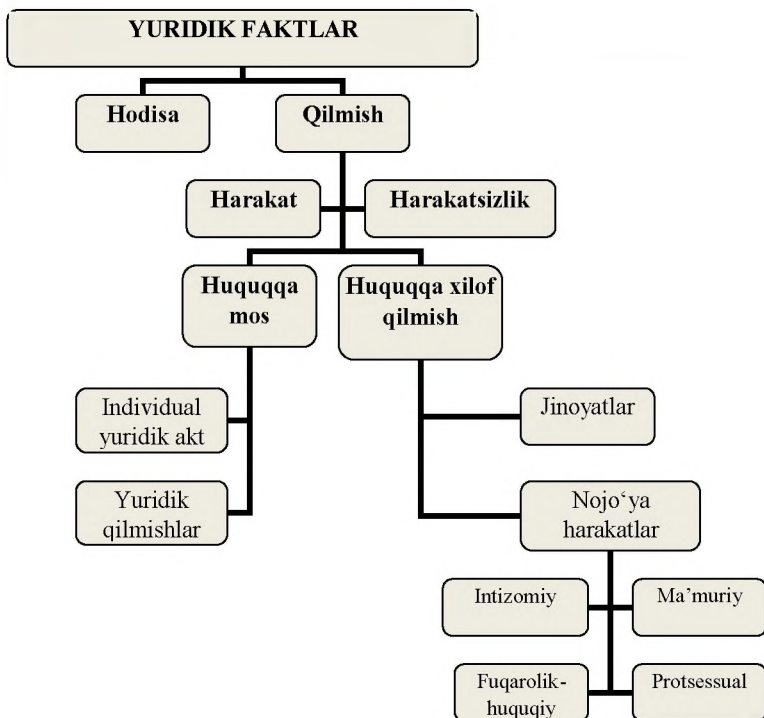
munosabatlarda har ikkala tomon aniqlangan bo'лади. Absolyut huquqiy munosabatlarda esa faqat huquqqa ega tomon aniq belgilangan bo'лади, majburiyat yuklangan tomon esa subyektiv huquqning buzilishidan o'zini tiyishga majbur bo'lgan shaxs nazarda tutiladi. Majburiyat xususiyatiga ko'ra huquqiy munosabatlar faol va sust turlarga bo'linadi. Faol turdagi huquqiy munosabatlarda bir tomonda belgilangan ijobiy xatti-harakatlarni sodir etish, boshqa tomonda esa bu harakatlarni bajarishni talab qilish huquqi mavjud bo'лади. Sust turdagi huquqiy munosabatlarda esa majburiyat huquq normalari tomonidan taqiqlangan harakatlarni sodir etishdan o'zini tiyishdan iboratdir.

13.3. HUQUQIY MUNOSABATLARNING YUZAGA KELISH ASOSLARI. YURIDIK FAKTLAR TUSHUNCHASI VA TURLARI

Huquqiy munosabatlar yuzaga kelishi uchun tegishli asoslar mavjud bo'lishi kerak. Huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishiga asos bo'ladigan muayyan hayotiy hodisa yoxud harakatlarga yuridik faktlar deyiladi.

Ko'rib chiqilayotgan faktlar yuridik deb atalishining sababi ular huquq normalarida ko'rsatib o'tilgan bo'лади. Gipotezada ko'rsatilgan faktlar ro'y bergan paytda u kuchga kiradi, ya'ni bu norma kimga qaratilgan bo'lsa, o'sha shaxslar dispozitsiyada ko'rsatilgan huquq va majburiyatlarga ega bo'лади.

Vakolat beruvchi va majburlovchi huquqiy normaning dispozitsiyasida faol tomonning xatti-harakati qanday bo'lishi Vakolat beruvchi va majburlovchi huquqiy normaning dispozitsiyasida faol tomonning xatti-harakati qanday bo'lishi yoki qanday bo'lish kerakligi ko'rsatiladi. Huquqiy norma dispozitsiyasidagi ko'rsatmaga binoan sodir etiladigan xatti-harakatlari huquq va majburiyatlarni amalga oshiruvchi yuridik faktlar deb tan olinadi. Huquq va majburiyatlarni o'rnatish bilan birga dispozitsiya yuridik faktlarni ko'rsatib o'tadi.

Bundan tashqari, faktlar yuridik deb tan olinishi uchun huquq normasi bilan birga tomonlarning oʻzaro huquq va majburiyatlar mazmunini belgilab beradi.

Koʻpchilik hollarda huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi uchun yuridik faktlarning tarkibi boʻlishi talab qilinadi, yaʼni ikki va undan ortiq yuridik faktlar yigʻindisi boʻlishi darkor, ularning yigʻindisi yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradi. Baʼzan huquq normalari huquqiy oqibatlarni maʼlum holatning mavjudligi bilan emas, balki uning yoʻqligi bilan ham bogʻlaydi. Masalan, muayyan huquqiy munosabatda huquq subyekti tomonidan subyektiv majburiyatini bajarmasligi buzilgan huquq himoyasi uchun protsessual munosabatlar kelib chiqishiga asos boʻlib xizmat qiladi.

Yuridik faktlar tasnifi. Yuridik faktlar turli-tuman hayotiy hodisalardan iborat boʻlganligi sababli ularni turli asoslarga koʻra tasniflash mumkin. Yuridik faktlarni ular keltirib

chiqaradigan oqibatlar va ularning irodaviy mazmuniga ko'ra turlarga bo'lish katta ahamiyatga ega.

Keltirib chiqaradigan oqibatiga ko'ra yuridik faktlar huquqni yaratuvchi, huquqni o'zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi turlarga bo'linadi.

Huquqni yaratuvchi faktlar huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaradi. Bularga fuqarolik-huquqiy bitimlar, mehnat shartnomasining tuzilishi, oila huquqi normalariga binoan nikoh qurish, jinoyat-huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaradigan jinoiy xatti-harakatlar sodir etilishi va boshqalar.

Huquqni o'zgartiruvchi faktlar huquqiy munosabatlarni o'zgartiradi. Masalan, boshqa ishga o'tish tomonlar o'rtasidagi mehnat-huquqiy munosabatlari mazmunini o'zgartiradi, lekin bunda huquqiy munosabatlar saqlanib qoladi.

Huquqni bekor qiluvchi faktlar huquqiy munosabatlar to'xtatilishini taqozo etadi. Shaxs subyektiv huquqini amalga oshirsa yoki majburiyat bajarilsa, huquqiy munosabatlar barham topadi. Lekin huquqiy munosabatlar nafaqat huquq amalga oshirilganda yoki majburiyat bajarilganda to'xtashi, balki shaxsning o'limi yoki ashyoning nobud bo'lishi natijasida ham to'xtashi mumkin.

Irodaviy belgisiga ko'ra yuridik faktlar hodisa va qilmishlarga bo'linadi.

Hodisalar – bu shunday yuridik faktlarki, ularning sodir bo'lishi huquqiy munosabatlar subyektlarining xohish-irodasiga bog'liq emas. Masalan, zilzila, suv toshqini va boshqa tabiiy ofatlar.

Qilmishlar yoki xatti-harakatlar – bu insonlarning yurish-turishi, ular ongi va irodasining ifodasi. Qilmishlar huquqqa mos va huquqqa xilof harakatlarga bo'linadi. Huquqqa mos xatti-harakatlar amaldagi normalar doirasida sodir etiladi. Ular individual yuridik aktlar va yuridik qilmishlarga bo'linadi. Individual yuridik aktlar insonlarning huquqiy oqibatga yo'naltirilgan qarorlaridir. Ularga huquqni qo'llash aktlari, tashkilotlar o'rtasidagi shartnomalar, fuqarolik-huquqiy bitimlar, fuqarolarning arizalari va boshqa huquqiy oqibatni keltirib chiqaradigan xatti-harakatlar kiradi. Yuridik qilmishlar insonlarning real hayotiy munosabatlari mazmunini tashkil qiladigan yurish-turishidir. Yuridik qilmishlar ko'rsatilgan oqibatlarga erishish uchun

yoʻnaltirilgan yoki yoʻnaltirilmaganidan qatʼi nazar huquqiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Huquqqa xilof xatti-harakatlar – bu jinoyatlar va huquq normalariga qarshi qilingan xatti-harakatlar.

Harakatsizlik – bu insonlarning tashqi ifodaga ega boʻlmagan passiv yurish-turishidir. Harakatsizlik huquqqa mos va huquqqa xilof koʻrinishda boʻladi.

Koʻpchilik hollarda huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi uchun murakkab yuridik faktlarning tarkibi boʻlishi talab qilinadi, yaʼni ikki va undan koʻp yuridik faktlarning yigʻindisi boʻlishi lozim, chunki ularning yigʻindisi yuridik oqibatlarni keltirib chiqarishga olib keladi.

13.4. HUQUQIY MUNOSABATLARNING TARKIBIY TUZILISHI: SUBYEKT, OBYEKT, SUBYEKTIV HUQUQ VA YURIDIK MAJBURIYATLAR

Maʼlumki, huquqiy munosabatarning dastlabki elementi bu – huquqiy munosabatlarning subyektlari.

Huquqiy munosabatlar subyektlari – huquqiy munosabatlarning subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega boʻlgan ishtirokchilari.

Huquqiy normalar asosida huquqiy munosabatlarda ishtirok etishi mumkin boʻlgan, yaʼni subyektiv huquqlar va majburiyatlarga ega shaxslar yoki tashkilotlar huquq subyektlari boʻlishi mumkin.

Huquq subyekti – bu qonunga binoan huquqqa ega boʻlish va zimmasiga yuridik majburiyatlarni olish layoqatiga ega boʻlgan jismoniy yoki yuridik shaxslar.

Jismoniy shaxslar – bular muayyan davlat fuqarolari, xorijiy davlatlar fuqarolari, shuningdek, fuqaroligi boʻlmagan shaxslar.

Huquq subyektlilik – huquqiy normalarda belgilangan huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi boʻlish layoqati. Bu murakkab yuridik tushuncha boʻlib, ikki elementdan tashkil topgan: huquqiy layoqat va muomala layoqati.

Fuqarolar – huquqning turli sohalariga oid huquqiy munosabatlarning subyektlari boʻlib, ular konstitutsiyaviy-huquqiy, fuqarolik-huquqiy, oila, mehnat, moliyaviy, protsessual va boshqa munosabatlarga kirishadi. Fuqarolarning ijtimoiy va

huquqiy faolligi ularning jamiyatda, ijtimoiy guruhlar hamda mehnat jamoalarida tutgan o'rnini, ularning ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyatlari bilan bog'liqdir.

Fuqarolarning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan asosiy huquq, erkinlik va majburiyatlarni o'z ichiga olgan huquq subyektlilik bilan tavsiflanadi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqiy maqomi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan me'yorlariga mos keladi.

Huquq va erkinliklar qonunlarni qo'llashning ma'no-mazmuni va tartibini, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlarining hamda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini aniqlab beradi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi fuqarolarning qonun va sud oldida teng huquqliligini belgilaydi, insonning hayoti, sog'ligi, sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish, erkinlik hamda shaxsiy daxlsizlik huquqi, uy-joy, harakat erkinligi, yashash joylarini tanlash huquqi, vijdon, so'z erkinligi, mitinglar va namoyishlar o'tkazish huquqi hamda davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish, tadbirkorlik faoliyati erkinligi, xususiy mulk huquqi va boshqa huquq hamda erkinliklarning huquqiy kafolati hisoblanadi.

Asosiy qonunimizga ko'ra, har bir inson mehnatga bo'lgan layoqatlarini ishga solish, ijtimoiy ta'minot kafolati, uy-joy, sog'liqni saqlash va ta'lim, ijod erkinligi, huquq hamda erkinliklarni sud tomonidan himoya qilish huquqiga ega.

Konstitutsiyada o'rnatilgan soliq va to'lovlarni to'lash, tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslarga e'tibor berish hamda Vatanni himoya qilish, qonunlarga muvofiq harbiy xizmatni o'tash masalalari qat'iy belgilab qo'yilgan.

Huquq subyektlari iyerarxiyasida dastlab davlat, so'ngra davlat organlari, tashkilotlari va muassasalari turadi. Davlat tashkilotlari turli funksiyalarni bajarish uchun tashkil qilinadi. Ularni huquq subyekti sifatida uch guruhga bo'lish mumkin:

1) boshqaruv funktsiya va vakolatlariga ega bo'lgan davlat organlari. Odatda, ular ma'muriy, yer, jinoiy qonunlar, protsessual-huquqiy munosabatlar subyektlari sifatida faoliyat yuritadi.

Davlat organlarining huquqiy maqomi aniq vakolatlar majmuiga egalik bilan, ya'ni tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda ko'zda tutilgan huquq va majburiyatlar majmui bilan tavsiflanadi;

2) hokimiyat vakolatlari bilan bog'liq bo'lmagan ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanadigan muassasalar. Bunday muassasalar o'z vazifalarini bajarish uchun huquq va majburiyatlar majmuasiga ega bo'ladi hamda davlat byudjeti bo'yicha bog'liq bo'ladi;

3) xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanadigan xo'jalik yurituvchi subyektlar yoki tezkor boshqaruv huquqiga ega bo'lgan korxonalar.

Davlat tashkilotlari fuqarolik-huquqiy munosabatlarda bevosita hokimiyat vakolatlari bilan bog'liq bo'lmagan vazifalarni bajaruvchi yuridik shaxslar sifatida qatnashadi.

Huquq subyekti sifatida nodavlat tashkilotlari siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa sohalarda faoliyat olib boradi.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy aholi tomonidan mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan masalalar, kommunal mulkka egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish masalalari bo'yicha mustaqil qaror qabul qiladi. Biroq ko'pincha ijtimoiy jamoalar davlat va jamoat tashkilotlari orqali harakat qiladi.

Yuridik shaxslar – qonun bo'yicha fuqarolik huquq va majburiyatlarining subyekti bo'lgan korxona, tashkilot hamda muassasalar.

Yuridik shaxslar – o'z mulkida, xo'jalik yuritishda va operativ boshqaruvda alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan hamda ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilotlar.

13.5. HUQUQIY LAYOQAT VA MUOMALA LAYOQATI

Huquqiy layoqat – bu shaxs tomonidan qonun bilan nazarda tutilgan subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'lish layoqati.

Muomala layoqati – shaxsning huquq normalarida koʻzda tutilgan huquq va majburiyatlarga ega boʻlish, ularni oʻz harakatlari bilan amalga oshirish layoqati va yuridik imkoniyati.

Huquqiy layoqatning turlari – bu oʻz harakatlari bilan fuqarolik-huquqiy bitimlarda ishtirok qilish layoqati va dielekti layoqati – sodir etilgan huquqbuzarlik uchun huquq normalarida koʻzda tutilgan yuridik javobgarlikka tortilish mumkinligi.

Huquqiy va muomala layoqatini farqlash, asosan, fuqarolik huquqi uchun xosdir, chunki fuqaroning huquqiy layoqati uning tugʻilishi bilan va muomala layoqati – shaxs muayyan yoshga yetishi bilan boshlanadi.

Huquqiy munosabatlar obyektlari – bu huquqiy munosabat subyektlarining qiziqishlari, manfaatlari yoki himoya qilish uchun huquq va majburiyatlari qaratilgan narsa, ashyo yoxud qadriyatlar.

Quyidagilar huquqiy munosabat obyektlari boʻlishi mumkin:

- moddiy qadriyatlar;
- nomoddiy qadriyatlar;
- maʼnaviy ijod mahsullari;
- huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining faoliyati natijalari;
- qimmatbaho qogʻozlar, hujjatlar va boshqalar.

Subyektiv huquq – huquq normalarida koʻzda tutilgan huquqiy munosabat ishtirokchilarining mumkin boʻladigan doiradagi xulq-atvori boʻlib, subyektning oʻz shaxsiy manfaatlarini qondirishiga imkon beradigan yuridik choralardir.

Yuridik majburiyat – huquqiy normalarda koʻzda tutilgan, huquqiy munosabatlar ishtirokchilari tomonidan amal qilinishi zarur boʻlgan huquqiy xatti-harakatlar doirasi.

Subyektiv huquqning quyidagi belgilari mavjud:

1. Subyektiv huquq – bu imkoniyat darajasidagi xulqning koʻrinishi. Subyektiv huquq – bu mumkin boʻlgan xulq, yaʼni uning tashuvchisi uchun har doim tanlash imkoniyati mavjud: maʼlum tartibda harakat qilish yoki qilmaslik;

2. Tahlil qilinayotgan huquqning mazmuni huquq normalari va yuridik faktlar tomonidan oʻrnatiladi;

3. Subyektiv huquqning amalga oshirilishi boshqa ikkinchi tomonning majburiyatlari bilan taʼminlanadi; baʼzi hollarda

ikkinchi tomonning bu majburiyati subyektiv huquqni buzuvchi harakatlardan saqlanishini taqozo etsa, baʼzi hollarda esa, aksincha, yaʼni u shaxs tomonidan olingan majburiyatlari bajarilishini taqozo etadi;

4. Subyektiv huquq vakolatli shaxsga uning manfaatlarini qondirish uchun beriladi;

5. Subyektiv huquq nafaqat imkoniyat, balki vakolatli shaxsning yuridik yoki faktik xulqidan iborat boʻladi.

Subyektiv huquq – murakkab hodisa boʻlib, oʻz ichiga bir qator huquqiy vakolatlarni qamrab oladi. Bularga:

- shaxsiy faktik harakatlarga nisbatan boʻlgan huquq;
- yuridik harakatlarga nisbatan boʻlgan huquq;
- talab qilish huquqi;
- kuch ishlatishga moyillik huquqi.

Subyektiv yuridik majburiyat – subyektning sodir etishi lozim boʻlgan xatti-harakati turi va oʻlchovi.

Yuridik majburiyat – bu huquqiy munosabat ishtirokchilarining tegishli huquqiy normaga asosan oʻzlarining burchi boʻlgan harakatni amalga oshirishlari va muayyan harakatlarni sodir etishdan oʻzlarini tiyishlari.

Yuridik majburiyatlarning quyidagi belgilari mavjud:

- zarur boʻlgan choralar;
- huquq normalari talablariga koʻra yoki yuridik faktlar asosida oʻrnatiladi;
- majburiyat vakolatli tomonning manfaatlarini koʻzlab oʻrnatiladi;
- majburiyat – nafaqat majburiy hol boʻlibgina qolmasdan, balki u majburiyat olgan shaxsning real faktik xulqidir;
- majburiyatga ega shaxsning oldida tanlash imkoniyati boʻlmaydi. Yuridik majburiyatni bajarmaslik yoki uni toʻla bajarmaslik huquqni buzish hisoblanadi va davlat tomonidan choralar koʻrishni taqozo etadi.

Yuridik majburiyatlar uchta asosiy shaklga ega:

- taqiqlangan harakatlardan oʻzini tiyish;
- muayyan harakatlarni sodir etish;
- tashkiliy, mulkiy va shaxsiy xarakterga ega boʻlgan huquqlardan chegaralanish.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy munosabatlarning qanday oʻziga xos belgilari mavjudligini muhokama qiling.
2. Huquqiy munosabatlarning mazmuni va uning elementlarini muhokama eting.
3. Huquqiy munosabatlarning oʻz mazmuniga koʻra turlarini muhokama qiling
4. Huquqiy munosabatlarning huquq obyekti, huquq subyekti, yuridik faktlar (harakat va hodisalar), subyektiv huquq va yuridik majburiyat elementlarini izohlang.
5. Huquqiy prezumpsiyaning oʻziga xos xususiyatlarini muhokama qiling.

14-MAVZU. HUQUQNI AMALGA OSHIRISH

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqni amalga oshirish tushunchasi va shakllari.
2. Huquq normasini qo‘llash – huquqni amalga oshirishning muhim shakli sifatida.
3. Huquq normalarini qo‘llash jarayoni bosqichlari.
4. Huquqni qo‘llash hujjatlari tushunchasi, xususiyati va turlari.
5. Huquqni qo‘llash hujjatlarining normativ-huquqiy hujjatlardan farqlari.
6. Huquqdagi bo‘shliqlar va ularni bartaraf qilish yo‘llari.
7. Huquq analogiyasi va qonun analogiyasi.
8. Qonun hujjatlari o‘rtasidagi kolliziyalar va ularni hal etish usullari.

14.1. HUQUQNI AMALGA OSHIRISH TUSHUNCHASI VA SHAKLLARI

Huquq normalari hayotda amalga oshirilsagina, u mazmun kasb etadi va jamiyat uchun ahamiyatga ega bo‘ladi. Agarda huquq ijtimoiy voqelikda namoyon bo‘lmasa, o‘z funksiyalarini to‘laqonli ravishda bajara olmaydi.

Amalga oshirish so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib (“gealis”), “moddiylashtirish” va tatbiq etish ma‘nosini anglatadi. Hozirgi paytda realizatsiya qilish biron-bir rejani, dasturni, loyihani amalga oshirish degan ma‘noni anglatadi. Huquq nomoddiy ko‘rinishga ega bo‘lsa ham, u kishilarning faoliyatlarida, faol xulqi va yurish-turishlarida, ularning moddiy va ma‘naviy qadriyatlardan foydalanganlarida tatbiq etilib moddiylashadi.

Huquqni amalga oshirish – bu davlat tomonidan yuridik jihatdan mustahkamlangan va kafolatlangan imkoniyatlarning amalga oshirilishi bo‘lib, huquq normalarini kishilar va ularning tashkilotlari faoliyatida hayotga tatbiq etilishidir.

Huquq prinsiplari va normalari faqat hayotga tatbiq etilgan, huquq subyektlari harakatlarida amalga oshgan taqdiridagina huquq oliy ijtimoiy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. Zero, huquqiy jamiyatda har bir fuqaro, davlat organi va mansabdor shaxs huquqqa rioya etish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Huquqni amalga oshirish shakllari.

Huquqni amalga oshirishning normativ-huquqiy hujjatlarda ko'rsatilgan qoidalar qo'llanish darajasiga ko'ra:

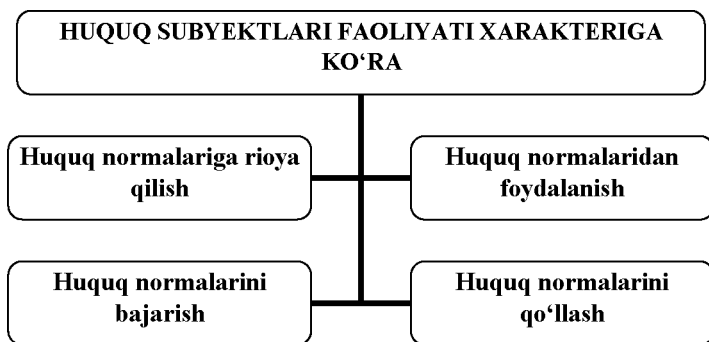
huquqiy faoliyat davomida amalga oshiriladigan umumiy vazifalar va tamoyillar o'z ifodasini topgan qonunlar hamda moddalarning muqaddimalarida ko'zda tutilgan umumiy ko'rsatmalarni tatbiq etish;

huquq subyektlarining huquqiy maqomi va vakolatlar doirasini o'rnatuvchi umumiy normalarni tatbiq etish;

muayyan huquqiy munosabatlarga oid huquq normalarini tatbiq etish.

Huquqni amalga oshirish subyektlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- individual;
- jamoa tomonidan.

Huquq normalariga rioya qilish. Huquq subyektlarining muayyan huquq normalariga rioya etishlari orqali taqiqlovchi normalar amalga oshiriladi. Huquq normalarini amalga oshirishning mazkur shakli mazmuni shundaki, bunda huquq subyekti qonunchilik bilan taqiqlangan harakatlarni sodir etishdan o'zini tiyib turadi. Masalan, yo'l harakati qoidalariga amal qilgan holda svetoforning qizil chirog'idan o'tmaslik.

Huquq normalarini bajarish. Huquqni amalga oshirishning ushbu shakli huquq subyektlaridan majburiy ko'rsatmalarni hayotga joriy etish bilan bog'liq faol harakatlarni talab qiladi. Masalan, fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lashga majburdir.

Huquq normalaridan foydalanish. Huquqdan foydalanish huquq subyektlarining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan huquqlarni amalga oshirishga qaratilgan faoliyatidir. Ayni paytda huquq subyektlari o'zlarining irodasi bo'yicha belgilangan huquqlardan ixtiyoriy ravishda foydalanadi. Masalan, fuqarolar kasaba uyushmalariga, siyosiy partiya va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egadir.

Huquq normalarini qo'llash. Huquq normalarini qo'llash vakolatli davlat organi yoki mansabdor shaxslar tomonidan muayyan huquqiy vaziyatlar uchun individual aniq ko'rsatma (qaror, buyruq, farmoyish) chiqarish orqali huquq normalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyatdir. Masalan, muayyan shaxsni ishga qabul qilish to'g'risida buyruq, sudning hal qiluv qarori, hukmi.

14.3. HUQUQ NORMASINI QO'LLASH – HUQUQNI AMALGA OSHIRISHNING MUHIM SHAKLI SIFATIDA

Huquqni qo'llash – *huquq normalari talabini amalga oshirishning asosiy shakllaridan biridir. Huquqni qo'llash faoliyati huquq normasini to'la-to'kis tatbiq etish uchun vakolatli organ yoki mansabdor shaxsning aralashuvi talab etilgan hollarda zaruriyatga aylanadi. Huquqni qo'llash faoliyati hokimiyat xarakteriga ega. Unda qaror (ya'ni huquqni qo'llash hujjati) tegishli organning irodasi mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.*

Huquqni qo'llash belgilari:

1) davlat hokimiyati funksiyasini qo'llash vakolatiga ega bo'lgan organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi;

- 2) individual xarakterga ega;
- 3) muayyan huquqiy oqibatlarni – subyektiv huquq, majburiyatlar, javobgarlikni oʻrnatishga yoʻnaltirilgan boʻladi;
- 4) maxsus belgilangan protsessual shakllarda amalga oshiriladi;
- 5) individual xarakterga ega boʻlgan yuridik qaror chiqarish bilan yakunlanadi.

14.4. HUQUQ NORMALARINI QOʻLLASH JARAYONI BOSQICHLARI

Huquqni qoʻllash jarayoni oʻz ichiga quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

- 1) huquq normalari bilan tartibga solinishi lozim boʻlgan yuridik ishning faktik tomonini oʻrganish va oʻrnatish;
- 2) koʻrilayotgan yuridik ishga mos keladigan huquq normasini tanlab olish;
- 3) koʻrilayotgan yuridik ishga mos keladigan huquq normasining mazmunini aniqlash va uni sharhlash;
- 4) koʻrilayotgan masalaga oid tanlab olingan huquq normasini qoʻllashga qaratilgan akt chiqarish;
- 5) huquqni qoʻllash akti chiqarilgandan soʻng uning bajarilishini taʼminlash chora-tadbirlarini koʻrish;
- 6) huquqni qoʻllash aktining amalda bajarilishini tekshirish va uning ustidan nazorat oʻrnatish.

14.5. HUQUQNI QOʻLLASH AKTLARI TUSHUNCHASI, XUSUSIYATI VA TURLARI

Huquqni qoʻllash akti – bu yuridik ish boʻyicha muayyan shaxs(lar)ning huquqlari, majburiyatlari va u(lar)ning yuridik javobgarlik darajasini belgilovchi, yuridik faktlar va huquq normalariga asoslanib, vakolatli organ yoki mansabdor shaxs tomonidan chiqariladigan huquqiy akt.

Yuridik ishni hal etish huquq ijodkorligi hujjatlariga nisbatan bo'ysunuvchi maqomga ega bo'lgan huquqni qo'llash aktlarida qayd etiladi. Ular huquq normalariga asoslanadi hamda normativ-huquqiy hujjatlarni amalga oshirish jarayoniga individual normativ ta'sirini o'tkazish maqsadini ko'zlaydi.

Huquqni qo'llash aktlarining xususiyatlari:

- vakolatli organlar va mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilishi;
- aktlarning qat'iy individuallashtirilganligi, ularning muayyan shaxs va vaziyatlarga nisbatan qaratilganligi;
- davlat tomonidan ta'minlanishi;
- huquqni qo'llash aktlarining bir marotaba qo'llanilishi va shu bilan o'z vazifasini tamomlashi (ya'ni uning o'z kuchini yo'qotishi).

Huquqni qo'llash aktlarining turlari:

- parlament aktlari;
- davlat boshlig'i aktlari;
- ijro hokimiyati organlarining aktlari;
- sud hokimiyati organlarining aktlari;
- mahalliy vakillik hokimiyat organlarining aktlari;
- korxona, tashkilot, muassasa rahbarlarining aktlari.

Huquqni qo'llash aktlari **asoslantirilganlik, qonuniylik va maqsadga muvofiqlik** tamoyillari talablariga javob berishi lozim.

14.6. HUQUQDAGI BO'SHLIQLAR VA ULARNI BARTARAF QILISH YO'LLARI

Huquqdagi bo'shliq – bu huquqiy doiradagi ijtimoiy munosabatlarning amaldagi qonunchilikda huquq normalari bilan qisman yoki to'liq tartibga solinmaganligi. *Huquqdagi bo'shliqni to'ldirish usullari: yangi normativ-huquqiy hujjatlarni yaratish; huquq yoki qonun analogivasini qo'llash.*

Davlat va huquq hodisalari jamiyatdagi boshqa voqeliklar bilan birgalikda doimo rivojlanishda bo'ladi. Binobarin, jamiyat hayotiga ta'sir qiluvchi omillar natijasida ijtimoiy munosabatlar murakkablashib boradi. Bu esa huquq ijodkorining huquq tizimini mazkur jarayonga mos ravishda muntazam shakllantirib va takomillashtirib borishini talab etadi. Huquq normalari mavjud va kelgusi ijtimoiy munosabatlarni qanchalik e'tiborga olgan holda yaratilmasin, bunda jamiyatdagi barcha o'zgarishlarning doirasini qamrab olish imkoniyati mavjud emas.

Milliy qonunchilikda qonun hujjatlarida bo'shliq mavjud bo'lsa, qonun yoki huquq analogiyasi qo'llanilishi mumkinligi belgilab qo'yilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 5-moddasiga asosan, fuqarolik huquqiy munosabatlari qonun hujjatlari yoki taraflarning kelishuvi bilan to'g'ridan to'g'ri tartibga solinmagan hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining o'xshash munosabatlarni tartibga soluvchi normasi qo'llaniladi (qonun o'xshashligi). Agar qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuni (huquq o'xshashligi) hamda odillik, oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi.

14.7. HUQUQ VA QONUN ANALOGIYASI

Huquq analogiyasi – bu muayyan yuridik ish (munosabat)ni huquqning asosiy tamoyillari va ma'nosidan kelib chiqqan holda ko'rib hal etish.

Qonun analogiyasi – bu o'z ahamiyati va harakatlariga ko'ra o'xshash bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni (o'zini emas) tartibga solishga qaratilgan muayyan yuridik ishni huquq normalari asosida hal etish.

Huquqni qo'llash subyektlari qonun va huquq analogiyasidan foydalanishda quyidagi bir qator talablarga rioya qilishlari lozim:

birinchidan, ko'rib chiqilayotgan ish (munosabat) huquqiy tartibga solish doirasida bo'lishi va uning huquqiy hal etilishining talab qilinishi;

ikkinchidan, qonun hujjatlarida tegishli huquq normasining mavjud emasligi;

uchinchidan, qonun hujjatlarida o'xshash vaziyatlarni tartibga soluvchi normalarni topish va shu asosda ishni hal etish (qonun analogiyasi), agar bunday norma mavjud bo'lmagan holatlarda huquqning umumiy tamoyillariga asoslanib ishni hal etish (huquq analogiyasi);

to'rtinchidan, ish bo'yicha chiqarilgan huquqni qo'llash hujjatida tegishli vaziyat yuzasidan qonun yoki huquq analogiyasini qo'llash zaruratini asoslantirgan holda tushuntirish berish.

14.9. QONUN HUJJATLARI O'RTASIDAGI KOLLIZIYALAR VA ULARNI HAL ETISH USULLARI

Davlat ijtimoiy hayotning muhim sohalariga huquqiy ta'sir o'tkazish, ya'ni ushbu sohalar doirasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solish orqali kelib chiqishi mumkin bo'lgan turli xil ziddiyatli holat va bo'shliqlarning oldini olib boradi.

Huquq nazariyasida “kolliziya” atamasi huquq normalari o'rtasidagi nomuvofiqlik, tafovut va ziddiyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalar – bu muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar o'rtasidagi tafovut, qarama-qarshilik, nomuvofiqlik va ziddiyatlardir.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalar huquqni tushunishda turli xil yondashuvlar, qarashlarning mavjudligi va milliy huquq tizim doirasidagi turli normalarning to'qnashuvida yuzaga keladi.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalarning belgilari:

- jamiyat ijtimoiy rivojlanishida obyektiv tarzda yuzaga keladigan qarama-qarshilik va ziddiyatlar bilan bog'liq;
- o'zining formal xarakterga egaligi;
- muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarning bir qator huquq normalari bilan tartibga solingan holdagina yuzaga kelishi;

– huquq subyektlarining o‘z huquq va majburiyatlarini amalga oshirish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi va boshqalar.

Qonun hujjatlari o‘rtasidagi kolliziyalarning kelib chiqishiga quyidagi omillarni sabab sifatida ko‘rsatish mumkin:

Birinchidan, obyektiv, ya‘ni ijtimoiy munosabatlarning doimiy tarzda rivojlanib va o‘zgarib borishi natijasida yuzaga keladi. Bunda huquq ijodkori doim ham tegishli o‘zgarishlarga mos ravishda huquq normalarini shakllantirib borishga ulgurmasligi mumkin. Ikkinchidan, subyektiv, ya‘ni yetarli tarzda huquqiy madaniyat, demokratik an‘analar va tajribaning mavjud emasligi; qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning sifat darajasi pastligi; huquqdagi bo‘shliqlarning mavjudligi; huquq ijodkorligi jarayonining lozim darajada muvofiqlashmaganligi; normativ-huquqiy hujjatlarning qat‘iy va to‘liq tizimlashtirilmaganligi; tegishli davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatidagi kamchiliklar; byurokratizm va boshqa omillarda yuzaga kelishi mumkin.

Qonun hujjatlari o‘rtasidagi kolliziyalarning Konstitutsiya va boshqa qonun hujjatlari, qonunlar va qonunosti hujjatlari, bir organ tomonidan qabul qilingan turli hujjatlar, turli xil organlar tomonidan qabul qilingan hujjatlar hamda umumiy va maxsus hujjatlar o‘rtasida yuzaga keladigan turlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Tegishli adabiyotlar va mavjud amaliyotni tahlil qilish orqali qonunchilikdagi kolliziyalarni bartaraf etishning quyidagi usullarini ko‘rsatib o‘tish mumkin:

– ziddiyatli hujjatlar o‘rniga yangi normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish;

– ziddiyatli normativ-huquqiy hujjatlardan bittasini bekor qilish;

– joriy hujjatga o‘zgartirish va aniqlik kiritish;

– kollizion norma va tamoyillarni ishlab chiqish;

– kollizion holatlarda yuzaga keladigan bahslarni sud tartibida ko‘rib chiqish (Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud);

– huquq normalari o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida mazkur normalarni sharhlash;

– huquq normalarini uygʻunlashtirish va qonunchilikni tizimlashtirish va boshqalar.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqni amalga oshirish shakllari va ularning oʻziga xos xususiyatlarini yoritib bering.

2. Huquqni qoʻllash akt turlari va oʻziga xos xususiyatlarini izohlang.

3. Huquqni qoʻllash jarayoni oʻz ichiga qanday bosqichlarni qamrab olishini muhokama qiling.

4. Huquqni qoʻllash – huquqni amalga oshirish shakli sifatidagi xususiyatlarini yoritib bering.

5. Qonundagi kolliziyalar tushunchasi, sabablari va bartaraf etish yoʻllarini muhokama qiling.

15-MAVZU. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari:

1. Huquq normalarini sharhlash tushunchasi va turlari.
2. Rasmiy va norasmiy sharhlash.
3. Huquq normalarini sharhlash usullari.
4. Huquq normalarini hajmiga koʻra sharhlash.
5. Huquq normalarini sharhlash hujjatlari.

15.1. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH TUSHUNCHASI

Huquqni sharhlash maxsus yuridik kategoriya sifatida oʻzining alohida mazmun va mohiyatiga ega. Amaliyotda huquq normalarining toʻgʻri tatbiq etilishi uchun ularni sharhlash zarur. Shu asosda huquq normalarining matndagi ifodasi bilan qoʻllanilayotgan ijtimoiy munosabat mazmun-mohiyatining bir-biriga mos kelishi aniqlanadi.

Huquqni sharhlash jarayonidagi muhim jihat bu muayyan normaning matni hisoblanadi. Chunki aynan unda nafaqat qonun chiqaruvchi, balki davlatning obyektiv ravishda normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan irodasi ifodalanadi.

Sharhlash – muayyan faoliyat, jarayon (aqliy-irodaviy, tashkiliy) boʻlib, u oʻz ichiga ikkita mustaqil jihatni, yaʼni **anglab olish** (oʻzi uchun) va **tushuntirishni** (boshqalar uchun) qamrab oladi.

Huquq normalarini sharhlash – bu huquq normalarining maqsadi, mazmun va mohiyatini aniqlash hamda tushuntirishga yoʻnaltirilgan faoliyat.

Huquq normalarini sharhlash quyidagi bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

birinchidan, mazkur faoliyat natijasida har qanday yozma manbalarning emas, balki huquq normalarining mazmun va mohiyati sharhlanadi;

ikkinchidan, huquq normalarini sharhlash huquqiy tartibga solishning zaruriy sharti sifatida maydonga chiqadi;

uchinchidan, qonunda belgilangan hollarda mazkur faoliyat vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi;

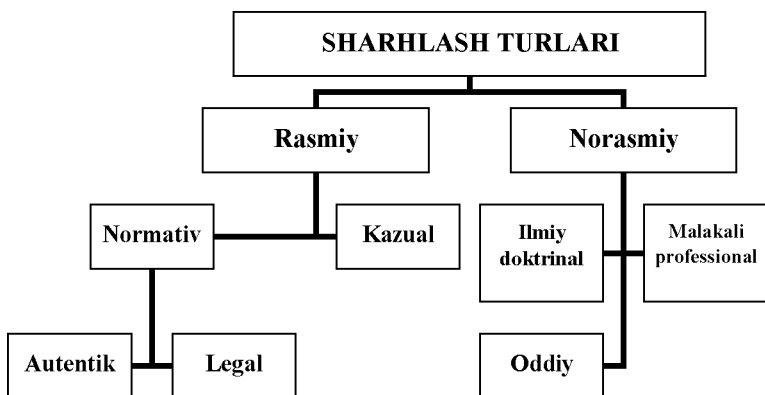
to'rtinchidan, sharhlash natijalariga majburiylik tusi beriladigan bo'lsa, maxsus huquqiy (sharhlash) hujjatlar bilan mustahkamlab qo'yiladi.

15.2. RASMIY VA NORASMIY SHARHLASH

Normativ-huquqiy hujjatlarda aks etgan huquq normalarining ruhi bilan uni ifoda etish usuli va shakli o'rtasida to'la uyg'unlikka doim ham erishib bo'lmaydi. Bunday holatlarda yuzaga kelgan tafovutlarni hal etish, asosan, sharhlash usuli orqali amalga oshiriladi. Tushuntirish natijasida kelib chiqadigan yuridik oqibatlariga ko'ra sharhlashni rasmiy va norasmiy turlarga ajratish mumkin.

Rasmiy sharhlash vakolatli subyektlar, ya'ni davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi, u maxsus hujjatlar bilan mustahkamlanadi va huquq subyektlari uchun majburiy xarakterga ega bo'ladi. Sharhlashning bunday turi yuridik ahamiyatga ega bo'ladi va tegishli huquqiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Mazkur sharhlash, o'z navbatida, huquqni amalga oshiruvchilarni huquq normalarini bir xil ma'noda tushunish va aynan qo'llashga yo'naltiradi.

O'zbekiston Respublikasining "**Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida**"gi qonuni 43-moddasiga ko'ra, normativ-huquqiy hujjatlarni rasmiy sharhlash normativ-huquqiy hujjatda noaniqliklar topilgan, u amaliyotda noto'g'ri yoki ziddiyatli tarzda qo'llanilgan taqdirda amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari normalariga rasmiy sharhni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi beradi. Qonunosti hujjatlari normalariga rasmiy sharhni ularni qabul qilgan organlar beradi. Normativ-huquqiy hujjatlarni rasmiy sharhlash jarayonida ularga normalarni aniqlashtirishga qaratilgan tuzatish, o'zgartirish, qo'shimchalar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Normativ sharhlash keng doiradagi shaxs va hodisalarga qaratiladi. Bunday sharhlash huquq ijodkorligi subyektlari tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Normativ sharhlashning quyidagi turlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

autentik sharhlash (aktini chiqargan organ tomonidan amalga oshiriladi);

legal sharhlash (vakolatli subyekt tomonidan beriladi).

Kazual sharhlash ham rasmiy hisoblansa-da, u umum-majburiy xarakterga ega bo'lmaydi va muayyan hodisaga nisbatan huquq normasini qo'llash jarayonida amalga oshiriladi. U aniq bir ishning vakolatli organ tomonidan ko'rib chiqilayotgan paytda beriladi va qoida tariqasida aynan ushbu ish uchun majburiy xarakterga ega bo'ladi.

Norasmiy sharhlash o'z vazifasiga ko'ra bevosita huquq normalarini sharhlash vakolatiga ega bo'lmagan subyektlar tomonidan amalga oshiriladi. Bunday subyektlar sifatida ilmiy muassasalar, olimlar, nodavlat tashkilotlari, amaliyot xodimlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Ular huquq normalarini tushuntirishni tavsiya va maslahat berish kabi shakllarda amalga oshiradi. Tushuntirishning bunday turi yuridik jihatdan majburiy ahamiyatga ega bo'lmaydi.

Norasmiy sharhlashning **ilmiy (doktrinal)**, **malakali (professional)** va **oddiy** ko'rinishlari mavjud.

Ilmiy (doktrinal) sharhlash – bu huquq sohasidagi mutaxassislar, olimlar tomonidan amalga oshiriladigan va ilmiy

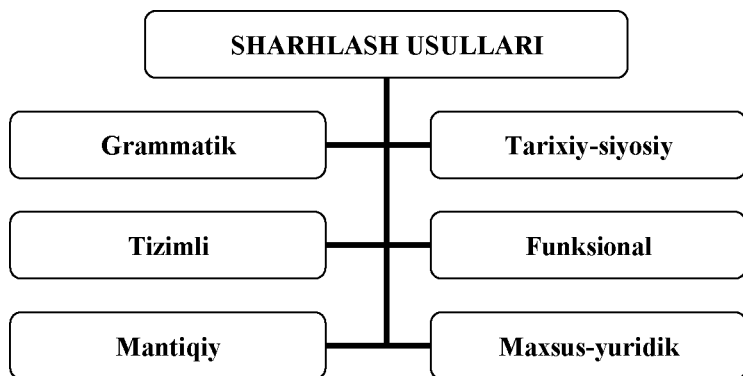
ahamiyatga ega bo'lgan norasmiy sharhlash turi. Nazariy sharhlash huquqshunos olimlarning maqolalari, monografiyalari va boshqa ishlarida o'z aksini topadi. Bunday sharhlashning o'ziga xos xususiyati sifatida ilmiy yondashuvga asoslanganligini ko'rsatish mumkin. Amaliyotchi yuristlar uchun majburiy bo'lmaganiga qaramay bunday sharhlash huquq normalarini tushunish va qo'llashda, bir xillikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Malakali (professional) sharhlash – bu amaliyotchi yuristlar (advokat, prokuror, sudya va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladigan sharhlash turi.

Oddiy sharhlash – maxsus huquqiy bilimga ega bo'lmagan har qanday shaxs tomonidan huquqni anglash va tushuntirish.

15.3. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH USULLARI

Huquq normasini sharhlash usullari – bu huquq normasining mazmuni va mohiyati hamda unda aks etgan huquq ijodkorining irodasini anglash imkonini beradigan usul va vositalar majmuidir.

Grammatik usul – bu normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuni va matnini til qoidalariga asosan tahlil qilib berishdir. Sharhlashning bunday usuli orqali qo'llaniladigan alohida iboralarning ahamiyati hamda tushunchalar mazmuni aniqlanadi.

Bunda, eng avvalo, qonunshunos ushbu tushunchalarga qanday mazmun baxsh etganligini aniqlash muhimdir.

Tizimli sharhlash usulida muayyan ijtimoiy munosabatni tartibga soluvchi huquq normasi aniq bir hujjat doirasi bilan cheklanilmaydi. Bunda tegishli munosabatni tartibga soluvchi barcha normativ-huquqiy hujjatlar doirasi mazmunan sharxlanadi.

Normativ-huquqiy hujjat, eng avvalo, mantiqiy muntazamlikka asoslangan holda bir-biriga bogʻliq va har biri oldingi normaning mazmunidan kelib chiqadigan normalar tizimidan iborat boʻlishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, har bir norma qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat – yaxlit bir tizimning mustaqil, biroq oʻzigacha va oʻzidan keyingi norma-larga mazmunan bogʻliq birligi sifatida joylashishi zarur.

Tizimli sharhlash usulida huquq normasining maʼno va mazmuni uning normativ-huquqiy hujjatdagi, huquq normasi, huquq instituti, huquq sohasi va butun huquq tizimidagi oʻrni va roli, oʻzaro nisbati orqali aniqlanadi. Tizimli sharhlash yordamida normalar va hujjatlar oʻrtasida mavjud boʻlgan tafovut, ziddiyat, nomuvofiqlik va qarama-qarshiliklar, boʻshliqlar aniqlanadi. Bunday sharhlash natijasida rasman bekor qilinmagan, biroq amalda boshqalari bilan almashtirilganligi sababli ahamiyatsiz, foydalanilmay qolgan huquq normalari ham aniqlanadi.

Tizimli sharhlash jarayonida ayrim qonunlarda uchraydigan “qonunchilikka asosan”, “qonun hujjatlarida belgilangan tartibda”, “qonun hujjatlariga muvofiq” degan jumlalarning mazmun-mohiyati ham ochib berilishi lozim. Chunki bularning mavjudligi muayyan ijtimoiy munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi oxirigacha tugallanmaganligidan va ushbu havolaki, normalarning huquqiy ahamiyatga ega emasligidan dalolat beradi. Bu esa huquq normasini ijtimoiy munosabatga toʻgʻri tatbiq etish va sharhlashda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Shu bois qonun hujjatlarida huquqiy munosabatlar yuzasidan xulq-atvorning qanday boʻlishi toʻgʻrisidagi qoidalar aniq, qatʼiy va toʻliq berilishi maqsadga muvofiq.

Mantiqiy usul – bu normativ-huquqiy hujjatlarni mantiq fanining qoidalari asosida sharhlashdir. Mantiqiy sharhlash

qonun va normadagi soʻzlarning tom maʼnosini aniqlashga emas, balki qonunshunos ifodalab bermoqchi boʻlgan va aniq soʻz shaklida koʻrsatib qoʻyilmagan qoidaning mohiyatini aniqlashga xizmat qiladi. Mantiqiy sharhlash orqali qonunning ikki xil talqin qilinishi kelib chiqishi mumkin. Ularning birinchisi qonunning asl mohiyati boʻlsa, ikkinchisi mantiqiy sharhlash orqali aniqlangan mohiyat. Mantiqiy sharhlash usulini faqat bitta qonunni sharhlash uchungina emas, balki qonunlar tizimini sharhlash va u orqali maʼlum bir xulosaga kelish uchun ham qoʻllash mumkin.

Tarixiy-siyosiy usul – huquq normasini qabul qilish jarayonidagi muayyan tarixiy va siyosiy shart-sharoitlarni tahlil qilish yordamida sharhlash. Bu normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish maqsadini, uning vujudga kelishiga sabab boʻlgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat, joyi, vaqti va normativ-huquqiy hujjatni qoʻllash amaliyotini aniqlab olishni taqozo etadi.

Tarixiy-siyosiy sharhlash davlat manfaatlari va ularni himoya qilish bilan uzviy bogʻliq. Qonunchilikning siyosiy maqsadini tushunish, uning tarixini bilish ishning sifatli va bir maqsadga qaratilgan boʻlishiga yordam beradi.

Funksional usul – huquq normasi tatbiq etiladigan shart-sharoit va omillarga asoslanib qilinadigan sharhlash. Muayyan holatlarda huquq normasi mazmunini aniqlash uchun faqat uning rasmiy tahlili va uni amalga oshirishning umumiy shartlarini eʼtiborga olishning oʻzi yetarli emas. Bunda sharhlashni amalga oshiruvchi subyekt norma amalga oshiriladigan shart-sharoit va omillarni ham hisobga olishi lozim. Eng avvalo, bu baho beruvchi deb nomlanadigan atamalar (“uzrli sabablar”, “jiddiy zarar”, “katta ziyon”, “oxirgi zarurat”)ga taalluqli. Joyi, vaqti va boshqa omillarni hisobga olib, bir xil holatlar uzrli yoki uzrsiz, jiddiy yoki yengil deb eʼtirof etilishi mumkin va hokazo. Baʼzi holatlarda huquq ijodkori muayyan sharoitlarni hisobga olish vazifasini yuklaydi, yaʼni funksional sharhlashga murojaat etishga majbur qiladi. Jumladan, maʼnaviy zarar hajmini belgilashda adolat va oqillik talablari, shuningdek, maʼnaviy zarar keltirgan daliliy holatlar eʼtiborga olinishi lozim.

Maxsus-yuridik usul – maxsus yuridik bilimlar asosida qonunchilikda qoʻllanilgan yuridik terminlarning mazmunini tushuntirib berish.

15.4. HUQUQ NORMALARINI HAJMIGA KO'RA SHARHLASH

Huquqni amalga oshirish jarayonida shunday holatlar uchraydiki, bunda huquq normasini sharhlovchi subyekt bir qarashda qonun matnidan kelib chiqadigan normaning haqiqiy mazmunini mumkin bo'lganidan yo torroq, yoki aksincha, kengroq tushunish lozim bo'ladigan vaziyat bilan to'qnashadi. Shu bois huquq normalarini aynan, kengaytirilgan va cheklangan sharhlash zarurati tug'iladi.

Huquq normalarini aynan sharhlash sharhlanayotgan huquq normasi ma'nosini tushunish huquq manbayi matniga to'liq mos kelishida o'z ifodasini topadi. Bunday sharhlashning natijasi huquqiy ko'rsatmaning so'zlardagi ifodasiga to'liq mos keladi. Ya'ni qonun shakli bilan uning mazmuni bir-biriga to'g'ri kelganligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Kengaytirilgan sharhlash huquq normasi ma'nosi uning matndagi ifodasidan kengroq bo'lgan holatlarda amalga oshiriladi. Kengaytirilgan sharhlashni talab qiluvchi holatlar ro'yxatida ko'pincha "va hokazo", "va boshqalar" degan so'zlar uchraydi.

Cheklangan sharhlashda huquq normasining so'zda ifodalangan va rasmiylashtirilgan ma'nosi uning mantiqiy ma'nosi va mazmunidan keng bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Ayrim hollarda huquq normasining mazmuni uning matndagi ifodasidan torroq bo'lishi mumkin.

15.5. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH HUJJATLARI

Huquq normalarini sharhlash maxsus faoliyat bo'lib, u rasmiy ko'rinishga ega bo'lishi, shuningdek, hujjatlar matni shaklida ifodalanishi mumkin. Bunday hujjatlar rasmiy hujjat bo'lib, ular vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan qabul qilinadi. Ushbu hujjatlar huquq normalarining mazmunini to'g'ri va aniq shaklda o'rnatishga qaratilgan bo'ladi.

Huquq normalarini sharhlash hujjatlari huquqiy hujjatlarning bir turi bo'lib, u quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1) u yangi huquq normalarini yaratmaydi, ularni bekor qilmaydi va amaldagi huquq normalariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritmaydi;

2) mazkur hujjatlar amaldagi huquq normalarini aniqlashtiradi, ularni qanday tushunish va qo'llash lozimligini ko'rsatib beradi;

3) ushbu hujjatlar mustaqil ahamiyatga ega bo'lmasdan, balki o'zi sharhlayotgan huquq normalari bilan birgalikda amalda bo'ladi;

4) mazkur hujjatlar sharhlanayotgan huquq normalari bilan tartibga solinadigan subyektlar xatti-harakatlariga emas, balki ularni qo'llayotgan organlarga qaratilgan bo'ladi;

5) huquq normalarini rasmiy sharhlash aktlari majburiy xarakterga ega bo'ladi, chunki ularni qabul qilgan davlat organlari va mansabdor shaxslar davlat hokimiyati vakolatiga ega va boshqalar.

Huquq normalarini sharhlash hujjatlarini quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:

– huquq sohalari bo'yicha (konstitutsiyaviy-huquqiy, jinoyat huquqiy, ma'muriy-huquqiy);

– qabul qilgan subyektga ko'ra (autenti, ya'ni huquq normasini qabul qilgan organning o'zi tomonidan va legal, ya'ni vakolat berilgan subyekt tomonidan. Masalan, qonun normalarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tomonidan sharhlanishi);

– ifoda etish shakliga ko'ra (yozma shakldagi huquqni sharhlash aktlari muayyan rasmiy rekvizitlarga ega bo'ladi);

– yuridik ahamiyati bo'yicha (normativ sharhlash aktlari va kazual holatlarga nisbatan chiqariladigan sharhlash hujjatlari) va boshqalar.

Nazorat uchun savollar

1. Huquq normalarini hajmiga ko'ra sharhlashga izoh bering.
2. Huquq normalarini sharhlashning amaliy ahamiyatini izohlang.
3. Huquq normalarining tizimli usulda sharhlashning xususiyatlari va ijobiy tomonlarini muhokama qiling.
4. Huquqni sharhlashning obyektiv zaruriyati nimalarda ko'rinadi? Fikringizni asoslang.
5. Huquqni sharhlash usullari va uning turlarini atroflicha tavsiflab bering.

16-MAVZU. HUQUQIY XULQ-ATVOR. HUQUQBUZARLIK VA YURIDIK JAVOBGARLIK

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqiy xulq-atvor tushunchasi va turlari.
2. Huquqbuzarlik tushunchasi, belgilari va turlari.
3. Huquqbuzarlikning yuridik tarkibi.
4. Yuridik javobgarlik: tushunchasi, belgisi, turlari.
5. Yuridik javobgarlik maqsadi, funksiyalari va prinsiplari.
6. Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar.
7. O‘zbekiston Respublikasida yuridik javobgarlikni liberallashtirish borasidagi sud-huquq islohotlari.

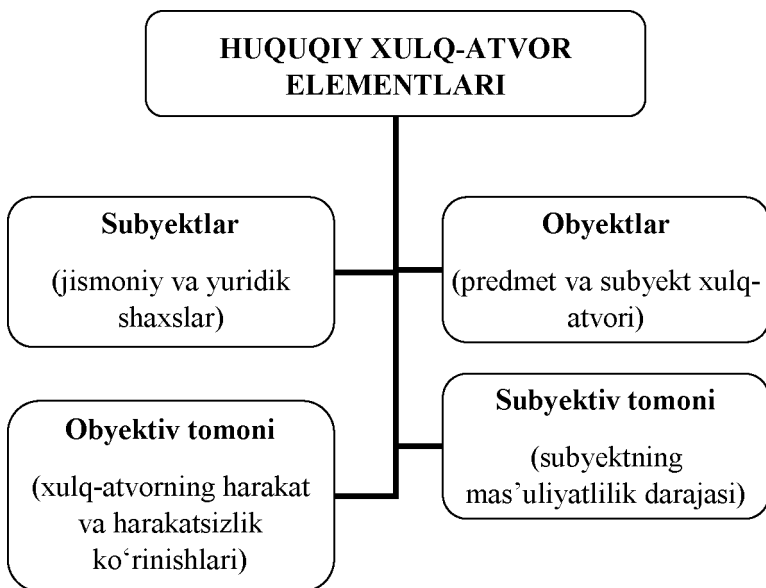
16.1. HUQUQIY XULQ-ATVOR TUSHUNCHASI VA TURLARI

Shaxs xulq-atvori, xatti-harakatlari nihoyatda rang-barang. Ular turli sabab va maqsadlardan kelib chiqadi, har xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Shaxsning huquq normalari bilan tartibga solinadigan huquqiy xulq-atvori, xatti-harakati o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Shaxsning huquqiy xulq-atvori – bu shaxs tomonidan huquq normalariga mos keladigan xatti-harakatlarning amalga oshirilishidir. Yana bu qonunga itoat etuvchi xatti-harakat hamdir.

Huquqiy xulq-atvor – bu huquq normalariga mos keladigan, yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradigan, ijtimoiy foydali ahamiyatga ega bo‘lgan, huquq subyektlarining ongli ravishdagi xulqidir.

Huquq nuqtayi nazaridan xulq-atvor huquqqa mos keluvchi, yuridik betaraf va huquqqa zid keluvchi bo‘lishi mumkin.

Huquqiy xulq-atvorning quyidagi uch ko'rinishi mavjud:

1. Faol huquqiy xulq-atvor.
2. Odatiy huquqiy xulq-atvor.
3. Passiv (sust) huquqiy xulq-atvor.

Faol huquqiy xulq-atvor – bu shaxsning tashabbuskorlik bilan amalga oshiradigan ma'lum maqsadga qaratilgan qonunga mos faoliyati. Huquqiy faollikni namoyon etish shakllari turli xil bo'lib, huquq subyektlarining o'z vazifalariga munosabatlarida, fuqarolik jamiyati institutlari shakllanishida hamda ularning faoliyatida ishtirok etishlarida, norma ijodkorligi jarayonida qatnashishlarida, davlat tuzilmalari bilan hamkorlik qilishlarida va boshqalarda ko'rinadi.

Odatdagi huquqiy xulq-atvor – bu kundalik hayotda kishilarning huquq normalariga mos keladigan xulqi bo'lib, bu xulq doirasida fuqarolar o'zlarining huquqiy majburiyatlarini bajaradi, muayyan ko'rinishdagi yuridik ahamiyatga ega bo'lgan harakatlarni amalga oshiradi.

Sust huquqiy xulq-atvor – huquqiy ta'sir etish tahdidi mavjud bo'lmaganda, fuqarolarning o'z huquq va erkinliklaridan foydalanmasligida namoyon bo'ladi. Bunga misol qilib

fuqarolarning saylovlarda ishtirok etmasligini ko'rsatish mumkin.

Huquqiy xulq o'zining barcha ko'rinishlarida shaxsning har tomonlama uyg'unlashuviga muhim turtki bo'ladi hamda uning ijodiy va intellektual mahorati va qobiliyati o'sishiga, ma'naviy-huquqiy sifatlari shakllanishiga yordam beradi.

16.2. HUQUQBUZARLIK TUSHUNCHASI, BELGILARI VA TURLARI

Bunday qilmish qonun bilan muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi yoki zarar yetkazish xavfini tug'dirishi mumkin.

Huquqbuzarlikning asosiy belgilari:

- jamiyat va shaxs uchun ijtimoiy xavfli;
- huquqqa zid xarakterga ega;
- aybli qilmish;
- zararli oqibat keltirib chiqaradi;
- kishilarning erki va ongiga bog'liq bo'lgan holda, ular tomonidan harakat yoki harakatsizlik shaklida amalga oshiriladi va boshqalar.

Ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra huquqbuzarlikning jinoyat (o'g'rilik, firibgarlik, odam o'ldirish va boshqalar) hamda nojo'ya ish ko'rinishidagi turlari mavjud.

Nojo'ya ish ko'rinishidagi huquqbuzarlik, o'z navbatida, fuqarolik-huquqiy (moddiy zarar yetkazish, majburiyatni bajarmaslik va boshqalar), ma'muriy-huquqiy (mayda bezorilik, yo'l harakati qoidalarini buzish va boshqalar), intizomiy-huquqiy (ishga kelmaslik, kech qolish va boshqalar)ga bo'linadi.

16.3. HUQUQBUZARLIKNING YURIDIK TARKIBI

Huquqbuzarlikning tarkibiy elementlari:

- obyekt (huquq bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar);

– obyektiv tomoni (huquqning buzilishi va uning ijtimoiy xavfliligi);

– subyekt (huquqbuzarlikni sodir etgan shaxslar);

– subyektiv tomoni (huquqbuzarlik oqibatidan kelib chiqadigan ijtimoiy xavfli qilmishga bo‘lgan ongli-ruhiy munosabat).

Huquqbuzarlik obyekt – bu huquq bilan tartibga solinadigan va muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlardir. Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatlarning *umumiy, maxsus va bevosita* obyektlari farqlanadi.

Huquqbuzarlikning obyektiv tomoni – bu huquqqa zid xatti-harakatning tashqi belgisidir. Aynan shunday belgiga asosan huquqbuzarlik haqida, u qanday ro‘y bergani va qanchalik zarar keltirgani to‘g‘risida mulohaza yuritish mumkin.

Huquqbuzarlikning obyektiv tomoni tarkibiy qismlari quyidagilardan iboratdir:

1) nojo‘ya harakat – ya‘ni inson irodasi va aql-zakovati nazoratida bo‘lgan va harakatda yoki harakatsizlikda ifodalanadigan xulq-atvordir. Harakat – kishining faol xatti-harakati, harakatsizlik – passiv xulq-atvor. Shaxs harakat qilishga majbur bo‘la turib, ya‘ni o‘z huquqiy majburiyatlarini bajarishi kerak bo‘lgani holda harakatsizlikka yo‘l qo‘yishi huquqbuzarlikka kiradi.

2) xatti-harakatning huquqqa zidligi, ya‘ni yuridik normalar ko‘rsatmalariga zidligi tufayli huquq tomonidan taqiqlanadi. Huquqqa zidlik, ya‘ni xatti-harakatning qonun bilan taqiqlanishi uch xil usulda ifodalanadi:

birinchisi, to‘g‘ridan to‘g‘ri taqiqlash orqali (mehnat qonun hujjatlariga binoan zararli mehnat sharoitlaridagi og‘ir ishlarda ayollar mehnatidan foydalanish taqiqlanadi);

ikkinchisi, normada huquqqa zid xatti-harakat aniqlanib, uni sodir etganlik uchun jazo chorasi belgilanganida bilvosita taqiq orqali (bunda yozma ifodalangan yoki oddiygina nomi keltirilgan xatti-harakat qonun bilan taqiqlanadi; chunonchi, Jinoyat kodeksining Maxsus qismi normalari bunga misol bo‘la oladi);

uchinchisi, huquqiy normada ijobiy, qonunda ifodalangan xatti-harakatni bayon etish orqali (bunday vaziyatda xatti-harakatning boshqa, unga qarama-qarshi turi maqsadga muvofiq

bo'lmaydi va shuning uchun taqiqlangan xatti-harakat hisoblanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi xaridorga buyumni, xaridor esa sotuvchiga pulni berishga majbur bo'ladi, biroq bu – xatti-harakatning boshqa turiga ko'ra – pul yoki buyumning berilmasligi taqiqlanadi deganidir).

3) qilmish natijasida yetkazilgan zarar (zararli oqibat) – huquqbuzarlik natijasida yuzaga keladigan salbiy va shuning uchun nomaqbul oqibatdir. Ushbu salbiy oqibatlar mulkiy (mulkdan ayrilish, boy berilgan foyda), nomulkiy (haqoratlash, bo'hton), ijtimoiy (o'z huquqini amalga oshirish imkoniyatidan mahrum bo'lish), shaxsiy (hayotdan ko'z yumish, sog'liqqa zarar yetkazish) va boshqa xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

4) huquqqa qarshi qilmish va zararli oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish. Huquqdagi sababiy bog'lanish – hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik bo'lib, ulardan biri – zaruratni, ikkinchisi – oqibatni tug'diradi.

Shuningdek, huquqbuzarlikning obyektiv tomoni haqida gapirganda, uning joyi, vaqti, usuli va muhit masalalariga ham e'tibor qaratish lozim.

Huquqbuzarlik subyekti – bu huquqqa zid aybli qilmishni sodir etgan shaxs, ya'ni huquqbuzardir. Har qanday shaxs ham huquqbuzarlik subyekti hisoblanmaydi, faqat o'z qilmishiga javob bera oladigan, aqli raso shaxsgina shunday subyeht sifatida tan olinadi.

Huquqbuzarlikning subyektiv tomoni. Sodir qilingan qilmishiga nisbatan shaxsning ruhiy munosabati bo'lib, uning zaruriy belgisi aybdir.

Ayb – huquqbuzarning huquqqa xilof xatti-harakatiga va uning ijtimoiy xavfli oqibatiga nisbatan qasd yoki ehtiyotsizlik ko'rinishidagi munosabati.

Qasd – shaxsning huquqqa xilof xatti-harakatni sodir qilayotganida bu harakat (harakatsizlik)ning huquqqa xilofligini, ijtimoiy xavfliligini, uning oqibatini anglashi yoki tushunishi (to'g'ri qasd) yoki bu munosabatning ma'lum oqibatni keltirib chiqarishiga ongli ravishda yo'l qo'yishi (egri qasd).

Ehtiyotsizlik – shaxsning xatti-harakatlari natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarning oldini olishni nazarda

tutib, beparvolik bilan o'ziga o'zi ishonib harakat (harakatsizlik) qilishi.

16.4. YURIDIK JAVOBGARLIK TUSHUNCHASI, BELGISI, TURLARI

Yuridik javobgarlik – bu huquqbuzarga nisbatan huquq normalarida ko'zda tutilgan sanksiyalar asosida davlatning majburlov choralari qo'llashdir. Bu choralar shaxsiy (ozodlikdan mahrum etish), mulkiy (jarima), tashkiliy (muayyan huquqdan mahrum etish, ishdan bo'shatish) xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Yuridik javobgarlik huquqbuzarlikning turlariga ko'ra quyidagilarga bo'linadi: jinoiy-huquqiy, fuqarolik-huquqiy, ma'muriy-huquqiy, intizomiy-huquqiy.

Jinoiy va fuqarolik-huquqiy javobgarlikni belgilash sud tomonidan amalga oshiriladi.

Yuridik javobgarlik quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

– yuridik javobgarlik davlat majburlov choralari bilan bog'liq;

– yuridik javobgarlik huquqbuzarlik bilan bog'liq;

– yuridik javobgarlik huquqbuzar uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi (ozodlikdan, ota-onalikdan mahrum bo'lish yoki sodir etilgan qilmishi uchun jarima to'lash va boshqalar);

– huquq normalarining sanksiyasida o'rnatiladi.

16.5. YURIDIK JAVOBGARLIKNI ISTISNO QILUVCHI HOLATLAR

Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar tegishli soha qonun hujjatlarida o'z aksini topgan bo'lib, uning quyidagi turlarini ko'rsatib o'tish mumkin: zaruriy mudofaa; oxirgi zarurat; buyruq yoki boshqacha tarzda rasmiy vazifani bajarish; muomalaga layoqatsizlik va boshqalar. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining **“Qilmishning**

jinoiyligini istisno qiladigan holatlar tushunchasi” deb nomlangan 35-moddasida mustahkamlanganidek, “Qilmishda ushbu Kodeksda nazarda tutilgan alomatlar rasmiy jihatdan mavjud bo‘lsa-da, lekin u ijtimoiy xavfli, g‘ayriqonuniy yoki aybli bo‘lmasa, qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar deb topiladi”. Ushbu normada ko‘rsatilganidek, “Quyidagi holatlar, ya‘ni kam ahamiyatli qilmishlar; zaruriy mudofaa; oxirgi zarurat; ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ush-lash chog‘ida zarar yetkazish; buyruq yoki boshqacha tarz-dagi vazifani bajarish; kasb yoki xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan asosli tavakkalchilik jinoyatni istisno qiluvchi holatlar deb topiladi”.¹

Zaruriy mudofaa mudofaalanuvchi yoxud boshqa shaxsning huquqlari, jamiyat yoki davlat manfaatlarini g‘ayrihuquqiy tajovuz qilayotgan shaxsga zarar yetkazish yo‘li bilan himoya qilish hisoblanadi. Sodir etilgan harakatlar zaruriy mudofaa chegarasidan chiqib ketishiga yo‘l qo‘yilmagan bo‘lsa, huquqbuzarlik deb hisoblanmaydi.

Zaruriy mudofaa huquqi fuqarolarning davlat va jamoat manfaatlariga, fuqarolarga, fuqarolarning huquq va erkinlik-lariga har qanday tajovuzlardan himoya qilishga oid normalarni ro‘yobga chiqarishning muhim kafolatlaridan biri hisoblanadi. Zaruriy mudofaa holatida yetkazilgan zarar, agar bunda mudofaa chegarasidan chiqilmagan bo‘lsa, qoplanmaydi.

Agar g‘ayriqonuniy tajovuzdan himoyalalanish paytida hi-moyalalanuvchi uchinchi shaxsga zarar yetkazgan bo‘lsa, bu zarar tajovuz qilgan shaxs tomonidan qoplanishi lozim.

Oxirgi zaruriyat nuqtayi nazaridan harakat yoki hara-katsizlikni huquqbuzarlik deb baholashda uning chegarasidan chetga chiqmaslik muhim jihat hisoblanadi. Ya‘ni keltirilgan zarar oldi olingan zarardan oshib ketmasligi kerak. Shuningdek, boshqa vositalar orqali xavfning oldini olish mumkin bo‘l-masligi kerak. Faqat shundagina oxirgi zaruriyat holatida sodir etilgan qilmish huquqbuzarlik deb topilmaydi.

Muomalaga layoqatsizlik ham yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar sifatida e‘tirof etilib, u jismoniy shaxsning yoshi yoki ruhiy holatiga ko‘ra o‘z huquqlarini to‘liq amalga

¹ O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi // <https://www.lex.uz>

oshira olmaslik, o'z zimmasiga majburiyatlar olish qobiliyatiga ega emasligida namoyon bo'ladi. Jismoniy shaxsning muomalaga layoqatliliigi masalasiga faqat sud tomonidan huquqiy baho beriladi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy xulq-atvorning elementlarini izohlab bering.
 2. Huquqbuzarlikning asosiy belgilarini muhokama qiling.
 3. Huquqbuzarlikning yuridik tarkibini yoritib bering.
- Misollar keltiring.
4. Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlarni izohlab bering.
 5. Yuridik javobgarlikning belgilarini izohlab bering.

17-MAVZU. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMI

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari:

1. Huquqiy tartibga solish mexanizmi tushunchasi, uning asosiy elementlari.
2. Huquqiy tartibga solish va huquqiy taʼsir etish.
3. Huquqiy vositalar tushunchasi, belgilari va turlari.
4. Huquqiy rejimlar tushunchasi, belgilari va turlari.
5. Huquqiy ragʻbatlantirish tushunchasi, xususiyati, funksiyasi va turlari.
6. Huquqiy imtiyozlar tushunchasi, xususiyati, funksiyalari va turlari.
7. Huquqiy tartibga solish samaradorligi, belgilari va uni taʼminlanish asoslari.

17.1. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMI TUSHUNCHASI, UNING ASOSIY ELEMENTLARI

Huquqiy tartibga solish mexanizmi – *jamiyatdagi turli xil ijtimoiy munosabatlarni maʼlum ketma-ketlikda huquqiy tartibga solishga yordamlashuvchi huquqiy vositalar tizimi.*

Huquqiy tartibga solish mexanizmi jamiyatdagi turli-tuman ijtimoiy munosabatlarga muntazam ravishda va muayyan ketma-ketlikda taʼsir etish jarayonidir. Huquqiy tartibga solish jarayoni – ijtimoiy munosabatlarga huquqiy taʼsir etish, ularni amalga oshirish, rivojlantirish va takomillashtirishning qatʼiy belgilangan tartibidir. Huquqiy tartibga solish har qanday ijtimoiy jarayon singari oʻzining boshlanish va nihoyalanish nuqtalariga ega. Bu jarayon davlat tomonidan huquqiy normalar yaratishdan boshlanadi. Huquqiy norma xalqning davlat idorasini oʻzida ifodalovchi, uni huquqiy munosabat ishtirokchilariga yetkazuvchi vosita sifatida vujudga keladi va amal qiladi.

Huquqiy tartibga solish jarayonini *uch asosiy bosqichga* ajratish mumkin:

1. Ijtimoiy munosabatlarni me'yorga soluvchi yuridik normaning yaratilish bosqichi.

2. Huquqiy normaning amal qilish bosqichi.

3. Yuridik normada nazarda tutilgan holatlar, huquq va majburiyatlar vujudga kelganda subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarning amalga oshirilish bosqichi.

Ko'rsatilgan uch bosqichdan tashqari yana bog'lovchi qo'shimcha bosqich, ya'ni *huquqni qo'llash* haqida gapirish lozim.

Huquqiy tartibga solish jarayonining uch bosqichiga uchta muhim element (huquqiy hodisa) muvofiq keladi:

a) huquq normalari;

b) huquqiy munosabatlar;

d) subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari.

Yuqorida zikr etilgan qo'shimcha bosqichga muvofiq tarzda huquqiy tartibga solish mexanizmida qo'shimcha element – *huquqni qo'llash hujjatlari* maydonga chiqadi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmining har bir elementi, o'z navbatida, o'ziga xos kichik tizimni tashkil etadi. Chunonchi:

– huquq normalarining yaratilish bosqichiga muvofiq keladigan tizimga huquqiy ong, huquq ijodkorligi, normativ-huquqiy hujjatlar, huquqni tizimlashtirish, yuridik texnika va boshqalar kiradi;

– huquq normalarining amal qilish bosqichidagi huquqiy munosabatlar tizimiga huquq subyeksi, yuridik faktlar, umumiy va konkret munosabatlar kiradi;

– huquq va majburiyatlarni amalga oshirish tizimiga huquqiy munosabat qatnashchilarining muayyan xatti-harakatlari, huquqni qo'llash hujjatlari kiradi.

Yuqorida sanab o'tilgan tizimlarni huquqiy tartibga solish jarayonining bo'g'inlari deb atash mumkin. Ushbu jarayonda amal qiladigan elementlarning bir butunligi huquqiy tartibga solish mexanizmini tashkil etadi¹.

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик / проф. Х.Т. Одиқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2009. – Б. 475-477.

17.2. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Huquqiy tartibga solish – huquqiy vositalar yordamida amalga oshiriladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, muhofaza qilish, ijtimoiy ehtiyojlardan kelib chiqqan holda ularni rivojlantirish maqsadida ushbu ijtimoiy munosabatlarga samarali, tashkiliy-huquqiy ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Huquqiy tartibga solish kishilarning xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarga huquqiy vositalar yordamida maqsadli ta'sir etish hamdir. Huquqiy tartibga solishning muhim xususiyati shundaki, u ijtimoiy munosabat ishtirokchilarining yuridik huquq va majburiyatlarini belgilaydi, huquqlar ro'yobga chiqarilish va majburiyatlar bajarilishini ta'minlaydi.

17.3. HUQUQIY VOSITALAR TUSHUNCHASI, BELGILARI VA TURLARI

Huquqiy vositalar sifatida huquq normalari va prinsiplari, huquqni qo'llash aktlari, shartnomalar, yuridik faktlar, subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar, taqiqlar, imtiyozlar, rag'batlantirish va jazo choralari, huquq va majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Huquqiy vositalar – bu muayyan ko'rsatma va xatti-harakatlarda namoyon bo'ladigan huquqiy hodisa bo'lib, uning yordamida huquq subyektlarining manfaatlari amalga oshiriladi va ijtimoiy foydali maqsadlarga erishish ta'minlanadi.

Huquqiy vositalarning quyidagi belgilari mavjud:

1. Ular huquq subyektlarining manfaatlarini amalga oshirishning va ijtimoiy foydali maqsadlarga erishishni ta'minlashning umumlashgan yuridik uslublari hisoblanadi (aynan ushbu holatda huquqning ijtimoiy qimmati namoyon bo'ladi).

2. Huquqiy vositalar huquqning axborot – energetik sifati va resurslarini oʻzida namoyon qiladi. Ular, oʻz navbatida, huquqiy munosabat ishtirokchilarining manfaatlarini amalga oshirish yoʻlida turgan toʻsiqlarni bartaraf etishga qaratilgan boʻladi.

3. Huquqiy vositalar huquqning taʼsir etish va huquqiy tartibga solish mexanizmi hamda huquqiy rejimlarning asosiy faoliyat yurituvchi qismi hisoblanadi.

4. Huquqiy vositalar yuridik oqibatlarga, muayyan natijalarga va u yoki bu darajada huquqiy tartibga solishning samaradorligiga olib keladi.

5. Davlat tomonidan taʼminlanadi.

Huquqiy vositalarni quyidagi bir qator mezonlar boʻyicha tasniflash mumkin:

- murakkablik darajasiga koʻra huquqiy vositalar birlamchi va kompleks turlarga boʻlinadi. Bunda birlamchi huquqiy vositalar sifatida subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar, ragʻbatlantirish va jazolash, imtiyoz va taqiqlarni koʻrsatib oʻtish mumkin. Kompleks xarakterdagi huquqiy vositalar esa shartnoma, huquq normalari, huquq institutlari, huquqiy rejim va boshqalardan iborat boʻladi;

- amalga oshirish funksiyalariga koʻra: tartibga solish (regulyativ) va muhofaza etish;

- huquqiy tartibga solish predmetiga koʻra: konstitutsiyaviy, maʼmuriy, jinoiy va boshqalar;

- yuridik tavsifiga koʻra: moddiy va protsessual;

- normalarni qoʻllash natijasida kelib chiqadigan oqibatlarining ahamiyatiga koʻra: oddiy (masalan, jarima) va maxsus (masalan, umrbod ozodlikdan mahrum etish);

- amalda boʻlish muddatiga koʻra: doimiy (masalan, fuqarolik) va vaqtinchalik (masalan, mukofot);

- huquqiy tartibga solish turiga koʻra: normativ (masalan, huquq normalarida belgilab qoʻyilgan taqiqlar) va individual (masalan, huquqni qoʻllash aktlari);

- axborot-ruhiy yoʻnalishiga koʻra: ragʻbatlantiruvchi (imtiyozlar) va cheklovchi (masalan, muayyan xatti-harakatni toʻxtatib qoʻyish) va boshqalar.

17.4. HUQUQIY REJIMLAR (TARTIBLAR) TUSHUNCHASI, BELGILARI VA TURLARI

Bugungi kunda huquqiy rejim tushunchasi yuridik fan sohasida tobora mustahkam o'ringa ega bo'lmoqda. Huquqiy rejimni muayyan obyektning belgilangan holati, undan foydalanish, egalik qilish, tasarruf etish hamda tegishli sohada yuzaga keladigan munosabatlarning tartibi sifatida tavsiflash mumkin.

Huquqiy rejim – *davlat tomonidan huquq normalari ko'rinishida o'rnatiladigan huquqiy tartibga solishning maxsus usuli.*

Yuqoridagi ta'rifdan ham ko'rinib turibdiki, huquqiy rejim muayyan tartibning mavjudligi bilan bog'liqdir. O'z navbatida, tartib bir harakatdan keyin boshqa harakatni amalga oshirishning texnologik ketma-ketligini namoyon etadi.

Huquqiy rejimlar jamiyat hayotining muayyan sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar guruhini barqaror normativ tartibga solishni ta'minlaydi hamda muayyan obyekt-lardan samarali foydalanishga ko'maklashadi¹.

Har qanday huquqiy rejimning samarali faoliyati, birin-chidan, mantiqiy asoslantirilgan, ikkinchidan, oldingi harakatdan keyin qonuniy va ketma-ketlik asosida harakat qilish zarurligini ko'zda tutadi.

Huquqiy rejimlarning quyidagi belgilari mavjud:

- ular qonun hujjatlarida belgilab qo'yiladi va amal qilishi davlat tomonidan ta'minlanadi;
- ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini maxsus shaklda tartibga solishni maqsad qilib qo'yadi;
- muayyan huquqiy vositalardan tashkil topgan huquqiy tartibga solish maxsus tartibini namoyon etadi;
- alohida huquq subyekt manfaatlarini amalga oshirish uchun qulay yoki noqulay shart-sharoitlarni belgilab beradi.

¹ Малько А.В., Родионов О.С. Правовые режимы в российском законодательстве // Журнал российского права. 2001. – № 9.

17.5. HUQUQIY RAG‘BATLANTIRISH TUSHUNCHASI, XUSUSIYATI, FUNKSIYASI VA TURLARI

Ma'lumki, kishilar ongi va xohish-irodasiga huquq yordamida ta'sir ko'rsatish ko'rinishlaridan biri bu muayyan faoliyat turlarini rag'batlantirish usuli hisoblanadi. **Huquqiy rag'batlantirish** – hurmatga sazovor ixtiyoriy xulq-atvorni yuridik ma'qullash shakli va chorasidir. Mazkur choraning ko'rilishi natijasida subyekt taqdirlanadi, uning uchun ijobiy oqibatlar ro'y bergan sanaladi.

Xususan, mamlakatimizda davlat mukofotlari va faxriy unvonlar – davlatning iqtisod, fan, madaniyat, san'at, Vatanni himoya qilish va ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi yuksak xizmatlari uchun fuqarolarni rag'batlantirishning oliy shaklidir.

Ayni paytda huquqiy rag'batlantirishning qator belgilari mavjud. Avvalambor, huquqiy rag'batlantirish hurmatga sazovor va taqdirlashga loyiq xulq-atvor bilan bog'liq bo'ladi. Bunda shaxs davlat va jamiyat oldidagi o'z xizmatlari uchun shunday hurmatga sazovor bo'ladi. Ko'pincha rag'batlantirish bilan bog'liq hujjatning mazmunida xizmat to'g'risida bevosita fikr yuritiladi. Shu bois xizmat va rag'batlantirish o'rtasidagi bog'lanish yana bir karra ta'kidlanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasida tegishli sohada o'rnak ko'rsatgan xodimlar uchun "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi", "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi" va boshqa unvonlar nazarda tutiladi.

Rag'batlantirishga loyiq xizmat deganda subyekt o'z vazifalarini namunali bajarishi yoki umume'tirof etilgan foydali natijaga erishishi bilan bog'liq bo'lgan va rag'batlantirishni qo'llash uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi qonuniy xatti-harakat tushuniladi.

Rag'batlantirishga loyiq xizmat, asosan, quyidagi xususiyatlarda namoyon bo'ladi:

- ijtimoiy faol xulq-atvor va ijobiy vazifalarni bajarishda;
- shaxsning o'z burchiga vijdonan munosabatda bo'lishida;
- shaxs o'z vazifalarini namunali bajarishi yoki umume'tirof etilgan foydali natijaga erishishida va boshqalar.

Ragʻbatlantirishning belgilari quyidagilardan iborat:

1. Xatti-harakat bilan bogʻliq boʻladi. Bunda ragʻbatlantirish shaxsga tartibga soluvchi taʼsir koʻrsatar ekan, ijtimoiy foydali xulq-atvorning muayyan turini qatʼiy belgilamaydi, balki ragʻbatlantirish toʻgʻrisidagi normada koʻrsatilgan oqibatlar maqbul va foydali ekanligiga ishora qiladi.

2. Ragʻbatlantirish choralari ijobiy xulq-atvorni yuridik jihatdan maʼqullaydi.

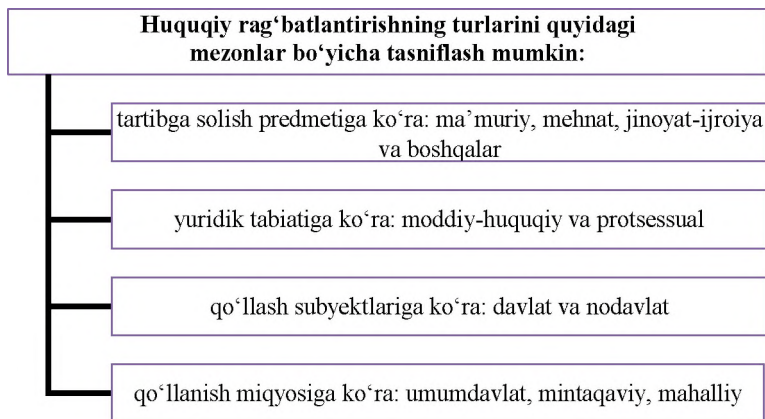
3. Ragʻbatlantirish jamiyat uchun ham, ragʻbatlantirilayotgan subyekt uchun ham foydali boʻlib, ularni ijobiy oqibatlar bilan qanoatlantirgan holda turli manfaatlarni uygʻunlashtiradi.

4. Ragʻbatlantirish taʼsirchan yuridik vosita hisoblanadi.

Huquqiy ragʻbatlantirish nazorat qiluvchi, daʼvat etuvchi, axborot berish, kafolatlash, taqsimlash va tarbiyalash funksiyalarini bajaradi. Huquqiy ragʻbatlantirishning nazorat funksiyasi shaxsning muayyan faoliyatini muvofiqlashtiradi, daʼvat etish funksiyasi majburiyatlarni oshirib bajarish va ijtimoiy foydali ijobiy harakatlar sodir etishga daʼvat qiladi. Baholash funksiyasi yordamida boshqaruvchi organ muayyan shaxsning taqdirlashga sazovor xulq-atvorini rasman ijobiy baholaydi, uni tan oladi va maʼqullaydi, faoliyatning jamiyat uchun foydalilik darajasini aks ettiradi. Kafolatlash funksiyasi intizom va tartibni mustahkamlash uchun qulay shart-sharoit yaratishni nazarda tutsa, taqsimlash funksiyasi namunali xulq-atvor uchun ragʻbatlantirish choralarini mustahkamlab, subyektlarning shaxsiy manfaatlarini ifodalovchi muayyan neʼmatlardan foydalanish shartlarini ham belgilaydi. Tarbiyalash funksiyasi shaxsda ijobiy, ruhiy kayfiyat va qoniqish hissini uygʻotadi, kishilarni tashabbuskorlikka, fidokorona mehnatga, ijodiy faoliyatga ruhlantiradi. Shunday qilib, ragʻbatlantirish fuqarolarda huquqiy ong, yuksak huquqiy madaniyat va maʼnaviy fazilatlar shakllanishiga koʻmaklashadi.

Shu oʻrinda ragʻbatlantiruvchi sanksiyalar koʻplab normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlanganligini qayd etib oʻtish maqsadga muvofiq. Bunga Oʻzbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi (180-modda – Mehnat uchun ragʻbatlantirish), Oʻzbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi (102-modda –

Ragʻbatlantirish choralari) va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar misol boʻla oladi.

17.6. HUQUQIY IMTIYOZLAR TUSHUNCHASI, XUSUSIYATI, FUNKSIYALARI VA TURLARI

Huquqiy imtiyoz *deganda subyektga oʻz manfaatlarini toʻlaroq qondirish imkonini beruvchi va qoʻshimcha, alohida huquqlar (afzalliklar) berishda yoki majburiyatlardan ozod qilishda ifodalanuvchi subyekt holatini qonuniy ravishda yengillashtirish tushuniladi.*

Mamlakatimizda demokratik yangilanishlar sharoitida davlat boshqaruvida maʼmuriy usullar emas, balki koʻp jihatdan iqtisodiy usullar ustunlik qiladi. Bunday sharoitda imtiyozlarning ahamiyati ortadi. Zotan, aksariyat imtiyozlar hayot faoliyatining turli jabhalari, chunonchi, tadbirkorlik, moliya va ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va demografik, madaniy, xayriya va boshqa sohalardagi soliqlar bilan bogʻliq boʻladi.

Imtiyozlar, eng avvalo, ijtimoiy chora hisoblanadi. Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda salbiy holatlarga barham berish va ijtimoiy himoyaga muhtoj boʻlgan aholining koʻp sonli qatlamlarini qoʻllab-quvvatlash maqsadida imtiyozlar tizimi

tubdan o'zgartirib borilmoqda. Shu bilan birga, O'zbekiston huquqiy tizimida davlat qurilishi, mahalliy o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirish va boshqa vazifalarni hal qilish uchun imtiyozlardan tobora faolroq foydalanilmoqda. Bu jihatlarda so'nggi yillarda huquqiy imtiyozlarning maqomi ancha oshganligidan dalolat beradi. Darhaqiqat, endilikda imtiyozlar aholi muayyan guruhlarining holatini tenglashtiruvchi yuridik vositaga, ijtimoiy yordam ko'rsatish va qo'llab-quvvatlash usuliga aylanib bormoqda.

Huquqiy imtiyozlar uchun quyidagi belgilar muhim hisoblanadi:

a) huquqiy imtiyozlar subyektlarning manfaatlari yanada to'laroq qondirilishi, ularning hayot sharoitlari yengillashtirilishi bilan tavsiflanadi;

b) huquqiy imtiyozlar umumiy qoidadan istisno tariqasida qo'llaniladi va yuridik tabaqalashtirish usuli sifatida amal qiladi.

Chunki imtiyozlar, avvalambor, shaxs maxsus huquqiy maqomining muhim qismi, subyektning asosiy huquq va erkinliklarini yuridik yo'sindagi alohida imkoniyatlar bilan to'ldirish mexanizmidir;

d) huquqiy imtiyozlar vakolatli davlat organlari tomonidan huquqiy hujjatlarda huquq ijodkorligining demokratik prinsiplariga muvofiq belgilab qo'yilgan istisno tariqasidagi qoidalar sifatida amal qiladi. Odatda, imtiyozlar huquqni qo'llash hujjatlari bilan emas, balki normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilab qo'yiladi.

Huquqiy imtiyozlarning asosiy maqsadi shaxs, ijtimoiy guruhlar va davlat manfaatlarini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Ana shu asosiy maqsadga erishishga qaratilgan **huquqiy imtiyozlar** kompensatsiya qiluvchi va rag'batlantiruvchi funksiyalarni bajaradi.

Huquqiy imtiyozlarning turlari quyidagilardan iborat:

- huquqiy tartibga solish predmetiga ko'ra: konstitutsiyaviy, fuqarolik, ekologik va boshqalar;
- hajmiga ko'ra: asosiy, qisman va qo'shimcha;
- harakat qilish vaqtiga ko'ra: doimiy va vaqtinchalik;
- mazmuniga ko'ra: moddiy-huquqiy, ma'naviy.

17.7. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH SAMARADORLIGI, BELGILARI VA UNING TA'MINLANISH ASOSLARI

Huquqiy tartibga solish samaradorligi – *bu huquqiy tartibga solish maqsadi bilan erishilgan natija o'rtasidagi nisbatdir.*

Muayyan davlatda amalda bo'lgan huquqiy tartibga solish mexanizmining samaradorligi ushbu jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ma'naviy omillar bilan belgilanadigan vaziyatga bog'liq bo'ladi.

Huquqiy tartibga solish samaradorligi keng va serqirra tushuncha bo'lib, uning tarkibiy qismlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- amaldagi qonunchilik tizimining sifat jihati;
- huquqni qo'llash faoliyatining samaradorligi;
- huquqni qo'llash subyektlarining huquqiy ongi darajasi;
- aholining huquqiy ongi va madaniyati darajasi.

Huquqiy tartibga solish samaradorligini ta'minlashning quyidagi asoslarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- huquq ijodkorligi faoliyatini yanada takomillashtirish, ya'ni bunda qonunchilik texnikasiga qat'iy amal qilish, ijtimoiy manfaatlarni to'laroq e'tiborga olish hamda huquq normalari amalda bo'ladigan jamiyatdagi obyektiv qonuniyatlarni hisobga olish;

- huquqni qo'llash jarayonini takomillashtirish. Bunda huquq ijodkorligi va huquqni qo'llashning samarali uyg'unligini ta'minlash hamda jamiyatda qonuniylik va huquqiy tartibotni qaror toptirish;

- huquq subyektlarining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish va boshqalar.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy tartibga solish mexanizmida huquq normasi, huquqiy munosabat, individual hujjat va huquqiy ong o'rtasidagi munosabatlarni muhokama qiling.

2. Huquqiy tartibga solish samaradorligi va uni ta'minlash asoslarini atroflicha yoritib bering.

3. Huquqdagi rag'bat, imtiyoz va cheklashlarning bir-biridan farqini muhokama qiling.

4. Qonunosti hujjatlarining ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda qonunlardan farqini izohlab bering.

5. O'zbekistonda huquqiy tartibga solish samaradorligining ta'minlanish asoslarini muhokama qiling.

18-MAVZU. QONUNIYLIK VA HUQUQIY TARTIBOT

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Qonuniylik tushunchasi va prinsiplari.
2. Qonuniylik kafolati tushunchasi va turlari.
3. Huquqiy tartibot tushunchasi va uning obyektiv zaruriyati.

18.1. QONUNIYLIK TUSHUNCHASI VA PRINSIPLARI

Qonuniylik va huquqiy tartibot, birinchi navbatda, shaxsning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Qonuniylik va huquq-tartibotning holatiga qarab shaxs erkinligi darajasi, uning huquq va erkinliklarining haqiqiyliigi, demokratiyaning darajasi va chinakamligi belgilanadi. Bugungi kunda shaxs manfaatlarini davlat uchun ustuvorlik kasb etayotgan ekan, qonuniy va huquqiy tartibotning bu tomoni ham davlat faoliyatining muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash huquqiy davlatni shakllantirishning zarur sharti va vositasi hamda uning muhim tarkibiy qismlaridir. Mustahkam qonun va huquq ustunligiga asoslangan tartib o‘rnatilgan taqdirdagina davlat chinakam huquqiy bo‘ladi.

Qonuniylikning mazmuni quyidagilarni nazarda tutadi:

1. Jamiyat va davlatda huquqiy qonunchilikning mavjudligini bildiradi, bu amaldagi qonunlar ideal huquqni, huquq prinsiplarini, umuminsoniy qadriyatlar, erkin demokratik jamiyat va huquqiy davlatga xos bo‘lgan xususiyatlarni o‘zida ifodalashi demakdir.

2. Qonunlarning huquqiyliigi Konstitutsiya va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning xalqaro huquq prinsiplari va normalariga, xalqaro andozalarga, insonning ajralmas huquqlariga mos kelishini bildiradi.

3. Normativ-huquqiy hujjatlar tizimi iyerarxiyasiga tatbiqan Konstitutsiya va qonunlar oliy yuridik kuchga ega. Ushbu holat

qonunlar ijrosini ta'minlashga qaratilgan qonunosti hujjatlarining qat'iy ravishda ularga mos bo'lishini taqozo etadi.

4. Konstitutsiya va boshqa qonunlar amal qilishining samarali himoyasi qonuniylikni anglatadi.

Qonuniylik – bu huquq subyektlari tomonidan normativ-huquqiy hujjatlarga to'la va aniq amal qilinishidir. Qonuniylik – huquq va hokimiyat, huquq va davlatning uzviy bog'liqligida o'z ifodasini topadigan, ijtimoiy-siyosiy hayotga huquqiy tus beradigan keng ma'nodagi siyosiy-huquqiy hodisa.

Qonuniylik – *ijtimoiy hayotda huquq va qonun ustuvorligidan, ijtimoiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari tomonidan huquq normalarini og'ishmay amalga oshirish, mansabdor shaxslar faoliyatidagi huquqbuzarlik va zo'ravonlikka qarshi izchil kurashish, jamiyatda tartib va uyushqoqlikni ta'minlashdan iborat ijtimoiy-siyosiy rejimdir.*

Qonuniylikning asosiy tamoyillari:

1. Konstitutsiya va qonunlarning boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan ustunligi.

2. Huquq subyektlarining qonun va sud oldida tengligi.

3. Hokimiyat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyatida zo'ravonlikka yo'l qo'yilmasligi.

4. Inson (fuqarolar) huquq va erkinliklarining kafolatlanganligi.

5. Normativ-huquqiy hujjatlarning mamlakatning butun hududida bir xil qo'llanilishi va talqin etilishi.

6. Maqsadga muvofiqlikning qonuniylikka qarshi qo'yilmasligi.

7. Qonuniylikning madaniyat bilan uzviy bog'liqligi.

Adabiyotlarda huquqiy qonuniylik haqida ham gap yuritiladi. Huquqiy qonuniylik prinsipi – huquq normalariga ijtimoiy munosabatlarning barcha subyektlari tomonidan rioya qilish rejimi “yozilgan” huquqni haqiqiy huquqqa aylantirish usuli, inson va jamiyat huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari amalga oshirilishini kafolatlash shakli.

18.2. QONUNIYLIK KAFOLATI TUSHUNCHASI VA TURLARI

Qonuniylik kafolati – bu qonun va qonunosti hujjatlari amal qilishini ta'minlovchi, fuqarolarning huquqlari hamda davlat, jamiyat manfaatlarini to'siqlarsiz amalga oshiruvchi usullari, shart-sharoitlaridir.

Qonuniylikni amalga oshirish kafolatining turlari:

- 1) iqtisodiy (jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilikning turli shakllari, iqtisodiy erkinlik va boshqalar);
- 2) siyosiy (konstitutsiyaviy tuzumning demokratlashtirilish darajasi, jamiyatning siyosiy tizimi, siyosiy plyuralizm (fikrlar xilma-xilligi), ko'ppartiyaviylik, hokimiyat vakolatlarining bo'linishi va boshqalar);
- 3) tashkiliy (qonun hujjatlariga amal qilinishini nazorat qiluvchi maxsus organlar, ya'ni sud, ichki ishlar, prokuratura va boshqalarning faoliyati);
- 4) huquqiy (qonuniylikni amalga oshirish uchun barcha huquqiy normalarni bajarish, huquqbuzarliklarning oldini olish, uni buzgan kishilarga nisbatan tegishli jazo choralarini qo'llash);
- 5) jamoatchilik (jamoat birlashmalari, siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar va boshqa fuqarolik jamiyati institutlari hamda fuqarolarning qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlashda ishtirok etishi).

18.3. HUQUQIY TARTIBOT TUSHUNCHASI VA UNING OBYEKTIV ZARURIYATI

Huquqiy tartibot – bu huquq subyektlarining huquq normalarida belgilangan qoidalarga to'la va aniq rioya qilishlari natijasida o'rnatiladigan ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Huquq, qonuniylik, huquq-tartibot davlat va jamiyat hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy tartibotning xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- u huquq normalarida koʻzda tutilgan boʻladi;
- muayyan huquq normalarini hayotga tatbiq etish natijasida yuzaga keladi;
- davlat tomonidan taʼminlanadi;
- kishilar hayotini yengillashtirib, ularning yanada erkin boʻlishlari hamda ijtimoiy munosabatlarning tashkiliy jihatdan yuzaga kelishi va amalda boʻlishi uchun shart-sharoit yaratadi;
- qonuniylikning natijasi sifatida yuzaga chiqadi.

Nazorat uchun savollar

1. Qonuniylik va huquqiy tartibotni taʼminlashda huquqning rolini koʻrsatib bering.
2. Qonuniylik tamoyillari va kafolatlarini muhokama eting.
3. Qonuniylikning asosiy tamoyillaridan biri sifatida maqsadga muvofiqlikning qonuniylikka qarshi qoʻyilmasligi yuridik amaliyotda qay darajada namoyon boʻlishini muhokama qiling.
4. Huquqiy tartibot xususiyatlariga tushuncha bering.
5. Qonunlar va huquqiy qonuniylik tushunchalarini muhokama qiling.

19-MAVZU. DAVLAT VA HUQUQNING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari:

1. Davlat va huquqning rivojlanish istiqbollari.
2. Fuqarolik jamiyati tushunchasi, belgilari.
3. Fuqarolik jamiyatining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va maʼnaviy asoslari.
4. Huquqiy davlat tushunchasi, belgilari va prinsiplari.
5. Oʻzbekiston Respublikasida demokratik huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish masalalari.

19.1. DAVLAT VA HUQUQNING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Davlat va huquqning rivojlanish istiqbol va yoʻllari haqida toʻxtalib oʻtadigan boʻlsak, shuni qayd etish lozimki, bugungi kunda jahonning aksariyat rivojlangan davlatlari demokratik huquqiy davlat qurish yoʻlidan bormoqda. Jumladan, Avstriya, Germaniya, Shvetsariya, va Yaponiya kabi davlatlar demokratik huquqiy davlatni shakllantirish borasida katta muvaffaqiyatlarga erishib kelmoqda. Biz tanlab olgan yoʻl ham demokratik yoʻl boʻlib, Konstitutsiyamizning muqaddimasida belgilab qoʻyilgan insonparavar demokratik huquqiy davlat barpo etishdir.

Maʼlumki, demokratik huquqiy davlatni rivojlangan fuqarolik jamiyatisiz shakllantirib boʻlmaydi. Endi demokratik huquqiy davlatning tarkibiy qismi boʻlgan fuqarolik jamiyati tushunchasi, belgilari va uning tuzilishiga toʻxtalib oʻtamiz.

19.2. FUQAROLIK JAMIYATI TUSHUNCHASI, BELGILARI

Fuqarolik jamiyati tarixiy taraqqiyotning, insoniyat sivilizatsiyasi madaniy-maʼrifiy yuksalishining yetuklik darajasidir. Mazkur jamiyat ijtimoiy munosabatlarning oqilona huquqiy

tartibga solinganligi, umuminsoniy demokratik qadriyatlar va institutlar qaror topganligi, adolatli qonunlar tizimi shakllanganligi, davlat va barcha fuqarolik jamiyati institutlari xalq va fuqarolar manfaati uchun faoliyat ko'rsatadigan, fuqarolari ko'millikka, yuksak ma'naviy-ma'rifiy hamda madaniy sifatlarga erishganligi bilan ta'riflanadi. Fuqarolik jamiyatini barpo etish, eng avvalo, inson, jamiyat va davlatning o'zaro ma'rifiy aloqadorligi bo'lib, unda inson, uning huquqlari va manfaatlari ustuvor ahamiyatga ega. Bunday jamiyatda mavjud bo'ladigan ijtimoiy muhit davlatning qonunlar doirasida faoliyat ko'rsatishiga, o'z navbatida, fuqarolarning huquq va erkinliklari to'la-to'kis ta'minlanishiga sharoit yaratadi.

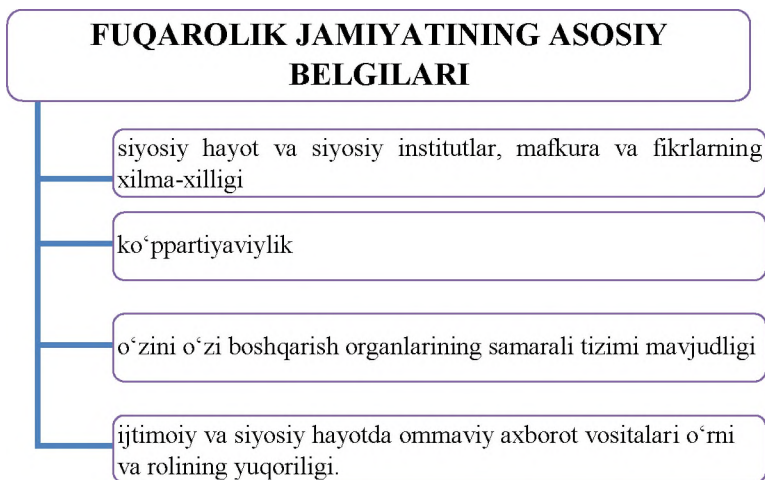
Fuqarolik jamiyati – *bu axloqiy, diniy, milliy, ijtimoiy-iqtisodiy, oilaviy munosabatlar va institutlar yig'indisi bo'lib, ular yordamida individlar, guruhlar, jamiyat a'zolarining ehtiyojlari va manfaatlari qondiriladigan va ta'minlanadigan jamiyat.*

Fuqarolik jamiyati – bu shunday jamiyatki, unda kishilar o'zaro bog'liqdir, bir-birlari bilan mustaqil ravishda munosabatda bo'ladi. Bunday jamiyatda ijtimoiy ma'naviy va madaniy hayotni ta'minlash, uni rivojlantirib, avloddan-avlodga yetkazish davlat bilan jamoat birlashmalarining, shaxs bilan jamoatning munosabatlarini ma'lum darajada mustaqil olib borish orqali amalga oshiriladi. Fuqarolik jamiyatida shaxs ijtimoiy munosabatlarda o'zining shaxsiy xususiyatlarini yo'qotmasdan ishtirok etadi, har bir shaxs o'zligini namoyon qilib, faoliyatining shakl va turlarini erkin tanlaydi.

Huquqshunos olim Z. Islomov fuqarolik jamiyati to'g'risida to'xtalib, quyidagi fikr-mulohazalarni bildirib o'tgan: "Fuqarolik jamiyati – bu shaxsiy hukmronlik rejimiga, obyektiv taraqqiyot qonunlarini rad etuvchi volyuntarizmga, sinfiy dushmanlikka, totalitarizmga, odamlar ustidan zulmkorlikka o'rin bo'lmagan, qonun, axloq, insonparvarlik va adolat prinsiplari hurmat qilinadigan erkin, huquqiy demokratik, yuksak ma'naviyatga erishgan jamiyatdir. Yana bu – aralash iqtisodiyotga ega bo'lgan ko'p raqobatga asoslangan jamiyat, tashabbusga asoslangan

tadbirkorlik, turli ijtimoiy qatlamlar manfaatlarining oqilona muvozanati ta'minlangan jamiyatdir"¹.

Professor X. Odilqoriyev fuqarolik jamiyati tushunchasiga quyidagicha ta'rif bergan: "Fuqarolik jamiyati – har bir inson manfaatini ustuvor biluvchi, huquqiy an'ana va qonunlarga hurmat muhiti shakllantirilgan, umuminsoniy qadriyatlar e'zozlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari so'zsiz ta'minlanadigan, davlat hokimiyatining samarali jamoatchilik nazorati mexanizmlari vujudga keltirilgan, insoniy munosabatlar chuqur ma'naviy-madaniy qadriyatlarga tayanadigan erkin demokratik huquqiy jamiyat"².

19.3. FUQAROLIK JAMIYATINING IJTIMOIIY, IQTISODIY, SIYOSIY VA MA'NAVIY ASOSLARI

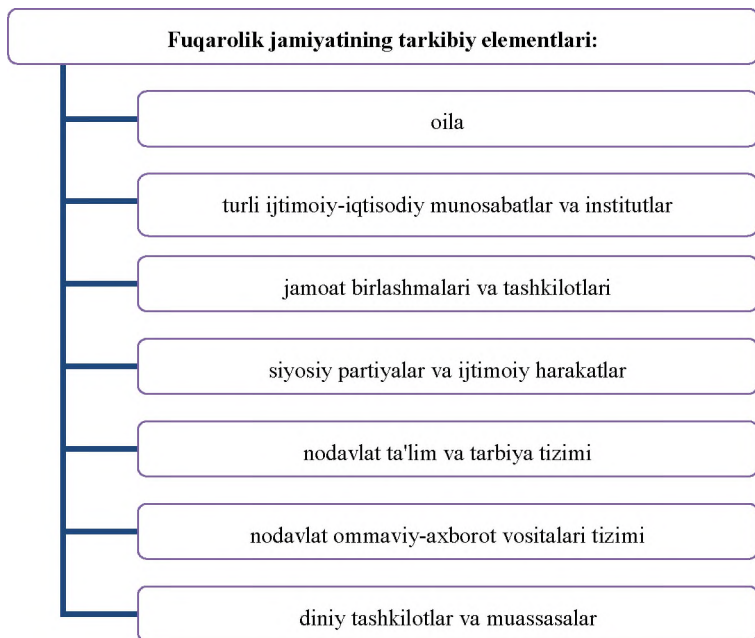
Fuqarolik jamiyatining turli sohalarda institutlari mavjud bo'lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Дарслик. – Т.: Адолат, 2007. – Б. 92-93.

² Одиққориёв Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.171-172.

- maʼnaviyat sohasida – fuqarolik jamiyati institutlari: fan, madaniyat va maorif tashkilotlari hamda turli ijodiy uyushmalar;
- iqtisodiy sohada – turli tashkilot, korxona va muassasalar;
- siyosiy sohada – siyosiy partiyalar va harakatlar;
- ijtimoiy sohada – oila va kishilarning turli mehnat uyushmalari;
- axborot sohasida – ommaviy axborot vositalari.

Fuqarolik jamiyatida xususiy mulkchilik gʻoyat katta ahamiyatga ega. Chunki u mulkdor sifatida davlat hokimiyatiga nisbatan oʻzini mustaqil sezadi, u qonunda koʻrsatilgan asoslarda oʻz manfaatlarini hisobga olib, xohlagan ishi bilan shugʻullanishi, istagan kasbini tanlashi, oʻzi tanlagan joyida yashashi mumkin.

19.4. HUQUQIY DAVLAT TUSHUNCHASI, BELGILARI VA PRINSIPLARI

Huquqiy davlat – *huquqiy asosda tashkil topadigan va jamiyat hayotining barcha sohalarida huquq ustuvorlik qiladigan davlat.*

Ma'lumki, huquqiy demokratik davlat barpo etish uchun fuqarolik jamiyati shakllangan bo'lishi kerak. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati o'zaro bog'liq, bir-birini taqozo etuvchi ijtimoiy hodisalardir.

Huquqiy davlat to'g'risidagi g'oyalar asrlar davomida shakllangan. Bu g'oyalar qadimgi davrning Aristotel, Sitseron kabi mutafakkirlarining asarlarida o'z ifodasini topgan edi. Keyinchalik XVII–XVIII asrlarga kelib, huquqiy davlat g'oyasiga yana e'tibor kuchaydi va bu g'oya asosida butun bir ta'limot – huquqiy davlat nazariyasi yaratildi. Huquqiy davlat nazariyasining shakllanishiga G. Gegel, Sh. Monteske, I. Kant, R. fon Mol va boshqa olimlar katta hissa qo'shganlar. Huquqiy davlat nazariyasi asoschilardan biri Immanuil Kant huquqiy davlat tushunchasiga quyidagicha ta'rif bergan: “Davlat huquqiy qonunlarga bo'ysunish asosida yashovchi ko'plab odamlarning uyushmasidir”¹.

Qonunning ustuvorligi – huquqiy davlatning asosiy prinsipidir. Qonunlar hayotiy, amaliyot bilan uzviy bog'liq bo'lishi va undan kelib chiqmog'i lozim. Qonun bozor munosabatlariga o'tishning barcha amal qilishi kerak bo'lgan yetakchi prinsiplaridan biridir. U hayotning barcha sohalarida qonunning qat'iy hukmdorligini nazarda tutadi.

Jamiyatning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati huquqiy davlatning muhim omili va shartidir.

Huquqiy adabiyotlarda huquqiy davlatning quyidagi asosiy belgi va xususiyatlari ko'rsatib o'tilgan:

1. Hokimiyatning bo'linishi, ya'ni bir davlat kichik tizimining funksiyasini boshqasi bilan almashtirilishiga yo'l qo'yib bo'lmazligi;

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юрист, 2002. – С. 251.

2. Fuqarolik jamiyatining mavjudligi;
 3. Biron-bir bo'g'in yoki institutda hokimiyat vakolatlarining to'planib qolishiga to'sqinlik qiluvchi monopoliyaga qarshi mexanizmlarning yaratilishi;
 4. Konstitutsiyaviy qonunning ustunligi va bevosita amal qilishi;
 5. Davlat hokimiyati suverenligini qonunda belgilash va uni hayotga tatbiq etish;
 6. Saylash huquqi normalari asosida qonun chiqaruvchi organlarni shakllantirish hamda qonunlarda davlat irodasi shakllanishi va ifodalanishini nazorat qilish;
 7. Ichki qonunlarning xalqaro huquq umume'tirof etgan normalar va prinsiplarga muvofiqligi;
 8. Ijtimoiy munosabatlar barcha subyektlarining, har kimning o'zboshimcha qarorlaridan huquqiy kafolatlanganligi;
 9. Huquqiy davlatchilikni ta'minlashning namunasi, modeli va vositasi sifatida sudning ustunligi;
 10. Qonunlarning huquqqa muvofiqligi va davlat hokimiyati tizimini huquqiy tashkil etish;
 11. Fuqarolar huquqlari va majburiyatlarining birligi;
 12. Davlat va shaxsning o'zaro mas'uliyati"¹.
- Huquqiy davlatning muhim xususiyati davlat va shaxs o'zaro munosabatlarining huquqiy tusda bo'lishidir. Shuni anglash joizki, shaxsning huquqi va erkinligi – bu insonning ajralmas bir qismi, ijtimoiy tuzumning mahsulotidir. Buningsiz huquqiy davlatning asosi bo'ladigan fuqarolik jamiyatiga erishib bo'lmaydi.

19.5. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DEMOKRATIK HUQUQIY DAVLAT QURISH VA FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng, 1992-yil 8-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси/ Дарслик. – Т.: Адолат, 2007. – Б.124-125.

mamlakat hayotida ulkan siyosiy voqea bo'ldi. Mamlakatomizning Asosiy qonunida davlat tuzumi prinsiplari, fuqarolarning huquq va erkinliklari, jamiyatni rivojlantirishning iqtisodiy negizlari va strategik yo'nalishlari va boshqa masalalar mustahkamlab qo'yilgan.

Konstitutsiyada davlat hokimiyati organlarining avvalgi totalitar tuzumdan mutlaqo farq qiladigan, hokimiyatlar, ya'ni qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlarining bo'linishi prinsipiga asoslangan tizimi yaratilganligi ko'rsatib o'tilgan. Albatta, har bir davlat huquqiy va demokratik tarzda shakllanishi uchun ushbu hokimiyatning bo'linishi tamoyiliga amal qilishi lozim.

Huquqiy demokratiya qaror topar ekan, unda respublika aholisining barcha qatlamlari manfaatlari, barcha ijtimoiy guruhlarining milliy va madaniy haq-huquqlari muhofaza etiladi.

Mustaqil O'zbekiston o'z xalqi tanlab olgan yo'l – ochiq erkin bozor iqtisodiyotiga asoslanadigan odil jamiyat, kuchli demokratik huquqiy davlat qurish yo'lidan bosqichma-bosqich olg'a bormoqda. Biz barpo etayotgan davlat, avvalo, umumjahon sivilizatsiyasiga, davlat qurilishi sohasida taraqqiy etgan boshqa xalqlar erishgan tajribalarga va o'zimizga xos milliy an'analarga, ijtimoiy qadriyatlarga asoslanmoqda.

Ma'lumki, mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etish, inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, davlatimizni demokratik davlat darajasiga ko'tarish, taraqqiy topgan mamlakatlar va xalqlarning hayot darajasiga yetkazib borishdir.

Respublikamizda demokratik huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'lida demokratik islohotlarni yanada jadallashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni qabul qilingan va unda beshta ustuvor yo'nalishlar ko'rsatib o'tilgan:

- "Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari;

- Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari;

– Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yoʻnalishlari;

– Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yoʻnalishlari;

– Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bagʻrikenglikni taʼminlash hamda chuqur oʻylangan, oʻzaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yoʻnalishlar”¹.

Yaqin istiqbolda mazkur farmonda koʻrsatib oʻtilgan ustuvor yoʻnalishlarda belgilab qoʻyilgan vazifalarning amalga oshirilishi, mamlakatimizda qonun ustuvorligiga, inson huquq va erkinliklari taʼminlanishiga, iqtisodiyotning rivojlanishiga, aholi turli qatlamlari turmush tarzining yuksalishiga hamda respublikamizning demokratik huquqiy davlatlar qatoridan munosib oʻrin egallashiga xizmat qiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining oʻzaro nisbati va aloqalarini izohlab bering.

2. Fuqarolik jamiyati tushunchasidan kelib chiqib, uning asosiy belgilarini izohlab bering.

3. Fuqarolik jamiyatini shakllantirishda Oʻzbekiston huquq tizimi asosiy sohalarining oʻziga xos tomonlarini izohlab bering.

4. Fuqarolik jamiyati, uning asosiy belgi va xususiyatlarini izohlab bering.

5. Oʻzbekistonda huquqiy davlatning asosiy belgilari va prinsiplari nimalarda namoyon boʻlishini muhokama qiling.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6 (766)-сон, 70-модда.

1. Siyosiy adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т., 2017. – 592 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2017 йил 8 декабрь.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси (22 декабрь 2017 йил). – Т.: Ўзбекистон, 2018.

7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси (28 декабрь 2018 йил). – Т.: Ўзбекистон, 2019.

2. Normativ-huquqiy hujjatlar

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. / www.lex.uz

2. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

3. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 213-модда, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 215-модда, 2003 й., 5-сон, 67-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 978-модда.

5. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 137-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

7. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги қонуни (янги

таҳрири) // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.12.2019 й., 03/19/591/4130-сон.

8. Ўзбекистон Республикасининг “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 41-сон, 406-модда; 2014 й., 20-сон, 222-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 8 августдаги “Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5505-сон фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2018 йил 13 август, 32-сон, 655-модда.

10. “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида фармони билан тасдиқланган “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш концепцияси” // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2019 й., 06/19/5618/2452-сон, 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон.

3. Asosiy adabiyotlar

1. Ахмедшаева М. Давлат механизми ва ҳокимиятлар бўлиниши. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2005. – 66 б.

2. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / масъул муҳаррирлар Ҳ.Б. Бобоев, Ҳ.Т. Одилқориев. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. – 528 б.

3. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М.: Международные отношения, 1996. – 400 с.

4. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – 916 б.

5. Лазарев В.В., Липень С.В., Саидов А.Х. Теория государства и права. Учебник / под ред. акад. Абдурахманова К.Х. – М.: Рос. экон. акад., 2008. – 620 с.

6. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик / проф. Х.Т. Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2009. – 592 б.

7. Odilqoriyev X. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Т.: Adolat, 2018. – 528 б.

8. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение. Учебное пособие. – Т.: Адолат, 1999. – 480 с.

9. Saburov N. Davlat va huquq nazariyasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Т.: TDYI, 2008. – 108 б.

10. Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент: ТДЮУ, 2018. – 220 б.

4. Qo'shimcha adabiyotlar

1. Жавлиев Н.Б. Ҳуқуқнинг моҳияти: анъанавий ва замонавий назариялар. Ўқув-қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 96 б.

2. Нажимов М.К. Норма иждокорлиги. Дарслик. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 181 б.

3. Нажимов М.К. Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 66 б.

4. Нажимов М.К. Давлат функциялари. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 64 б.

5. Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий кадриятлар. Монография. – Т.: SMI-ASIA, 2010. – 400 б.

6. Сабуrow Н., Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: ТДЮИ, 2011. – 172 б.

7. Hayitboyev F., Najimov M. Hozirgi zamon asosiy huquqiy tizimlari (qiyosiy huquqshunoslik). – Т.: TDYU, 2018. – 229 б.

8. Ҳусанбоев О.О. Ҳуқуқни қўллаш: назария ва амалиёт масалалари. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2019. – 48 б.

5. Xorijiy adabiyotlar

1. Hans Kelzen. General theory of law and state. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – 517 p.

2. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence Themes and Concepts. Second edition. – London: Routledge publication, 2012. – 305 p.

3. Hart H.L.A. The Concept of Law. 3rd edition. – Oxford: Oxford university press, 2012. – 333 p.

6. Elektron ta'lim resurslari

1. <http://www.tsul.uz>

2. <http://www.norma.uz>

3. <http://www.gov.uz>

4. <http://www.lex.uz>

5. <http://www.lawbook.ru>

6. <http://www.lawlibrary.ru>

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

(yuridik texnikumlar uchun darslik)

Mas'ul muharrir: H. Saloyeva

Muharrir: F. Muhammadiyeva

Musahhih: S. Tosheva

Texnik muharrir: U. Sapayev

Toshkent davlat yuridik universiteti
Tahririy-nashriyot bo'limida nashrga tayyorlandi.
100047, Toshkent shahri, Sayilgoh ko'chasi, 35-uy.

“Azmir Nashr Print” nashriyoti.
100200, Toshkent shahar, A.Rahmat ko‘chasi, 10-uy.

Bosishga 2021 __ - _____ ruxsat etildi.
Bichimi 80x108 $\frac{1}{32}$. Ofset qog‘ozi. Times New Roman
garniturası. Shartli bosma tabog‘i 8,5. Nashr tabog‘i _____.
Adadi 1145 nusxa. Buyurtma raqami 185.

“Azmir Nashr Print” MChJ bosmaxonasida chop etildi.
100200, Toshkent shahri, A. Rahmat ko‘chasi, 10-uy.